

П. Юсупова

Мактабгача ёшдаги болаларга экологик тарбия бериш

Х. А. ЮСУПОВА

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРГА ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ БЕРИШ

Тарбиячилар учун методик қўлланма

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
таърифи билан тавсия этган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Қўлланмада мактабгача ёшдаги болаларнинг экологик тарбиялаш уларда табиатга муҳаббат ва унга инсоният аҳтиёткорлигининг мазмуни ва методлари кўрсатилган. Шунингдек, унда Ўзбекистоннинг иқлимий шароитларида ўсаядиган ўсимликлар ва яшайдиган ҳайвонлар тўғрисида қисқача маълумот берилган.

Қўлланмада болаларни она табиат билан таништириш машғулотлари, дидактик ўйинлар, шеър, ҳикоя, эртақ, танинмоқларнинг намуналари келтирилган.

Қўлланма мактабгача тарбия муассасалари ходимларига, педагогика институтларининг ҳамда педагогика билим юр்தларининг талабаларига мўлжалланган.

СУЗ БОШИ

Ҳозирги вақтда экологик тарбия долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Ер юзида аҳоли сони йил сайин ўсиб бормоқда, табиий ресурсларни истеъмол қилишнинг қўлами кенгайиб, суръати ортиб бормоқда. Инсоннинг теvarак-атрофдаги муҳит билан ўзаро муносабати эса мураккаблашмоқда. Одамларнинг ҳужалик фаолияти натижасида бутун биосфера ўзгартирилиб, ер юзидаги жонзот учун янги, ўзгартирилган муҳит юзага келди-ки, у бугунги кунда бутун ўсимлик, ҳайвонлар, шунингдек, одамларнинг яшаши учун зарарли бўлиб қолмоқда.

Шу сабабли, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат бойликларидан унумли фойдаланиш масаласи ҳозирги кунда бутун инсоният учун тобора муҳим аҳамиятга эришмоқда. Шунинг учун экологик масалаларни яхши англаб олиш ҳамда уларни тўғри амалга ошириш жамиятнинг ва ҳар бир кишининг ҳаётий заруратига айланмоғи лозим.

Табиат бойликларидан унумли фойдаланиш, табиатни қўриқлаш масалаларини онгли равишда ҳал этиш учун оила, боғча, мактаб, ўрта ва олий ўқув юр்தларида, ишлаб чиқариш ва жамоат жойларида камол топаётган ёшлар табиат сирларини ва ундан тўғри фойдаланиш усулларини ҳар томонлама пухта билиб олишлари шарт. Қелажагимиз ҳозир мактабда ва мактабгача тарбия муассасаларида таълим ва тарбия олаётган ёшлар қўлидадир. Шу сабабли, уларни табиатга оид билимлар билан шундай қуроллантириш керакки, улар келажакда табиат бойликларини муҳофаза қила оладиган ва улар-

Юсуфова Н. А.

Мактабгача ёшдаги болаларга экологик тарбия бериш: Тарбиячилар учун методик қўлланма — Т. «Ўқитувчи», 1995.—224 б.

74. 100. 5

1408000000—118 180—95
103(01)—05

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1995

1408000000—118 180—95

дан режали равишда фойдалана оладиган бўлишсин.

Ердаги табиий манбаларни асраб-авайлашнинг энг муҳим йўли аҳолини шу билан бирга ўсиб келаётган авлодни табиатни асрашга оид экологик билимлардан хабардор қилиш, уларга экологик тарбия беришдир.

Экологик тарбия ватанпарварликдир. Табиат куйчиси М. М. Пришвин: табиатни асраш — бу Ватанини асраш, деган эди. Бу муҳим вазифани амалга ошириш халқ маорифининг бошланғич звеноси бўлган мактабгача тарбия муассасаларида бошланиши керак. Ҳамма ташкилотларнинг таълим ва тарбия системаси, фан, адабиёт ва санъат, оммавий ахборот воситалари, касаба союзлари, бошқа жамоат ташкилотларининг фаолияти шу мақсадни амалга оширишга қаратилган бўлиши керак. Ҳамма ишларда табиий ресурсларнинг битмас-туганмаслиги, табиатга нисбатан истеъмолчилик муносабати нуқтаи назардан қараш каби кишилар психологиясига барҳам бериш ишини қатъийлик билан амалга ошириш керак.

Бироқ, тажриба шуни курсатадиги, агар жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси табиатни асрашга онгли равишда қизиқмаса ва табиатни асраш бўйича амалга ошириладиган муҳим ишларда актив қатнашмаса, ҳеч қандай оқилона ва қаттиқ қопун, талаблар билан мақсадга эришиб бўлмайди.

Ҳар бир фуқаро ўз ташаббуси билан табиатни асрашга ўрганиши, она еримизнинг аҳволи учун бўлажак авлодлар олдида ўзининг жавобгар эканлигини тушуниши лозим. Яъни, кишиларимизнинг экологик маданияти, экологик билимдонлиги она табиатимизни асраб қолишнинг асосий шарт-шароитидир. Табиатдан унумли фойдаланишга ўргатиш учун болалар онгида экологик маданиятни шакллантириш зарур.

Болалар табиат ҳақидаги элементар билимларни эгаллаб олиб, ўсимликларни ўстириш, ҳайвонларни парвариш қилишнинг оддий усуллари урганиб, табиатни кузатиш, унинг гузалликларини кўра олишни билиб ол-

ган тақдирдагина уларда табиатга нисбатан эҳтиёткорлик ва ғамхўрона муносабатда бўлишни тарбиялаш имконияти туғилади.

Болаларда она Ватанга, унинг табиатига, жонажон ўлкасига муҳаббат худди ана шу асосда шаклланади.

«Болалар боғчасининг таълим-тарбия дастури»да болаларда табиатга нисбатан фаол муҳаббатни, ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳақида ғамхўрлик қилиш кўникмасини тарбиялаш, табиат қўйнида ўзини одоб билан тутиш кўникмалари, уларда ўсимликларни ўстириш, ҳайвонларни парвариш қилиш ва уларни муҳофаза қилишга қизиқиш уйғотиш, буталар ва дарахтларни синдирмаслик, ҳайвонларни қийнамаслик ва қўрқитмаслик, дам олиш жойларида ахлат қолдирмаслик кўникмаларини тарбиялашни кичик гуруҳдан бошлаб амалга ошириш кўзда тутилган.

Аммо, мактабгача тарбия муассасаларида болаларни теварак-атроф билан таништириш бўйича олиб борилаётган ишларнинг даражаси, мактабгача тарбия ёшидаги болаларни теварак-атрофдаги табиат билан таништириш ишини яхшилаш зарурлигини тақозо этади.

Табиатнинг фаол ҳимоячиларини тарбиялаш катталар раҳбарлигида табиатни асраш бўйича маълум ҳажмдаги билимларни (ўсимлик, ҳайвонларнинг номи, тузилиши, яшаш шароити, ўсимлик — одам — ҳайвон — табиий омиллар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик) эгаллатиш, табиатга тўғри муносабатни шакллантиришни тақозо этади.

Инсонни тарбиялашда катталарнинг роли тўғрисида В. Белинский шундай деган эди: «Шердан туғилган ҳайвон ота-онасининг ҳаракатисиз ҳам, юзага келган вазиятнинг таъсирисиз ҳам шер бўлиб ўсаверади, аммо одам боласи шер, йўлбарс бўлмасдан, балки, тула маънодаги одам бўлиб туғилса ҳам у бўри, эшак, қўйингки, нимаики хоҳласа шу бўлиши мумкин». Шунинг учун болаларимизнинг қандай бўлиши бизларга, катталарга боғлиқ. Табиийки, ҳамма тарбиячилар ҳам болалар табиатни

севадиган, уни асраб-авайлайдиган бўлишини хоҳлайди. Аммо, битта хоҳиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди, бунга оила, боғча, мактаб, жамоатчиликнинг биргаликдаги ҳаракати билан эришиш мумкин.

Табиатнинг фаол ҳимоячиларини тарбиялаш учун мактабгача тарбия ёшидаги болалар билан қуйидаги ишуналишда иш олиб бориш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларга табиат олами, ундаги воқеа-ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик туғрисида аниқ билимлар бериш.

2. Болаларда табиат, уни асраб-авайлаш, уни бойиштиришга оид фаолиятни шакллантириш.

3. Болаларни давлатимизнинг табиатни қўриқлаш, уни асраб-авайлаш бўйича олиб бораётган ишлари билан таништириб бориш.

Буни мактабгача тарбия муассасалари ходимлари, ота-оналар ва жамоатчилик ўзаро ҳамкорликда изчиллик билан таълим-тарбиявий ишлар орқали амалга ошириб бориши зарур.

Шахснинг ривожланиши, маънавий юксалиш ва ахлоқий эстетик тарбияда табиатнинг роли беқиёсдир. Шунинг учун табиат билан жамиятнинг ўзаро алоқадорлигини сақлашга лаёқатли кишилар авлодини тарбиялаб етиштириш керак.

Бунинг учун кузатиш, табиатга экскурсия, мақсадли сайрлар, меҳнат фаолияти, махсус ташкил этилган вазият, оддий тажриба, бадиий адабиёт, машғулотлар ўтказиш, техник воситалар каби метод ва усуллардан фойдаланиш яхши самара беради.

КИРИШ

Бутун дунёда, шу билан бирга жумҳуриятимизда ҳам жуда тез суръатлар билан илмий техника тараққиёти натижасида йилдан-йилга давлатимизнинг қудрати ошмоқда, кишиларнинг яшаш шароитлари яхшиланмоқда, аммо табиатни ўзлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳар доим ҳам социал аҳамиятли бўлавермас экан. Бугунги кунда ер юзида юз бераётган экологик вазият шундан далолат бермоқда.

Дунёдаги халқларнинг кўзи олдида ўрмонлар, гуллаб турган боғлар, ноёб ҳайвонлар борган сари йўқолиб бормоқда, ботқоқликлар, кўллар қуримоқда, фойдали қазилмалар камайиб бормоқда. Табiiй кўллар ўрнига сунъий сув омборлари барпо этилмоқда. Фақат моддий фойдани кўзлаб қурилган завод, фабрикалардан чиқаётган заҳарли газлар, тутунлар, чиқиндилар ҳавони, тупроқни сувни, теварак-атрофни ифлослантирибгина қолмай, балки шу билан бирга одамларни, ҳайвонларни, ўсимликларнинг ҳаётини хавф остида қолдирмоқда.

Ер юзидаги ўрмонлар бир йилда 11,5 млн. гектарга камаймоқда. Агар ҳозирги кундаги ўрмон кесиш шу суръатда давом этаверса, 2000 йилнинг охирига келиб, ер юзидаги ҳайвонлар ва қушлар 10 фоиздан 20 фоизгача камайиб кетиш хавфи туғилмоқда.

Ер юзидаги одамларнинг сони тўхтовсиз кўпаймоқда. Ҳозирги кунда бутун ер шарининг аҳолиси 5 миллиарддан зиёддир. 2000 йилга бориб, бу рақам 6—7 миллиардга етади. Одамлар сонининг табiiй ўсиб бориши асосий манба бўлган табiiй ресурслар — саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни орттиради.

Агар инсоният табиатга таъсирини фақат моддий манфаат нуқтаи назаридан давом эттираверса, ер юзидаги жонзот, шу билан бирга инсоннинг ўзи ҳам бутунлай қирилиб кетиш хавфи бор.

Табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, унинг бойликларидан унумли фойдаланиш, теварак-атрофдаги

муҳитни яхшилаш туғрисида ғамхўрлик қилиш, унинг бузилишига, ифлосланишига йўл қўймаслик табиатга нисбатан ахлоқий қимматли хатти-ҳаракатлар қилишга ургатиш, шунингдек, табиий муҳитнинг шарт-шароитларини сақлайдиган амалий малака ва кўникмаларни таркиб топтириш иши кишининг бутун ҳаёти давомида идеология, сиёсат, санъат, адабиёт, илмий билимлар, ишлаб чиқариш практикаси, таълим-тарбия, ташвиқот, тарғибот орқали амалга оширилиши мумкин. Аммо бу ишларнинг дастлабки формалари боғча ёшидан бошланиши зарур. Чунки бу даврда теварак-атрофдаги борлиққа нисбатан онгли муносабат таркиб топа бошлайди ва у она ўлка табиати орқали олиб борилсагина керакли натижаларга эришиш мумкин.

Табиий ресурслар

Табиий ресурслар ўзи нима? Ва унинг инсоният ҳаётида тутган ўрни қандай?

Табиий ресурслар — ўсимликлар, ҳайвонлар, сув, тупроқ, минераллар. Булар бутун жонзотга овқат, сув, кислород, кийим, турар жой, иссиқлик, саноат учун хом ашё ва шу кабиларни беради. Булар ер юзидаги жонзотларнинг, шу билан бирга одамнинг ҳаёт кечириши учун зарурдир. К. А. Тимирязев ўсимликлар ҳақида шундай деган: «Ҳамма органик моддалар, улар қанчалик ранг-баранг бўлмасин, қаерда учрамасин, одамдами, ўсимликдами, ҳайвондами, ҳаммаси барглардан келиб чиққан, улар барглар ишлаб чиқарадиган моддалардан юзага келади».

Ўсимлик — бу ердаги ҳаёт учун аҳамияти катта бўлган тирик организмдир. Улар кислород чиқаради, карбонат ангидрид газини ютиб, атмосферани тозалайди.

Яшил ўсимликлар — синтез қила оладиган, яъни органик моддаларни ярата оладиган ягона организмдир. Қуёш энергияси орқали яратилиш жараёни фотосинтез деб аталади.

Фотосинтез жараёни натижасида мураккаб реакциялар юзага келиб, қуёш нури органик моддани юзага келтирувчи кимёвий энергияга айланади. Яъни ўсимлик туқималарида қуёш таъсирида аорганик моддалардан (азот, фосфор, олтингугурт ва б.) органик моддалар (ўсимлик массаси, фотомасса) ҳосил бўлади.

Бундай жараён фақат ўсимликлар организмда

юзага келади. Улар ўзининг ҳаётий фаолияти жараёнида ер юзидаги органик моддаларни яратишда, кислород ишлаб чиқаришда узлуксиз ҳаракат қилувчи ягона манбадир.

Ер юзидаги бутун жонзотнинг ҳаёти учун кислороднинг қанчалик зарур эканлигини бир тасаввур қилсак, бу кимёвий реакциянинг оламшумул аҳамиятини дарров тушуниб олиш қийин эмас.

Бундан ташқари, кун миқдордаги сув ўсимликнинг барг оғизчаси орқали атмосферага буғланиб кетади. Бу ҳам қуёш нури таъсирида юзага келади. Ўсимликнинг барги ер юзидаги барча тирик организмлар учун зарур бўлган органик моддаларни яратибгина қолмай, балки шу билан бирга унинг космик роли ҳам бениҳоядир.

Ўсимликда ҳосил бўлган ҳамма масса одамларнинг ва ҳайвонларнинг асосий озиғини ташкил этади, шунингдек, ҳамма ўтхўр ва йиртқич ҳайвонлар ҳам ўсимликларнинг илдизи, барги, пўстлоғи, меваси билан озиқланади.

Ер юзидаги ҳамма ўтхўр ҳайвонларнинг сони уша ерда усувчи ўсимликларнинг миқдorigа боғлиқ. Одам ўсимликлар ва ҳайвонлардан олинадиган маҳсулотлар билан овқатланади. Ўсимлик ва ҳайвонлар одамга кийим, бошпана вазифасини ҳам ўтайди. Ўсимликлардан қурилиш материаллари тайёрланади, улар шаҳарларга чирой беради.

Жумҳуриятимизда ўсадиган ўсимликларнинг баъзилари шифобахшдир,

Ўсимликлар дунёсига қуйидагилар киради:

Манзарали ва мевали дарахтлар. Заранг, терак, эман, акас, тол, чинор, қайрағоч ва бошқалар манзарали дарахтлардир. Олча, гилос, тоғолча, олма, нок, жийда, бодом, ёнғоқ, олхўри, ўрик, шафтоли, анор, анжир, беҳи кабилар эса мевали дарахтлардир.

Бута ўсимликлар — настарин, ясмин, наъматак, атиргул, бутағовлар.

Чирмашувчилар — чирмовиқгул, хмель, ва бошқалар.

Мевали буталар — қора қарағай, малина, крижовник.

Қишлоқ хўжалиги экинлари — дала ўсимликлари — буғдой, пахта, жавдар, арпа, сули ва бошқалар.

Полиз ўсимликлари — сабзи, лавлағи, пиёз, поми-

дор, бодринг, картошка, қовун, тарвуз, қовоқ, карам каби ўсимликлар.

Мактабгача тарбия муассасаларида экин экиш учун ажратилган жойларга илдири истеъмол қилинадиган экинлар (пиез, лавлагн, картошка, редиска, сабзи), ер юзасидаги ҳосилни истеъмол қилинадиган экинлар (пиез, помидор, қалампир, болгар қалампери), полизда палак отиб ўсадиган экинлар (бодринг, қовун, тарвуз), техник ўсимликлар (пахта, каноп ва б.) экиш мумкин.

Дарё ва кулларда лемна, элодея, валлинерия каби сув ўсимликлари ўсади. Бу ўсимликлар сувдаги тирик организмлар учун озиқ бўлиб хизмат қилади ва аква-риумларда ўстирилади.

Қоқигул, бианафша, капалак гул, лола, лолақизғалдоқ, бутакўз кабинилар дала гуллари ҳисобланади.

Боғ гуллари бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик бўлиши мумкин. Бир йиллик гуллар экилган йили очилади, икки ва кўп йилликлари эса иккинчи йили гуллайди. Боғлар фақат гул билан эмас, балки дарахтлар билан ҳам кўкаламлаштирилади.

Заранг ва шумтол тез ўсадиган, сада, қайрағоч, эман ва каштан секин ўсадиган дарахтларга киради. Шунингдек, болалар боғчаларига экилгандан кейин иккинчи ва ҳатто биринчи йилидаёқ қуюқ барг билан қопланадиган буталар ўтқазиш ҳам тавсия этилади.

Барча ҳайвонлар ёввойи, ярим ёввойи ва уй ҳайвонларига бўлинади.

Ё в в о й и ҳ а й в о н л а р одамлар истиқомат қиладиган ердан узоқда, ўз ҳолича яшайди. Айиқ, бўри, олмаҳон, типратикан, юмронқозиқ, тулки, қуён ва бошқалар шулар жумласидан бўлиб, улар қимматбаҳо мўйна, гушт ва дори хом ашёси олиш мақсадида овланади.

Кўпчилик ҳайвонлар дастлаб қараганда зарарли ёки бефойда бўлиб кўринса-да, лекин аслида улар биогенопознинг нормал ҳолда сақланиши учун зарурдир. Масалан, ҳар хил кемирувчилар дарахтларнинг пўстлогин, илдири, куртаги билан озиқланади, аммо шу билан бирга улар жуда кўп зарарли ҳашаротларни қиради, ўсимлик уруғларини ҳар томонга ташиб, уларнинг кўпайишига ёрдам берадилар, ўзларига ин қазиш орқали тупроқни юмшатадилар ва ҳоказо.

Кўпчилик ҳайвонлар ҳашаротлар ва кемирувчилар билан овқатланиб генофонд манбаи ҳисобланади. Масалан, кўршаналак, типратикан ва бошқалар зарарли

ҳашаротлар билан овқатланади; тулки, оқсичқон, сас-сиққузан — қишлоқ хўжалиги экинларига зарар келтирувчи ҳамда кишиларга улат касали ва бошқа касалликларни тарқатувчи зарарли кемирувчиларни қиради.

Бурилар чорвачиликка зарар келтиради, аммо ўзи учун озиқбоп ҳайвонларнинг сонини нормаллаштириб турувчи ўрмон санитарии ҳисобланади.

Уй ҳайвонлари махсус ажратилган жойларда яшайди, кишилар уларни парвариш қиладилар. Бу ҳайвонлар инсонларга катта фойда келтиради. Уй ҳайвонлари бўлган қуй, эчки, от, туя, қуён, ит, мушук ва бошқалар ҳар хил ўт ва бошқа озиқлар билан овқатланади. Улар озиқ-овқат маҳсулотлари бўлган тухум, гўшт, сут, ёғ; саноат учун хом ашё — тери, пар, жун ва бошқаларни етиштириш учун боқилади.

Ит уйимизни қуриқлайди, пода боқади, ўз эгасини ҳимоя қилади, чегарачиларга ёрдам беради, отилган ўлжани олиб келишда овчиларга ёрдам беради.

Сувда ҳам қуруқликда яшовчи ҳайвонлар: илон, қурбақа, калтакесак, бақа, типратикан, тошбақа ва ҳоказолар жуда кўп зарарли ҳашаротлар билан озиқланади, шу билан бирга зарар ҳам келтиради. Ўрта Осиёда яшовчи тошбақалар униб чиқаётган қишлоқ хўжалик экинларини ейди, суғориш иншоотларини бузади.

Илонлар чигиртка, сичқон ва бошқа ҳашаротлар билан озиқланади, унинг заҳаридан жуда кўп ажойиб дорилар тайёрланади.

Сув илонлари кўплаб балиқларни, сув қушлари тухумини еб қўяди. Катта сув илонлари, ҳатто ёш андатраларни ҳам ейди.

Қушлар. Ўлкамизда кўплаб қуйидаги қушларни учратиш мумкин: какку, уй чумчуғи, зарғалдоқ, булбул, оқ жибилажибон, кук қарға, читтак, қора қарға, саъва, қоракаптар, мусича, бойқуш, зағизғон, майна, бедана, зағча, узун думли қарқуноқ, оқ лайлак, сассиқ-попишак, оқ қанотли қизилиштон, қишлоқ қалдирғочи, қора жарқалдирғоч, ғуррак, қирғовул, илонхўр қуш, каклик, сўфитўрғай, жаннатқуши, оқлайлак.

Уй паррандаларига товуқ, ўрдак, ғоз, курка ва бошқалар қиради. Қушларнинг гўшти ва тухуми билан одамлар ибтидоий даврлардан бери овқатланиб келган.

Одамлар қушлардан овқат сифатидагина эмас, шу

билан бирга уларнинг патида безак сифатида ва уй-рунорда, терисидан кийим-кечак тикишда фойдаланиб келганлар. Ўнги замандиялик қабилалар ўтган асрлардаёқ қўшларнинг терисидан кийимлар тикиб кийишган.

Европада қўшларнинг патида аёллар бош кийимини безашда фойдаланишган. Қўшлар қишлоқ хўжалиги ва ўрмон зараркунандалари билан курашда жуда катта фойда келтиради. Масалан, пушти чуғурчуқ чигирткаларни ейдн, қизилиштон дарахт пўстлогини ейдиган ҳашаротларни қиради ва ҳоказо.

Қарқуноқ ва жарқалдирғоч, қалдирғоч, шунингдек, оқ қизилиштон, сассиқпопишак, читтак, оқ жибилажибон ва бошқа қўшлар зараркунандалар билан овқатланиб, қишлоқ хўжалигига катта фойда келтиради.

Сор каби йиртқич қўшлар экин зараркунандалари бўлган сичқон, каламуш, олахуржун каби кемирувчилар билан овқатланади.

Бойқуш шаҳар ва қишлоқларда, дарё водийларида яшаб, баҳор ва ёзда зараркунанда ҳашаротлар билан, қишда эса кемирувчилар билан овқатланади.

Шу сабабли ҳар йили қўшларнинг болалаб қўпайиши учун шароит яратиш мақсадида қўплаб доихураклар ва уялар ясаб берилади. Шу билан бирга айрим қўшлар дарахт мевалари билан ҳам овқатланади. Майна, чумчуқлар шафтоли, гилос, узум, олча, олма дарахтларининг пишган меваси билан овқатланади.

Ҳ а ш а р о т л а р — пашшалар, қўнғизлар, асалари-лар, арилар, чумолилар, ҳар хил қўртлар (шак қўрти, дарахт қўрти, мева қўрти ва ҳоказо) ернинг унумдорлигини оширади, ўсимликлар гулларининг чаггланишида жуда катта роль ўйнайди. Шу билан улар зарар ҳам келтиради. Пашша, чивинлар безгак ва бошқа касалликларни тарқатса, чигирткалар жуда катта майдондаги ҳосилни қириб кетади. Чигирткаларнинг келтирган офати туфайли аҳолиси оч қолган шаҳар ва қишлоқлар ҳам бўлган.

Айрим халқ хўжалигига ўта фойдали ҳашаротларни (шак қўрти, асалари, ўсимлик битини ейдиган қўнғизлар, капалаклар) одамлар ўзлари махсус парвариш қилиб қўнайтирадилар.

Сариқари, тукли ари, калтакесак, илон қўйруқ, асалари, шак қўрти, хон қизи, чумолилар одамлар ва ўсимликларга катта фойда келтиради.

Асалари ўзининг шифобахш асали билан, ипак қўр-

ти ўзининг шоҳи ипаги билан дунёда машҳурдир. Сариқ ари билан тукли ари зарарли ҳашаротларнинг тухуми ва қуртини йўқ қилади. Хон қизи ва унинг қуртлари эса ўсимлик шираси билан овқатланади. Чу-молилар қуртларни кўплаб қиради.

Чигирткалар, қўнғизлар, капалаклар, қуртлар ва бошқа ҳашаротлар, ўсимликлар баргини, мевасини ейди, илдизини қирқади ва бошқа турли зарарлар келти-ради.

Ўғун қўнғиз, ўсимликхўр пашша ва шу кабилар чи-риган дарахтлар, улган сут эмизувчилар, ҳар хил қол-диқлар, зарарли ўсимликлар ва бошқалар билан озиқ-ланиб, урмон санитарлари вазифасини бажаради.

Б а л и қ л а р — лосос, белуга, осетра, судак, сазань, усач ва бошқалар дарё ва кўллар сувини тозалайди, одамлар, паррандалар ва бошқа ҳайвонлар учун озиқ-овқат маҳсулоти ҳисобланади.

Сув ҳаёт манбаидир. Сув одамлар, ҳайвонлар, ўсимлик учун ҳаётий заруратдир. Сувсиз ер юзида ҳаёт ҳам бўлмайди. Сув деҳқончилик, энергетика, балиқчи-лик хўжалигини ривожлантиришнинг асосий манбаи-дир.

Планетамиздаги жуда кўп табиий ресурслар — нефть, кўмир, газ, рангли ҳамда қимматбаҳо металллар қайта тикланмайди. Сув ресурслари океан — атмосфе-ра — ер системаси бўйича айланиб туриши жараёнида янгиланиш хусусиятига эга. Табиатда тоза сувни мате-риядан океан ва денгизга, қайтариб қуруқликка ҳай-даб турувчи улкан «механизм» ишлайди. Бу механизм-ни бундан миллион йил аввал қуёш энергияси «ишга» туширган.

Сув — планетамизнинг муҳим ҳаётий шартидир. Сув Ердаги қуёш энергиясини тақсимловчи, иқлимнинг бош ижодкоридир; иссиқлик аккумулятори, улкан ҳаракат-лантирувчи, шу билан бирга саноатда, қишлоқ хўжали-гида асосий компонент ҳисобланади.

Тупроқ унумдорликдек махсус хусусиятга эга. Тупроқнинг унумдорлиги уни ўсимликларнинг ҳаёти учун зарур моддаларга бўлган талабини таъминлаши-дир. Унумдорлик тупроқнинг кимёвий таркиби, физик хусусияти ва сув билан таъминланиш режимига боғлиқ. Ер юзида ўсувчи ҳамма ўсимликлар сув ва озиқни туп-роқдан олади. Тупроқ моддаларнинг табиатда айлани-шида жуда катта роль ўйнайди.

Одам ўзининг келиб чиқиши, моддий ва маънавий талаби билан жонли ҳамда жонсиз табиат билан ўзвий боғлиқ. Одамнинг биосферада тутган ўрни икки томонлама. У биологик объект бўлиб, муҳитнинг физик омилларига қарам, чунки атроф-муҳитдан нафас олади, овқатланади, модда алмашинади. Аммо, одам табиатдаги бошқа жонзотлардан фарқли ўлароқ, ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб турадики, у ўз фаолияти билан табиатга таъсир этиб, янги маданий муҳитни яратди ва унинг меҳнат ҳамда маънавий тажрибаси авлоддан авлодга ўтиб боради.

Одам ўсимлик ва ҳайвонларни парвариш қилади, уларнинг керакли ҳамда янги навлари ва зотларини кўпайтиради. Шунинг учун кўпчилик маданий ўсимликлар ва уй ҳайвонлари одам парвариш қилгани сабабли ёввойиларига нисбатан яхши ривожланади, кўп ва чиройли, сифатли ҳосил беради.

Қизил китоб

Мамлакатимизда «Қизил китоб» биринчи марта 1978 йилда чоп этилди. Бу китобнинг ранги ҳам аслида қизил. Бу ранг бежиз танланмаган. Қизил ранг юз берадиган хавфдан дарак беради. Уни яратишдан қўзланган асосий мақсад одам фаолияти натижасида ер юзидан йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонларнинг турларини сақлаб қолишдир. Бу китобга йўқолиб бораётган, жуда кам қолган ўсимлик ва ҳайвонларнинг номлари ёзиб борилади. «Қизил китоб»га киритилган ҳамма ўсимлик ва ҳайвонлар собиқ СССР нинг ҳамма ҳудудларида, жумладан Ўзбекистон жумҳуриятида ҳам муҳофаза қилинади.

Бу қонунни камдан-кам ҳоллардагина қишлоқ хўжалиги Вазирлиги рухсати билангина бузиш мумкин. «Қизил китоб»га киритилган ҳайвонлар ва ўсимликлар агар бирон касалга чалиниб, қирилиб кета бошласа, маҳаллий ветеринар ташкилотлар дарҳол қишлоқ хўжалиги Вазирлигини ва давлат санитар назоратини, шунингдек, гидрометерология ва табиий муҳитни назорат қилиш Давлат Қўмитасини хабардор қилади.

«Қизил китоб», «Ҳайвонларни қўриқлаш ва улардан фойдаланиш» тўғрисидаги Қонунларнинг айрим турлари-

ни эмас, балки бутун ҳайвонот ва ўсимликлар олами-
ни муҳофаза қилади.

«Қизил китоб» давлат ҳужжати ҳисобланади,
1983 йилдан унга йўқолиб бораётган ўсимлик турлари
ҳам киритила бошланди.

«Қизил китоб» ҳаракат қилишга чақирувчи спра-
вочник — маълумотномадир.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, та-
биатдаги ҳамма нарса бир-бирига узвий боғлиқ экан,
улардан бирининг камайиши ёки кўпайиб кетиши та-
биий мувозанатни бузади, бошқача қилиб айтганда ик-
кинчисининг яшаши ва ривожланиши учун хавф туғи-
лади.

Табиатда ўзаро тенглик, уйғунлик бўлиши зарур. Ер
юзидан яшовчи ҳайвонлар, унда ўсадиган ўсимликлар,
микроорганизмлар ўзаро ва ундаги неорганик муҳит
билан ҳар доим бир-бирининг таъсирида бўлиб туради.
Шунинг учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва та-
биат бойликларидан фойдаланиш ҳар бир кишининг
ҳаётий заруратига айланмоғи лозим. Бунинг учун бо-
лаларни ёшлигидан бошлаб табиий манбалардан асраб-
авайлаб фойдаланишга ўргатиш лозим.

ТАБИАТ БИЛАН ТАНИШТИРИШ УСУЛЛАРИ ВА ХИЛЛАРИ

Болалар боғчасида болаларни табиат билан таниш-
тиришнинг қуйидаги усулларида фойдаланилади:
кўргазмали (кузатиш, расмларни кўриш, диафильм ва
кинофильмларни намойиш қилиш), амалий (уйин тарзи-
да, меҳнат, оддий тажрибалар, вазиятлар яратиш), оғ-
заки (тарбиячининг ҳикояси, сўзлаб, тушунтириб бери-
ши, бадиий асарларни ўқиб бериши, болалар билан
суҳбатлашиши, шеърларни ўқиб бериши).

КЎРGAЗМАЛИ УСЛУБЛАР

Кузатиш — мактабгача тарбия ёшидаги болаларга
таълим беришнинг етакчи услубларидан бири ҳисобла-
нади. Кузатиш, таълимий ва тарбиявий вазифаларни
амалга ошириш мақсадида тарбиячи-педагог томонидан
ташкил этилади ва болалар боғчасида кенг қўлланила-
ди.

Кузатиш — мураккаб билиш фаолияти бўлиб, унда гидроқ, тафаккур ва нутқ иштирок этади, барқарор диққат талаб этилади. Болаларни табиат билан таништиришдаги билиш вазифаларига кўра тарбиячи кузатишнинг хилма-хил турларидан фойдаланилади. Таълимий ва тарбиявий вазифага кўра кузатиш узоқ муддатли ва қисқа муддатли бўлиши мумкин.

Ўсимлик ва ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши, табиатдаги мавсумий ўзгаришлар ҳақидаги билимларнинг жамғарилиши учун кузатишнинг анча мураккаброқ тури — узоқ муддатли кузатишлардан фойдаланилади, бунда болаларга объектнинг кузатилаётган ҳолатини илгаригиси билан қиёслашга тўғри келади.

Кузатиш предметнинг айрим белгисига кўра унинг ҳолатини аниқлаш (масалан, ўсимликнинг ташқи кўринишига қараб суғориш, озиқлантириш, иссиқлик, ёруғлик билан таъминлаш, тагини юмшатиш, аквариумдаги балиқларнинг хатти-ҳаракатига кўра сувни қисман алмаштириш зарурлигини аниқлаш ва ҳ. к.). Кузатишлар тарбиячи томонидан болаларни ўсимлик ва ҳайвонлар, об-ҳаво билан, катталарнинг табиатдаги меҳнати билан таништиришда ва шунга ўхшашларда ташкил этилади. Кузатишлар машғулоти ва экскурсияларда, сайрларда, табиат бурчагида олиб борилади. Тарбиячининг кузатишга қанча болани жалб этиши кузатишнинг мазмуни ҳамда тарбиячи ўз олдига қўйган вазифага боғлиқ бўлади.

Кузатиш болаларнинг ақлий фаоллигида ўтиши, уларни фикр юритишга, қўйилган масалаларга жавоб топишга ундаши, уларни табиат ҳодисаларини билиб олишга бўлган қизиқишини ўстириши, табиатга эҳтиёт-қорона муносабатда бўлишни тарбиялаши, уни янада гўзаллаштириш табиат бойликларини кўпайтириш учун фаол ҳаракат қилишга иштиёқ уйғотиши лозим.

Кузатишни шундай ташкил этиш керакки, болалар табиатни билиб олишларига самарали таъсир кўрсатсин. Кузатишни болаларни ҳайвонлар ва ўсимликларни парвариш қилиш бўйича амалий фаолият (қушларга доп бериш, йўлкаларни қордан, ҳазондан тозалаш, дарахт ва буталар танаси атрофига қорларни тўплаш, ўсимликлар экиш, суғориш, бегона ўтлардан тозалаш) билан қўшиб олиб борилса, яхши натижага эришиш мумкин.

Одамларнинг ғамхўрлигига қушлар ўзининг сайра-

ни билан миннатдорчилик билдиради. Болалар қушларни парвариш қилаётиб, улар туғрисида жуда кўп нарсаларни билиб олишлари мумкин. Қушлар узининг фақат чиройли кўриниши, ёқимли сайраши билан кишиларни мафтун этиб қолмай, шу билан бирга улар табиат санитарларидир. Улар жуда кўп зараркунанда ҳашаротлар билан овқатланадилар. Кўкраги сариқ читтаклар жуда ишонувчан ва вафодор қушча. Агар уларни қиш бўйи овқатлантириб турилса, улар одамга ўрганиб қолади ва баҳорда ҳам у ердан учиб кетишмайди.

Йилнинг ҳар бир фасли узгача таровотга эга. Баҳорда ва ёзда болалар дарахтлар, буталар ва бошқа ўсимликларнинг уруғларини сепадилар ҳамда кучатлар ўтқазадилар, ўсимликнинг теварак-атрофини юмшатадилар, вақт-вақти билан сув қуйиб, бегона ўтлардан тозалайдилар, озиқлантириб борадилар. Шу йўсинда иш олиб бориб, улар ўсимликларнинг униб чиқишини, барг ёзишини, гуллашини, мева тугиши ва пишиб етилишини кузатиб борадилар. Кузатиш ва экскурсия пайтларида очилиб турган гулларни узишлари, ниначи ва ҳар хил қўнғизларни тутиб чўнтакларига ёки қутичаларга солиб олишлари мумкин. Оқибатда гуллар сулиб, ниначи ва қўнғизларнинг қанотлари узилиб, оёқлари сиёнади. Болаларга бундай бемаъни ишлардан ўзларини тийиб туришга ўргатишимиз ва бу ёмон оқибатларга олиб келишини тушунтиришимиз керак. Масалан, болаларга бундай дейиш мумкин. Ниначилар чивинлар билан овқатланади, бу билан улар одамларни ҳар хил юқумли касалликлардан сақлайди. Чунки чивинлар одамларни чақиб, касаллик юқтиради. Капалакларни ҳам тутиш керак эмаслигини, уларнинг табиат қучоғида гулдан-гулга ўтиб, учиб юганини, уларнинг ҳар хил ранглар билан товланадиган қанотларининг чиройлилигини кузатиб завқланиш кераклиги **ҳақида**, бундан ташқари уларнинг кўпчилиги гулларни чанглатиши ва натижада ўсимликларнинг ҳосилдорлиги ортиши **ҳақида** тушунтириш лозим. Бунинг учун тарбиячи ўзи ўта қўзғувчан бўлиши, ҳашаротлар дунёси биологиясини, қайси ҳашарот қаерда, қандай шароитда яшашини, нима билан овқатланишини, қандай фойдаси ва қандай зарари борлигини яхши билиши керак.

Болаларга чумолиларни ўлдириш, уясини бузиш керак эмаслиги, улар кўплаб зарарли ҳашаротлар билан

овқатланиши ва тупроқни юмшатиши, шу билан улар ўсимликларнинг ўсиб чиқиши ва яхши ривожланиши учун шароит туғдириши ҳақида ҳам тарбиячи болаларга ҳикоя қилиб бериши лозим. Тарбиячи болалар билан ҷумолининг уясини кузатади. Уларни ҳамжиҳатлик билан уясини тозалаётганини, уясидаги донларни ташқарига олиб чиқиб офтобда қуритаётганини ёки уясига донларни, бошқа овқатларни ташиб кетаётганини бирга-бир кузатади. Кузатишнинг ташкил этишда қуйидагиларга риоя этилса мақсадга мувофиқ бўлади.

1. Кузатишдан кузланган мақсад ва вазифа болалар учун аниқ бўлсин.

2. Кузатиш жараёни планли равишда, маълум изчиллик билан амалга оширилиши керак. Масалан, тарбиячи болалар билан ҳайвонларни кузатаётганда, энг аввало уларнинг эътиборини ҳайвоннинг хатти-ҳаракатига қаратади. Нима қиляпти? Нимани еяпти? Қандай сийди? Кейин ҳайвоннинг ташқи белгилари кўриб чиқилади: танаси қандай, нима билан қопланган? Оёқлари қандай? Узунми ёки қисқами?

Ўсимликларни кузатиш уларнинг энг ёрқин, кўзга ташланадиган белгиларини кўрсатишдан бошланади. Ўсимликнинг гули ёки барги шунга ўхшаш белгилардандир. Ана шундан сўнггина ўсимликнинг ташқи тузиллишидаги хусусиятлари аниқланади: катталиги, шакли, пояси (ёки танаси) кўриб чиқилади. Такрорий кузатишлар бевосита асосий вазифани ҳал қилишдан бошланади.

3. Кузатиш объектини танлашда болаларнинг ёши, билим доираси эътиборга олинishi керак. Кузатадиган объект катта бўлмаслиги ва маълум даражада аниқ бўлиши зарур.

4. Кузатиш болаларнинг ақлий активлигини уйғотадиган, мустақиллигини таъминлайдиган қилиб ташкил этилишини шарт. Кузатишда хилма-хил усуллар (болаларнинг ёшларини назарда тутиб): саволлар, топшириқлар, предметни синаб кўриш, қиёслаш, солиштириш, ўйин ва меҳнат ҳаракатларидан фойдаланилади.

5. Кузатишдан олаётган таассуротни тарбиячи аниқ сузлар билан тушунтириш орқали тўлдириб боради. Бу кузатилаётган объект туғрисида тулароқ тасаввурни шакллантиради, болаларнинг луғатини бойитади, актив пугқни усади.

Болаларда қизиқини, кузатишга нисбатан эмоционал

ҳис уйғотиш, предметларни эстетик идрок этилишини таъминлаш мақсадида педагог кичкинтойлар билан олиб борадиган таълим-тарбиявий ишларда шетрлардан, фольклорнинг кичик формасидан, катта гуруҳ болалари билан эса машғулотлар якунида бадий асарларни ўқишдан ҳам фойдаланса бўлади.

Кузатиш жараёнида тарбиячи болаларга гулларни беҳуда юлмаслик кераклигини, чунки, гулдан мева туғиши, мевасидан яна шундай ўсимлик ўсиб чиқиши, акс ҳолда бундай ўсимликлар бутунлай йўқ бўлиб кетиши мумкинлиги туғрисида, ҳатто купчиликка кераксиздек кўринган ёввойи ўт ўсимликларидан одамларнинг соғлиғи учун жуда зарур ва фойдали бўлган дорилар олинишини, уларнинг барги, меваси билан купчилик ҳашаротлар, ҳайвонлар, қушлар овқатланишини тушунтириб беради.

Уйда парвариш қилиш учун шароит бўлмаса, айрим ҳайвонларни уйга олиб келиш керак эмас (тошбақа, типратикон, жужа, балиқчалар ва ҳ. к.) чунки шароитнинг йўқлиги натижасида болада ҳайвонга нисбатан бефарқлик юзага келади, бола уни ё ташлаб юборади ёки очидан ўлиб қолади. Баъзан болалар баъзи бир ҳайвонларни улардан қўрққанидан ўлдириб қўяди. Шунинг учун катталар болаларга она табиатнинг гузаллигини кўрсата билишлари, ундан келадиган фойда табиатда ўз-ўзидан мавжуд эмаслиги, табиатдаги мавжуд нарсаларнинг ҳаёти, ривожланиши бир-бирига бевосита боғлиқ эканлигини тушунтиришлари зарур. Ер юзидаги жонзотлар ичида одамлар ақлли, шу билан бирга, раҳмсиз бўлиши ҳам мумкинлигини, энг ваҳший ҳайвонлар ҳам одамдан қочиб қутилолмаслигини, ҳайвонлар ва ўсимликлар ўзини ўзи ҳимоя қилолмаслиги ҳақида, шунинг учун уларни асраб, авайлашимиз ва ҳимоя қилишимиз кераклиги ҳақида болаларга тушунтириб бериш лозим.

Жумҳуриятимизнинг иқлим шароити айрим иссиқсевар ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга эканлигини билиб олишлари учун боғча майдончасидан жой ажратиб ерга ишлов бериш, пахта ўсимлигининг чигитини ўтқазиб, унинг ҳосили етилгунга қадар парвариш қилиш, ўсиши ва ривожланишини кузатиб бориш самарали натижа беради.

Боғча майдончасидаги гулзордан маълум жойни ажратиб, болалар билан гулларнинг ўсиши ва ривож-

ланишини ҳамда вақтга ва об-ҳавога қараб ўзгаришини кузатиш мумкин. Бундай кузатишлар болаларда катта қизиқиш уйғотади ва уларни асраб, авайлаш учун табиий хоҳиш юзага келади. Улар бундай кузатишлар натижасида табиат қонунлари, табиий ҳодисаларни бир-бири билан боғлиқ эканлигини осонлик билан англаб оладилар.

Момоқаймоқ — ўтлоқ қуёши, қуёш катта қора бутлар ортига яшириниши билан бошини яшил рўмоли билан ёпиб олади. Лола — ҳар гал ёмғир ёғишидан олдин гуллари юмилиб қолади. Ёмғир ёғишдан олдин карнай гулининг қалин баргида сув томчилари пайдо бўлади. Тугмачагул, бинафша, беда гулининг гуллари ёмғир ёғишдан олдин юмилиб қолади.

Қуш гуллар маълум вақтда очилиб юмилади. Уларнинг очилиш ва юмилиш вақти шунчалик аниқки, шунга қараб вақтни аниқлаш мумкин. Масалан: наъматак соат 5⁰⁰ да очилади, соат 20⁰⁰ да ёпилади. Қоқиўт соат 6⁰⁰ да очилади, соат 14—15⁰⁰ да ёпилади. Лола соат 9⁰⁰ да очилади, соат 17⁰⁰ да ёпилади. Печакгул соат 8⁰⁰ да очилади, соат 17⁰⁰ да ёпилади ва ҳоказо.

РАСМЛАРНИ КЎРИШ, КИНОФИЛЬМЛАР ВА ДИАФИЛЬМЛАРНИ НАМОЙИШ ҚИЛИШ

Кўргазмали методлар гуруҳига болалар билан бирга расмларни кўриш, диапозитив ва кинофильмларни намоийш қилиш ҳам киради.

Расмларни кўриш табиат ҳодисаларини батафсилроқ кўриш, диққатни узоқ муддат шуларга қаратиш имконини беради. Бунда айниқса, бевосита кузатиш имкони бўлмаган нарса ва ҳодисаларни масалан ёввойи ҳайвонлар, бошқа ўлкаларнинг табиати билан болаларни асосан расмлар орқали таништириш мумкин. Бунинг учун тарбиячи дидактик сюжетли, предметли ҳамда бадий расмлардан фойдаланади.

Дидактик сюжетли ва предметли расмлар болаларга таълим беришда кўргазмали восита сифатида махсус яратилгандир. Чунончи, «Йилнинг тўрт фасли», «Уй ҳайвонлари», «Ёввойи ҳайвонлар», «Ўтсимон ўсимликлар» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Болалар боғчасида амалга ошириладиган таълим-тарбиявий ишларда И. Левитаннинг «Олтин куз», А. Саврасовнинг «Қора қарғалар учиб келди», А. Рилленнинг «Яшил шовқин», М. Кончаловскийнинг «Лола-

қизғалдоқлар», А. Куинжининг «Қайишзор», И. Шинкиннинг «Қиш» каби расмларидан фойдаланиш яхши самара беради.

Болаларни табиат билан таништириш ишида китоб графикасидан (Е. Чарушин, Е. Бианки, Ю. Васнецов, А. Кострова ва бошқаларнинг иллюстрацияларидан) ҳам фойдаланилади. Болалар эгаллашлари лозим бўлган билимларни яхши англаб, ўзлаштириб олишларида мактабгача тарбия муассасаларида техник воситалардан фойдаланиш яхши самара беради.

Техник воситаларга аппаратура, махсус яратилган дидактик материаллар ва қўлланмалар — диафильмлар, диапозитивлар серияси, грампластинкалар, магнит ёзувлари, кинофильмлар, радио ва телеёшиттиришлар, яъни эркин-товушли воситалар киради.

Техник воситалар кучли тарбиявий ва таълимий таъсирга эга, чунки воқеалар ранг-баранглиги, ривожланиши ва динамикаси билан намоён бўлади. Болаларнинг анализаторларига бирданига таъсир этади ва болада ҳар хил ҳисларни уйғотадики, болалар воқеа-ҳодисаларни солиштирадилар, анализ қиладилар, таққослайдилар.

Экран-товушли воситанинг болаларнинг бирданига қўпгина сезги органига таъсир этиши натижасида анализаторлар ўртасида вақтинча боғланиш юзага келади, бу ижодий эмоционал ҳисни уйғотади, иш қobiliяти кўтарилади. Эркин-товушли воситалар уч гуруҳга бўлинади: экранли (диафильмлар, диапозитивлар, овозсиз кинофильмлар); товушли (радиоёшиттириш, грампластинкалар, магнит ёзувли ленталар); экран товушли (товушли кинофильмлар, диапозитивлар).

Қўпчилик диафильмлар «Болалар боғчасида таълим-тарбия программаси» асосида ишлаб чиқилган. Диафильм ва диасериялар тарбиячига программа мазмунини маълум система асосида болаларга қизиқарли қилиб етказишга ёрдам беради.

Кичик гуруҳ болаларига эртак ўқиб берилаётганда, ҳикоя айтиб берилаётганда, шеър ёдлатилаётганда, суҳбатлар ўтказилаётганда ундаги воқеаларга қизиқишни ўстириш, фикрлаш фаолиятини активлаштириш, бадиий асарлар тўғрисида образли тасаввурга эга бўлиш учун диафильм ва диапозитивлардан фойдаланилади.

Болаларга ҳаётда кўрсатишнинг имкони бўлмаган

воқеа-ҳодисаларни (ўсимликнинг ўсиши, денгизнинг кўтарилиб пасайиши, тўлқинланиши, қушларни учиб кетиши ва келиши, вулқонларнинг отилиши, ҳайвонларнинг сакраши, қушларнинг сайраши, тепаликдан тушаётган сувнинг шариллаши ва шу қабилар) намоёйиш этишда телевидениенинг имкониятлари чексиздир. Намоёйиш этиладиган телекурсатувлар орқали табиат объектлари, воқеалари ва унда юз бераётган жараёнлар, ранги ҳамда ривожланш динамикасини товушларнинг журлигида кўриш мумкин, натижада ўсимлик ва ҳайвонот олами тўғрисида тўла тасаввур ҳосил бўлади, табиатдаги ўзаро боғлиқликларни чуқурроқ англаб оладилар.

Радио орқали бериладиган «Эртақлар оламига саёҳат» ўйин эшиттириши орқали болалар у ёки бу ўлканинг табиати, ундаги халқларнинг урф-одати билан таништирилади, ахлоқий сифатлари тарбияланади ва ҳоказо.

Аммо, шуни унутмаслик керакки, экран-товушли воситалар болалар билан олиб бориладиган анъанавий экскурсия, мақсадли сайр, кузатиш ва бошқалар ўрнини босолмайди ва аксинча, ўқув, ўйин ва амалий фаолиятларини тўлдириш учун қўлланилади.

АМАЛИЙ МЕТОДЛАР

Болаларни табиат, ундаги воқеа ва ҳодисалар, ундаги ҳайвонлар ва ўсимликлар тўғрисидаги билимларини, тасаввур ва тушунчаларини кенгайтириш, аниқлаш, ҳамда эгаллаган билимларини ижодий ўзлаштириб олишлари ва мустақамлаш ҳамда системага солишда болалар боғчасида турли-туман ўйинлардан фойдаланилади. Болалар боғчасидаги таълим-тарбиявий мақсадларда қўлланиладиган дидактик, ҳаракатли, ижодий ўйинлар шулар жумласидандир.

Болаларни табиат билан таништиришда табиий материаллар билан ўйналадиган дидактик ўйинлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун мева ва сабзавотлар, дарахт ва буталарнинг новдаси, гули, барги, гуллаб турган ўт ўсимликлари ва хона ўсимликларидан фойдаланиш мумкин.

Табиат билан таништириш бўйича ўйналадиган дидактик ўйинларни табиий шароитда шунингдек, группа хонасида ўтказилиши ҳам мумкин. Боғда, далада, истироҳат боғида ўтказиладиган дидактик ўйинларни мах-

сус жиҳозлаш талаб этилмайди. Аммо, тарбиячи ўйин ўтказадиган жойни танлашда болаларни таништирмоқчи бўлган ўсимлик бор жойни танлаши ва бу ўсимликлар болаларни таништириш учун қулай бўлиши керак.

Табиий шароитда ўтказиладиган дидактик ўйинларда болалар тез чалғийди, шунинг учун тарбиячи ҳамма болаларнинг диққатини қўйилган вазифани бажаришга жалб қила оладиган ўйин формаларидан фойдаланиши зарур.

Болаларни сабзавот ва мевалар билан таништириш бўйича қуйидаги дидактик ўйинларни ўтказиш мумкин: «Кўрсатган нарсамни топ», «Нимани номини айтсам, шуни кўрсат», «Ажойиб халтача», «Нима тўғрисида сузлаётганимни топ» ва ҳоказо.

Болаларни ўсимликлар билан таништирувчи ўйинларга қуйидагилар киради: «Шундайини топ», «Ўсимликни номига қараб топ», «Айтган ўсимлигимни топинг», «Таърифлаган ўсимлигимни топ», «Нокни, олмани, олчани ким тезроқ топади», «Баргига қараб топ», «Меvasига қараб топ», «Танасига қараб топ», «Уруғига қараб топ» ва ҳоказолар.

«Зоология лотоси», «Ботаника лотоси», «Йилнинг тўрт фасли», «Мевалар» каби стол босма ўйинлари ҳамда «Нима учади, сакрайди, югуради», «Сувда, ҳавода, ерда» каби оғзаки дидактик ўйинлар ҳам болаларни у ёки бу ўсимликлар, ҳайвонлар, жонсиз табиат ҳодисалари тўғрисидаги билимларини аниқлаш, мустаҳкамлаш, умумлаштириш ва системалаштириш мақсадида ўтказилади. Бу ўйинлар диққатни, зеҳнлилиқни, раво нутқни ҳам ўстиради.

Ҳ а р а к а т л и ў й и н л а р. Табиатшунослик характеридаги бу ўйинларда ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати, уларнинг ҳаёт тарзига тақлид қилиш билан боғлиқ бўлиб, баъзиларида жонсиз табиат акс эттирилади. «Она товуқ ва жужалари», «Мушук ва сичқонлар», «Қуёш ва ёмғир», «Бўрилар ва қўйлар» ўйинлари шулар жумласидандир.

И ж о д и й ў й и н л а р. Ўйинда болалар машғулот, экскурсия, мақсадли сайр, кундалиқ ҳаёт жараёнида олинган таассуротларни акс эттирадилар.

Бундай ўйинлар болаларни янги билим, малака ва кўникмаларга ўргатмаса-да, бунда тарбиячи болаларнинг ўйинларини кузатиш орқали болалар қайси билимларни етарли эгалламаганлиқларини, қайсиларини

яна аниқлаш, кенгайтириш лозимлигини билиб олади ва ўзининг таълим-тарбиявий ишида болаларнинг билимларини бойитиб, тасаввурларини кенгайтириб боради. Табиатдаги меҳнат жараёнида болаларда табиатга нисбатан эҳтиёткорлик, ғамхўрлик муносабатлари шакллантирилади.

Болалар ўсимлик ва ҳайвонларни парвариш қилар эканлар, унинг зарурлигига ишонч ҳосил қиладилар. Табиатдаги меҳнат жараёнида тарбиячи болаларни сенсор ривожланишига эътибор бериб бориши керак.

Меҳнатнинг мақсад ва натижаларига эришиш предметларнинг сенсор белгиларини назарда тутишга ургатади. Масалан, ўсимликнинг сувга муҳтожлигини аниқлаш учун унинг ҳолатини, барги ва поясининг эластиклигини, пишиқлигини ёки унинг сўлғинлиги, юмшоқлигини; тупроқнинг ҳолатини, унинг намлиги, зичлиги ва шу кабиларни ҳисобга олиш керак.

Меҳнат жараёнида болалар ўсимликларнинг ҳолати уларнинг ёруғликка, намликка, иссиқликка, яхши тупроққа бўлган эҳтиёжининг қондирилишига боғлиқ эканлигини билиб оладилар. Бундан ташқари табиатдаги меҳнат жараёнида болалар ўсимликларнинг хусусиятлари ва сифатлари, уларнинг тузилиши, эҳтиёжлари, ривожланишининг асосий босқичлари, уларни ўстириш усуллари, ҳаёт тарзлари ва мавсумий алмашилиш натижасида ўсимлик ва ҳайвонларнинг ташқи тузилиши, ривожланишида юз берадиган ўзгаришлар тўғрисида тасаввурга эга бўладилар.

Болалар ўсимлик ва ҳайвонларни парвариш қилиш орқали улар тўғрисида кўпроқ билимга эга бўладилар, уларни парвариш қилиш бўйича меҳнат, малака ва кўникмаларни эгаллаб борадилар, булар ҳаммаси болаларда табиат сирларини кўпроқ билишга қизиқиш ва синчковликни, уларни асраб-авайлашни тарбиялайди.

Элементар тажрибалар табиат, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқа ҳамда боғлиқликларни аниқлаш мақсадида ўтказилади. Тажриба махсус ташкил этилган шароитда ўтказиладиган кузатишдир.

Тажриба ўзоқ муддатли қиёслаш ёки қисқа муддатли кузатиш тарзида ўтказилиши мумкин. Масалан, ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши табиий омилларга ва киши парваришига боғлиқ эканлиги тўғрисидаги тасаввур ҳамда тушунчани болаларда шакллантириш

мақсадида ҳар хил шароитда усган бир хил усимликни (пахта, мевали дарахт, ёввойи ут ва шунга ухшашлар) қиёслаб кузатиш; бирон 1-2 йиллик усимликининг уруғини майдончада ва гуруҳ хонаси шароитида экиб то мева бергунча қиёслаб кузатиб бориш. Бир майдонни, яъни боғ ёки утлоқни йилнинг ҳар хил фаслларида қиёслаб кузатиш ва ҳоказолар.

Оғзаки методлар. Болаларни табиат билан таништиришда, унга нисбатан фаол муносабатни тарбиялашда тарбиячининг тушунтириши, сўзлаб, ўқиб, ҳикоя қилиб бериши, шеърларни ифодали ўқиши, халқ мақол ва масалларидан уринли фойдаланиши, суҳбат каби оғзаки методларнинг роли беқиёсдир.

Ҳайвонлар, ҳашаротлар ва қушлар ҳаёти одамни ҳайвонлар билан дўстлиги тўғрисида ёзилган ҳикоя ва эртакларни, шеърларни, топишмоқ, мақол ва шунга ухшашлардан фойдаланиш, табиат тўғрисидаги кинофильм ва телекўрсатувларни болалар билан биргаликда томоша қилиш болаларда улар тўғрисида ғамхўрлик қилиш ҳиссини уйғотади.

Бадий адабиётдан ҳар хил фойдаланиш мумкин: кузатишдан олдин ва кузатишдан кейин. Кузатиш жараёнида шеърни ифодали ўқиш болалар онгига ва болалар ҳиссига катта таъсир кўрсатади. Болалар табиатдаги воқеа ва ҳодисаларни тарбиячининг тушунтириши, сўзлаб бериши, бадий адабиётларни ўқиб бериши ва шунга ухшашлар орқали билиб оладилар. Шу билан бирга оғзаки метод кўرғазмали методлар билан қўшиб олиб борилганда болаларнинг тасаввур ва тушунчалари аниқроқ ва тўлароқ бўлади. Оғзаки методлар болаларни керакли билимлар билан қуроллантирибгина қолмай, бу методлар билан болаларнинг табиат ҳақидаги билимлари системалаштирилади ва умумлаштирилади, табиатшуносликка оид тушунчалари шакллантирилади.

✓ **МАҚТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ТАБИАТ БИЛАН ТАНИШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ**

Болаларни табиат билан таништиришнинг хилма-хил йўллари мавжуд. Машғулотлар ўтказиш, уйинлар ўйнаш, экскурсия, меҳнат, кундалик ҳаёт шулар жумласидандир. Машғулотлар болаларга таълим ва тарбия беришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Дастурда белгиланган билим ва малакаларни тарбиячи таълим та-

мойиллари асосида болалар ўзлаштира оладиган қилиб-ташкил этади.

Кундалик ҳаётда кузатиш, уйин, меҳнат вақтида болаларнинг шахсий билимлари йиғилиб боради. Машғулотлар уларни аниқлаш ва системалаштириш имконини беради.

Машғулотларнинг айримларида бошланғич билимлар шакллантирилади. Бунинг учун тарбиячи кузатиш, расмларни куриш, бадий асарларни, ҳикояларни ўқиш, диафильм ва шунга ухшашларни курсатишдан фойдаланади. Бошқа машғулотларда эса билимлар аниқланади, кенгайтирилади ва чуқурлаштирилади. Машғулотнинг бу хилида суҳбатлар, дидактик уйинлар, умумлаштирувчи сузлардан, болаларнинг табиатдаги меҳнатидан фойдаланилади. Барча гуруҳларда машғулотларга қўшимча сифатида мақсадли сайрлар утказилди.

Э к с к у р с и я. Мактабгача тарбия муассасаларида болаларни табиат билан таништиришда таълим беришнинг ташкилий формаларидан бири экскурсиядир. Экскурсия жараёнида болалар она табиат тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўладилар. Бу тасаввур табиатни куриш, эшитиш, сезиш орқали идрок этилади. Экскурсия жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда табиат, ундаги боғлиқлик ва унинг қонуниятлари тўғрисида реалистик тасаввурлар ҳосил бўлади. Бу тушунчалар кейинчалик болалар эгаллайдиган илмий билимларнинг асосини ташкил этади, мактабда ўрганиладиган табиий фанларни ўзлаштириб олишни осонлаштиради. Табиат тўғрисидаги билимлардан беҳабар бўлиш кўпинча ўсимлик ва ҳайвонотларга нисбатан нотўғри, баъзи ҳолларда эса бераҳм ва шафқатсиз муносабатда бўлишга олиб келади. Экскурсия болаларни табиатни ўзига хос ҳодиса ва воқеалари билан таништирибгина қолмай, балки шу билан бир қаторда инсонларни теvarак-атрофдаги ўзгартирувчи фаолиятининг натижалари билан ҳам таништириб борилади. Бу эса кишиларнинг яратувчилик фаолиятига ҳурматни тарбиялайди ва унда қатнашиш хоҳишини уйғотади, ўз ўлка табиатидан, унда яшовчи меҳнат аҳлидан ғурурланиш ҳиссини мустаҳкамлайди.

Табиатга экскурсия болаларда ахлоқий ҳисларни шакллантиради. Табиатдаги биронта янги воқеа, ҳодисани кузатаётиб болада қувониш, завқланиш ҳисси

пайдо бўлади. Бундай ҳислар болаларни бир-бирига яқин бўлишга ундайди, жамоага бирлаштиради. Бошқа фаолиятлардаги каби экскурсияда узининг хулқ қондаси борки, бу қоида болаларни узларини интизомли тутишларини талаб этади. Ҳар хил топшириқларни бажариш вақтида (қушларни боқиш учун ёввойи ўтларнинг уруғини йиғиш) топшириққа нисбатан жавобгарлик ҳиссини, эҳтиёткорликни, аниқ ҳаракат қилишни тарбиялайди.

Катта гуруҳ болалари билан табиатга уюштирилган экскурсия пайтида болалар ўзлари яшаётган ўлка табиатини яхшироқ билиб оладилар. Тарбиячининг болалар диққатини аниқ нарсаларга жалб қилиш мақсадида берган саволлари, қисқа муддатли тушунтиришлари, болаларни қизиқтирган саволларига яхши ўйлаб берган жавоблари муҳим аҳамиятни касб этади.

Экскурсия пайтида болалар билан ҳайвонлар ва ҳашаротлар ҳаётини, фаолиятини, ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишини, уларда юз берадиган ўзгаришларни кузатиш мумкин. Экскурсия вақтида донхўрақлар осини мумкин, беҳос ташланган гугуртдан ёна бошлаган ўтлоқни ўчириш мумкин ва ҳоказо.

Катталар раҳбарлигида ўсимлик ва ҳайвонларни парвариш қилиш ва ўстириш бўйича ташкил этилган болаларнинг амалий воситалари уларда теварак-атрофдаги табиатга нисбатан қизиқиш ва муҳаббатни тарбиялашда, уларда ўсимлик ва ҳайвонларни асраб-авайлаш, уларни янада кўпайтириш истагини уйғотишда бебаҳо воситадир. Тўғри ташкил этилган *фаолият*, махсус ташкил этилган *вазиятлар* орқали болалар моддий дунёнинг ранг-баранглигини, ундаги ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаётида ҳар доим юз бериб турадиган ўзгаришларни билиб оладилар. Бу ўз навбатида уларда табиат ва унинг аҳамиятини яхшироқ англаб олиш, уларга нисбатан эҳтиёткорлик муносабатини тарбиялайди.

Юқорида тилга олинган барча методлар ва усуллар болаларда табиатга нисбатан қизиқиш уйғотади, уларни янада синчковлик билан кузатишга, кузатаётган нарсани устида чуқурроқ ўйлашга, фикр, билим доирасини кенгайтиришга, ҳар хил табиий воқеа, ҳодисаларни сўз билан чиройли қилиб тўғри ифодалаб беришга ўргатади.

КУНДАЛИК ҲАЁТДАГИ ИШЛАР

Тарбиячи болаларнинг кун давомидаги ҳаётини ҳар хил йўллар билан ташкил этиш билан бирга таълимий ишларни ҳам амалга ошириб боради. Болалар билан қорнинг эриши, куртакларнинг бўртиши, майсанинг пайдо бўлиши, ҳашаротлар, паррандалар, ҳайвонлар ҳаётида, хатти-ҳаракатида, хулқида, ташқи кўринишида юз берадиган ўзгаришлар кузатилади. Бундай кузатиш олдиндан пухта ўйланган бўлиши, тарбиячи уни болаларнинг ҳисси ва ақлига таъсир этадиган қилиб ташкил этиши лозим. Бундай кузатишлардан тарбия ёшидаги болаларнинг сезги тажрибаси ортади, улар табиат ҳодисаларини барча алоқа ва муносабатларни табиий шароитларда кўрадилар. Сайрлар болаларга катта қувонч, табиат қучоғида бўлиш эса лаззат бахш этади. Сайрларда болалар диққатини мавсум ўзгариши билан ўсимликлар, ҳашаротлар, ҳайвонлар ҳаётида, хатти-ҳаракатида, ташқи кўринишида юз берадиган ўзгаришларга жалб қилиш, солиштириб аниқлаш, юз берган ўзгаришларни сўз билан ифодалашга ўргатиш болаларда билимга қизиқишни уйғотади, синчковликка ўргатади, кузатувчанликни ўстиради, болалар тафаккурини пешлайди.

Сайрлар вақтида болалар тарбиячи раҳбарлигида ўсимликларни суғориш, озиқлантириш, ерни юмшатиш каби ишларни бажарадилар, тарбиячи билан биргаликда эса экиш, ҳосилни йиғиш каби ишларни бажарадилар. Вақт-вақти билан тарбиячи болаларга улар ёқтирган бадиий асарларни ўқиб ёки ҳикоя қилиб берадилар.

Болаларни табиат тўғрисидаги билимларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш мақсадида ҳар хил дидактик ва ҳаракатли ўйинлардан ҳам фойдаланилади.

ТАБИАТ БУРЧАГИДАГИ ИШЛАР

Табиатга муҳаббат, унга эҳтиёткорлик муносабатини, ўсимлик ва ҳайвонларга ғамхўрликни тарбиялаш ва шулар орқали табиатга қизиқиш, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, табиатни сақловчи ва унинг бойликларини кўпайтирувчи, катталарнинг меҳнатига ҳурматни тарбиялаш каби вазифаларни амалга оширишда табиат бурчагининг аҳамияти каттадир.

Табиат бурчагининг муҳим томони яна шундаки, уни болалар ҳар куни кўрадилар. Тарбиячи раҳбарлигида

болалар табиат бурчагидаги ўсимлик ва ҳайвонларни системали равишда кузатиб ва парвариш қилиб борадилар. Натижада ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ранг-баранглиги, уларнинг ўсиши ва ривожланиши, улар учун қандай шарт-шароитлар кераклиги туғрисидаги тасаввур ва тушунчаларни эгаллаб борадилар. Тарбиячи болаларни солиштирма анализга ургатади, ҳайвон ва ўсимликларни бир-бири билан солиштириш орқали улар ўртасидаги умумийлик ва фарқларни, уларга хос белги ва хусусиятларни билиб оладилар. Тарбиячи болаларнинг диққатини ўсимликларнинг чиройли гуллашига, баргларининг шакли ва тусига, аквариумдаги ба-лиқларнинг чиройли кўриниши ва чаққон ҳаракатига жалб этади. Натижада болалар бу гузалликларни кузлари билан кўриб, қалблари билан ҳис этишга, гузалликдан қувонишга урганадилар ҳамда уларнинг эстетик диди ўсади.

Болалар табиат бурчагидаги ўсимлик ва ҳайвонларни тарбиячи раҳбарлигида системали равишда кузатиб, парвариш қилиб боришлари натижасида маълум малака ва кўникмаларни ҳам эгаллаб оладилар, уларга нисбатан барқарор қизиқиш ва ғамхўрлик ҳисси уйғонади.

Шундай қилиб, мактабгача тарбия ёшидаги болаларни табиат билан таништиришда педагог олдида қуйидаги вазифалар туради:

болаларда ижобий ҳис-туйғуни, ҳозиржавобликни тарбиялаш ва табиат гузаллигини тушуна билиш, эстетик ҳисларни шакллантириш;

она табиатни билишга қизиқишни уйғотиш, ўз ўлкасининг табиатига хос нарсалар туғрисида кўпроқ билишга интилишни ўстириш;

табиатга эҳтиёткорлик муносабатини шакллантириш, унинг бузилишидан сақлаш, имкони бўлса, унинг янада гуллаб яшнаши учун ўз ҳиссасини қўшиш, бундан ташқари қўлидан келган меҳнати билан бу жараёнда қатнашиш хоҳишини уйғотиш, яъни педагог ва катталар болаларни табиат билан таништираётиб, уларни у ёки бу объект туғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини бойитибгина қолмай, балки шу билан бир қаторда шу орқали ҳар бир бола қалбида инсонпарварлик, раҳмдиллик, эстетик ҳисларнинг фаол намуналарини тарбияламоғи зарур.

Болаларда теvarак-атрофдаги борлиққа нисбатан ижобий ҳис-туйғуни уйғотиш уларда барқарор ва чу-

қур қизиқишни тарбиялаши лозим. Бу болаларни келажакдаги яратувчилик фаолиятига тайёрлайди.

Табиат гузаллиги, унда меҳнат қилаётган кишилар фаолиятининг натижасидир. Шунинг учун болаларни табиатни асраб-авайлаб, унинг бойликларини кўпайтираётган кишилар меҳнати билан таништириш мақсадга мувофиқдир.

Болаларнинг табиатга меҳр-муҳаббатини ўсимликлар ва ҳайвонларни парвариш қилиш, уларни асраб-авайлаш бўйича меҳнат фаолиятларини ташкил этиш билан бирга қўшиб олиб бориш керак. Тарбиячи болаларни табиат билан таништириш ишини уларнинг ёш хусусиятлари, педагогик, физиологик имкониятларини эътиборга олган ҳолда ташкил этади.

ИЛК ЁШДАГИ БОЛАЛАР ГУРУҲИ

Икки ёшга қадам қўйган болаларда ахлоқий ҳисларнинг дастлабки куртаклари шакллана бошлайди. Катталарнинг хулқи, уларнинг болага, унинг хатти-ҳаракатларига бўлган муносабатлари бола учун хулқ программаси мезони бўлиб хизмат қилади. Болани тева-арак-атрофдагилар билан муносабати катталарга тақлид тарзида шаклланади. Болани тенгдошлари билан мулоқотда бўлиш хоҳиши уларда муомала малакасини шакллантиришни тақозо этади. Болалар ўртасидаги ижобий муносабатларни шакллантираётиб тарбиячи ҳар бир боланинг диққатини бошқа болаларга, уларнинг хоҳиш ва истакларига жалб қилади. «Лола, Нодир машинани ўйнамоқчи, унга олиб бориб бергин», «Дилноза, Азизанинг қўғирчоғи тушиб кетди, унга кутаришиб юборгин», «Раъно қарагин Зухра йиғлаяпти, бориб сурайлик-чи, нимага йиғлаяпти экан» ва шунга ўхшашлар.

Болаларнинг ижобий хатти-ҳаракатларини тарбиячи тез-тез рағбатлантириб, хатти-ҳаракатининг тўғри эканлигини тасдиқлаб туриши керак. Болаларда дастлабки инсонпарварлик, ҳозиржавоблик, ачиниш, хайрихоҳлик каби ҳислар уларда ҳайвонлар ва ўсимликларга нисбатан муҳаббатни тарбиялайди. Масалан, тарбиячи товуққа дон, кучукка, мушукка, қўйга — овқат бераётиб, гулларни парвариш қилатуриб, ўз хатти-ҳаракатини болаларга тушунтириб боради. Болаларда уларга нисбатан ёрдам бериш ҳоҳишини уйғотиш учун уйинчоқ ҳайвонлардан фойдаланиш мумкин. Масалан, тарбиячи

йиқилиб тушган ўйинчоқ айиқчани кутариб, силаб-сип-палайди, болаларнинг ҳам раҳмлари келиб силаб-сип-палаб, унга бирон яхши сўз айтишларини таклиф этади.

Болаларни теварак-атроф билан таништиришда сайр энг самарали усул ҳисобланади. Болалар сайр вақтида жонли ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротларни учратсалар уларга қараб интиладилар. Тарбиячи болалардаги ҳайвонларга нисбатан хайрихоҳлик муносабатларини қўллаб-қувватлаши керак. Уларга овқат беради, қушларга дон сочади, уларни эркалайди ва қисқа-қисқа шеърларни ўқийди. Тарбиячи ерда юрган қушларга болаларнинг диққатини жалб қилади ва Ш. Саъдулланнинг «Кичкина қушча» номли шеърини ўқийди:

Хай, ҳай чумчуқ жажжи қуш,
Шохда турма, пастга туш!
Эрта-ю кеч тинмайсан,
Чарчоқ нима билмайсан.
Чирқиллайсан излаб дон,
Мана чумчуқ, сенга нон!

Қорнинг туйса айтасан,
Сунг ўйингга қайтасан!

«Мана биз ҳозир қушларга дон сепамиз»— дея тарбиячи бир неча болаларга ҳам нон ушоқлари ёки дон беради, биргалашиб сочишади. «Энди четга чиқиб турамиз, бўлмаса улар биздан қўрқиб, нонларни, донларни чуқилагани келмайди»— дейди.

— Қаранглар қушчалар учиб келишди, улар нонларни, донларни чуқишаяпти. Уларнинг тумшуғи бор. Мана энди учиб кетишди, уларнинг қаноти бор.

1 ёшу 6 ойлик, 2 ёшли болалар билан қўённи, мушукни, товуқни ҳам кузатиш мумкин. Тарбиячи қўлида қўённи ушлаб туриб, болаларга уни силашни таклиф этади ва қўённинг қўйидаги хусусиятларини гапиради: қулоқлари узун, юнги юмшоқ, думи кичкина, калта. Болалар қўённи сабзи, карам ейишини кузатадилар ва тарбиячи билан биргаликда унинг ҳаракатларини қайд этишади: сакраяпти, сабзини ғажиб еяпти.

Бир ёшу олти ойлик болалар катталар билан биргаликда мушукни кузатишади, у юввош, қўлга урганган бўлса, силашади, унга сут бериб, тили билан ялаб ичи-

шини, гушт бериб, уни ейшини кузатадилар ва бу кузатишлар «мушуквой, сутни ич», «гуштни е» сузлари билан қушиб олиб борилади. Катталарнинг топшириғига биноан болалар мушукнинг қулоғини, оёқларини, бошини, думини, қорнини кўрсатишади ва суз билан ифодалашади: қулоғи, думи, оёғи ва шунга ухшашларни катталар тушунтиради: «Мушук ухлайди, ювинади, сут ичади». «Мушук нима қилар экан? Қани айтинглар-чи?» Болалар такрорлашади.

Бу ёшдаги болалар билан хўроз, товуқни кузатганда тарбиячи хўроз «қу-қу-қу-қу» деб қичқиради, товуқ эса унга «қу-қу-қу» деб жавоб беради. «Қани сизлар ҳам хўроз сингари қичқриб кўрингларчи» деб таклиф этади ва хўроз, товуқ тўғрисида қисқа шеърларни айтади:

Қу-қу, қу-қу хўрозим
Тожи тилла хўрозим.
Нега эрта турасан?
Болаларга уйқу бермайсан?

Уйин хонаси шароитларида аквариумдаги балиқчаларни, қафасдаги қушчаларни кузатишади. Бу ёшдаги болаларни капалак, чигиртка, хон қизи, чумоли, ипак қурти, асалари каби ҳашаротлардан қўрқмасликка ўргатилади. Шу билан бирга катталар болалар иштирокида уларга ғамхўрлик қилишлари, уларни асраб-авайлашлари, асаларини гулга қўниб, шира шимишини ва шунга ухшашларни кузатишлари лозим. Ипак қуртига барг солаётиб, болаларга ҳам барг солишни таклиф этиш мумкин. Хон қизини тарбиячи ўз қўли устида юргазиб кўради, кейин қўрқмайдиган болаларга ҳам қўли устида юргазиб кўришни тавсия этади. Болалар қўрқмаганлиги учун уларнинг хатти-ҳаракатларини мақтаб, рағбатлантиради, унинг чиройлилигини мақтаб, севинади.

Сайр вақтида болаларнинг эътибори дарахтлар, утлар, гулларга жалб қилинади. Болаларга тарбиячи биронта дарахтнинг танасини ушлаб кўришни буюради. Баҳорда эса дарахт шохини оҳиста эгиб ёзилаётган барглари биргалашиб кузатади. Ўтлоқда пайдо бўлган яшил майсаларни ушлаб кўришни тавсия этади, болаларнинг диққатини биринчи очилган кук-оқ қалдирмоқ, момақаймоқнинг гулларига жалб қилади. Уларни узиш, оёқ билан босиш керак эмаслигини, асраб-авайлаш зарурлигини тушунтиради.

Икки ёшгача бўлган болалар катталар илтимосига кура тарбиячи кўрсатган рангдаги гулни гулзордан кўрсатишлари мумкин. Баҳорда, ёзда боғбоннинг, катта гуруҳ болаларининг дарахтлар атрофини юмшатаётганига, дарахт ва экинларга сув қуяётганига, гулзорнинг чиройлилигига болалар диққати жалб қилинади.

БИРИНЧИ КИЧИК ГУРУҲ

Бу ёшдаги болаларни табиат билан таништириш бўйича олиб бориладиган таълим-тарбия ишларида уларнинг табиат тўғрисида аввал эгаллаган билимлари кенгайтирилади. Табиатга муҳаббат ва унга бўлган қизиқишлари ўстирилади. Тарбиячи болаларни табиат билан таништириш бўйича системали равишда кузатиш ишини олиб боради. Қишда болаларнинг диққатини ерга тушаётган қорнинг оппоқлигига, юмшоқлигига қаратади, ҳар куни қишлаб қолган қушларга дон сепаетиб, болаларнинг диққатини қушларнинг катта-кичиклигига, ташқи кўринишларига, уларнинг бир-биридан фарқ қилишига, патларининг рангига жалб қилади. Масалан, ҳакканинг қанотларида оқ-қора доғлари бор, читтак бўлса олачипор, кичкина, тез-тез юрадиган қушча.

Кун исий бошлаганда тарбиячи болаларнинг диққатини сабза ураётган майсаларга, кўкариб чиқаётган ҳар хил ёввойи ўтларга, дарахтларнинг барг ёзишига, ғунчалашига ва гуллашига қаратади ҳамда болаларга: «Қандай чиройли, қандай гўзал» деган сўзларни айтиш орқали уларда ёқимли ҳис-ҳаяжон уйғотади, уларга ўсимликларни босиш, узиш мумкин эмаслигини тушунтиради. Эрта очилган жука, момақаймоқ, лола, бинафша каби ўсимликларнинг олдига борганда шу ўсимликлар гулларининг рангини айтиб, болалардан такрорлашларини сўрайди. Гуллаб турган олма, олча, гилос дарахтлари олдига бориб, болаларнинг диққатини бу мевали дарахтларнинг чиройли гуллашига жалб қилади ва ҳис-ҳаяжон билан қуйидаги сўзларни айтади: «Қаранглар, қандай чиройли, ҳаммаси оппоқ бўлиб гуллабди» ва болалардан «чиройли», «оппоқ» сўзларини такрорлашни сўрайди. Бу билан педагог болаларда табиатга нисбатан меҳр-муҳаббатни, уни асраб-авайлаш лозимлигини тарбиялаб боради.

Машғулотларда эса бодринг, помидор, сабзи, олма, олча каби мевалар билан таништиради, уларнинг таш-

қи кўринишига қараб таниб олишга, номини сўз билан айтишга ўргатади, бунда кўпроқ дидактик ўйинлар яхшироқ самара беради. Ўсимликлар тўғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини мустаҳкамлаш учун болаларга таниш бўлган ўсимликларнинг тасвири туширилган картонка, тарқатма материаллардан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Болаларни ҳайвонот олами билан таништириш, уларга нисбатан меҳр-муҳаббатли бўлиш, асраб-авайлаш хоҳишини тарбиялаш, бевосита кузатишлар, расмлар, ўйинчоқлар орқали амалга оширилади. Ҳайвонларни кузатаётиб, кичик гуруҳдаги болалар ҳайвонларнинг тана қисмларини, хатти-ҳаракатларини сўз билан ифодалайдиган бўлиб қоладилар. Хўрозни кузатаётган болалар «Қаранглар, унинг патлари қандай чиройли — яшил, қизил, кўк!» деб хитоб қиладилар. Тарбиячи болаларнинг гапларини тинглаб, тўлдириб боради ва у катта, мустаҳкам тумшуклари билан донни чуқиб, хўрозчани овқатлантираётганига болалар диққатини жалб этади. Хўроз овқатни ўзи биринчи бўлиб емайди, у товукларини чақиради, кейин ўзи ея бошлайди, дейди ва «Хўрозчам» ашуласини айта бошлайди, болалар тарбиячига қўшилиб айтишади. «Қу-қу-қу» деб болалар хўрознинг овозига тақлид қилишади. Болаларнинг ҳайвонлар тўғрисидаги билимларини мустаҳкамлаш учун «Ким қандай қичқиради?» ўйинини ўйнатиш мумкин. Тарбиячи болаларга ҳайвонлар тасвирланган: мушук, кучук, чумчуқ ўйинчоқларини кўрсатиб, ҳар бирининг қандай товуш чиқаришини сўрайди.

Тарбиячи болаларга учаётган қушларни, гулга қўниб ўтирган капалакларни, асалариларни, учиб кетаётган пашшани, ўрмалаб кетаётган қўнғизни кўрсатади. Тарбиячи хон қизини қўлига қўйиб, унинг ўрмалашини болаларга кўрсатиши мумкин. «Қўнғиз ўрмалайди, пашша учади» деб солиштиради болалар.

ИККИНЧИ КИЧИК ГУРУҲ

Иккинчи кичик гуруҳ болалари билан йилнинг ҳамма фаслларида табиат билан таништириш бўйича кузатиш ишлари олиб борилади. Бу ёшга келганда тарбиячи болаларга одамлар, ҳайвонлар, ўсимликлар ўртасидаги боғлиқлик тўғрисидаги дастлабки тушунчаларни ўргатади. Энг кўп учрайдиган ва ёрқин рангда гуллай-

диган ўсимликлар, теварак-атрофда тез-тез учраб турадиган қушлар, ҳайвонлар билан, уларнинг ташқи тузилиши, ҳаракати, чиқарадиган товушларининг хусусиятлари билан таништириш, теварак-атрофдаги табиат бурчаги ва майдончалардаги ўсимлик ва қушларни парвариш қилиш, асраб-авайлашда қулидан келган меҳнати билан қатнаштириш орқали амалга оширилади. Тарбиячи болаларга дастлабки оддий меҳнат малакаларини ўргатади: болалар билан биргаликда ўсимликни суғоради, баргларини нам латта билан артади, табиат бурчагидаги балиқ, қушларни парвариш қилади. Ана шу асосда болалар ўсимлик, ҳайвонлар, табиат тўғрисидаги билимларини оддийроқдан мураккабга қараб чуқурроқ эгаллаб борадилар, натижада болаларда уларга нисбатан қизиқиш барқарорлаша боради, билимлари чуқурлашади, уларни асраб-авайлаш, эҳтиёткорона муносабат таркиб топа боради, уларнинг чиройлилигидан қувониш каби эстетик ҳиссиётлар уйғонади.

Болаларнинг тасаввурини кенгайтириш, билимларини аниқлаштириш, шунингдек кузатувчанликни ўстиришда маълум мақсад билан ўтказиладиган машғулот ва мақсадли сайрлар, техник воситалар муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

КУЗ

Қуёш. Тарбиячи майдончага чиққан болаларнинг диққатини қуйидаги сўзлар билан ҳавонинг илиқлигига қаратади: «Бугун қуёш яхшигина қиздираяпти — иссиқ». Болаларга қўлларини қуёшга тутишни таклиф этади, токи улар бу иссиқни сезсинлар, уйинчоқларни майдончага олиб чиқиб, ювиш ва уларни қуёш иссиғидан қуришини кузатсинлар. Резина, темир, ёғочдан ясалган уйинчоқларни ушлаб қуриб, офтоб нуридан қай бири қай даражада исиб қолганини болалар билан аниқланг.

Ҳаво булутли кунда тарбиячи болалардан «Қуёш қандай?», «У қаёққа яшириниб олди?» деб сурайди ва болалар диққатини осмонда сузиб юрган булутларга қаратади. Яхшилаб қаранглар, улар жудаям чиройли, оппоқ, пахта сингари оппоқ, момиқ. Улар қуёшни тўсиб қўйди, шунинг учун қуёш кўринмаяпти. Биз ҳаммамиз пальто, плаш, шапка кийиб олганмиз, оёқларимизда эса ботинка, резинка этик. Чунки, совуқ.

Ёмғир ёғиб турган кунларда тарбиячи кузатишни дераза орқасидан олиб боради ва болаларга ёмғир тўғрисидаги шеърни айтиб беради. Ёмғирнинг деразага тақиллаб урилаётганини ва ҳовлида ҳосил бўлаётган кўлмакларга болалар эътиборини жалб қилади. Ёмғирдан кейин кун илиқ бўлса, болаларга қумда уйнашни таклиф этади. Тарбиячи болаларга қумнинг ёмғирдан кейин ёпишқоқ бўлиб қолганини, ундан ҳар хил шакллар ясаш мумкинлигини кўрсатади. Шу орқали болалар қумнинг хусусияти билан танишиб борадилар.

Кичкина гуруҳ болаларига шамол ҳақида оддий тажрибачалар орқали тушунтириш мумкин. Сайрга олдиндан тайёрлаб қўйилган пирпирак, байроқча ва лентачалар олиб чиқилади. Тарбиячи болаларнинг диққатини пирпиракнинг айланишига, лентачаларнинг ҳилпираб учишига қаратади. «Пирпирак нега айланмаяпти?», «Лентачалар нега қимирламаяпти?» деб болаларга савол берилади. Шамолнинг эсишини тукилаётган барглар орқали ҳам кузатилади. Баргларнинг пир-пир айланиб, тепага қараб кўтарилиши, шамол пасайиши билан ерга туша бошлагани кузатилади ва бунинг сабаби болаларга тушунтирилади.

Болаларга кўрган нарсаларини айтиб бериш таклиф этилади. Ой чиққанда унинг ҳали катта, ҳали кичкина бўлишини, юлдузларни кузатинг. Тарбиячининг узи болаларнинг диққатини ойнинг битталигига, уни ярақламаслигига, юлдузлар жуда ҳам кўп бўлиб, чарақлаб туришига қаратади. Баъзи кунлари осмонда рангли чироқлар сурилиб бораётганини кўриш мумкин. Тарбиячи болаларга, самолёт учиб кетаяпти, ҳар хил рангли чироқлар эса самолётнинг чироқлари эканлигини тушунтиради.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИ

Кузда ўсимлик дунёсида кузга кўринарли узғаришлар юз бера бошлайди. Дарахтларнинг барги сариқ, қизил, жигарранг тусга кириб учиб туша бошлайди, ердаги ўтлар сарғаяди. Болаларга дарахтни яхшилаб кузатишни ва унинг танаси, шохи ва барглари борлигини айтинг. Болалар эътиборини дарахтларнинг тагида тукилиб ётган баргларга қаратинг.

Бунда болаларда баргларнинг ранги, катталиги, шаклини фарқлашларини машқ қилдириш имкони туғилади. Бунинг учун қуйидагича ўйинни ўтказиш мум-

нинг: «Худди маана шундай баргни олиб кел» (қанақалиги кўрсатилади). «Менга қизил барглари олиб кел». «2 та катта ва 2 та кичкина барг олиб кел». «Қуғирчоққа олманинг, олчанинг баргини кўрсат». «Думалоқ (чўзинчоқ) баргни олиб кел» ва шунга ухшашлар. Барглари териб скамейкага битта сариқ, битта қизил қилиб териб чиқиш топширилади ва ундан чиройли олачинор йулкача ҳосил бўлганини айтилади.

Болаларнинг диққатини дарахтларнинг барглари камайиб қолаётганига жалб этилади.

Дарахтларнинг тагидан тўкилган уруғларни болалар билан биргаликда териб, улар қушларни, ҳайвонларни овқатлантириш учун кераклиги тушунтирилади.

Кузда боғча майдончасини, кунлар совиб қолганига қарамай, қийғос очилиб ётган сап-сариқ, оппоқ рангдаги хризантема, картошкагул, гултожихўроз, қўқонгуллар безаб туради. Болалар билан гулларни томоша қилиб, гулзордаги гулларнинг чиройлилиги, уларнинг гуллари оқ, сариқ, қизил, бинафша рангда, аммо ҳаммасининг барги бир хил шаклда ва яшил рангда эканлиги кўрсатиб тушунтирилади. Гулларни таниб, номини айтишни машқ қилдириш учун қуйидаги ўйинни ўтказиш мумкин.

Сайрлар дарахтлар билан янада яхшироқ таништириш учун фойдаланилади. Болаларга дарахтларнинг танаси, новдаси ва барглари кўрсатилади. Дарахтларнинг танаси йўғон ва ингичка бўлиши мумкинлиги айтилади. Болаларга ўрик, олма, чинор дарахтини навбатма-навбат қучоқлаб кўриш, сўнгра 2-3 киши бўлиб қучоқлаш мумкинлиги кўрсатилади ва дарахтлар ҳар хил йўғонликда бўлиши тушунтирилади. Қичкинтойлар дарахт ва буталарни танасининг сонига қараб фарқлашни ўрганиб олишлари зарур.

Табиат бурчагидаги ишлар. Иккинчи гуруҳ болаларининг гуруҳ хонасидаги табиат бурчагида чиройли, ёрқин гуллайдиган ўсимликлар, чиройли рангдаги тўрсиз лейка бўлиши керак. Бу гуруҳда ўсимликларни тарбиячи парвариш қилади: баргларини артади, сув қояди, гул тувакларининг тагликларини ювади, шу билан бирга ўсимликларни парвариш қилишга хоҳиш билдирган болаларнинг талабларини ҳам бажаради; уларга лейкани бериб, гулга қандай сув қуйиш кераклигини, лейкани баланд кўтармасдан, сувни оҳистагина қуйиш лозимлигини айтади. Дастлаб, тарбиячи

болаларнинг лейка ушлаган қўлини ўзи ушлаб туриб, сув қуйишни курсатади. Секин-аста бу ишга ҳамма болаларни жалб қилиб боради. Бу ишни ҳамма болалар ҳам дарров уддалай олмайдилар. Тарбиячининг вазифаси, болалардаги ўсимликни парвариш қилиш бўйича кичкинагина муваффақиятни ҳам кўра билиш ва уни қўллаб-қувватлашдир. Болаларни ўсимликлар билан таништиришда уларни табиатдаги ўсимликларни парвариш қилишга оид меҳнатгагина жалб қилмай, шу билан бирга уларни кузатишга ҳам ўргатиб боради. Болаларга бегония ва ёронгул ўсимлиги гулларининг чиройлилигини кўрсатиб, гапириб беради.

Бу ёшдаги болалар хона ўсимлигининг 2—3 тасини номини билишлари, унинг қисмлари: гули, барги, поясини сўз билан айта билишлари керак. Улар дарахт ва ўт ўсимликларини фарқлашлари лозим.

Тарбиячи болаларда ўсимликларни асраб-авайлаш, уларни парвариш қилиш хоҳишини тарбиялаб боради. Бу ёшдаги болалар билан олиб бориладиган индивидуал ишлардан ташқари, кичкина гуруҳ болалари билан «Худди шундайини топ», «Қатталар ва кичиклар», «Биттами ёки кўп» ўйинлари ўтказилади. Булар орқали тарбиячи ўсимликларнинг номини, ўзига хос айрим белгиларини айтишни машқ қилдириб боради. Булар ҳаммаси йилнинг ўрталарига келиб бутун гуруҳ болалари билан машғулот ўтказиш имкониятини яратади.

ҲАЙВОНОТ ОЛАМИ

Тарбиячи кузда электр симларида қора мунчоқдек тизилиб утирган қалдирғочларга, галалашиб учиб кетаётган қушларга болаларнинг диққатини қаратади ва уларга куз бўлиб, салқин тушгани учун қушлар иссиқ ўлкаларга учиб кетаётганлигини тушунтириши керак. Майдончада учиб юрган чумчуқ, қарға, мусичага болаларнинг диққатини жалб қилиб, улар ҳеч қаёққа учиб кетмаслигини, шу ерда қишлаб қолишини, шунинг учун уларнинг донхуракларига дон сепиш кераклигини тушунтиради. Мусичани чумчуқдан фарқловчи белгиларига қараб фарқлашга ўргатади. Майдончага дон, увоқ сепиб, қушларнинг чуқиб еяётгани кузатилади.

Тарбиячи сайрдаги кузатишдан кейин вақт-вақти билан болалар кузатган ўсимлик, ҳайвон тасвирланган расмни гуруҳ хонасига осиб қўяди, болаларни ёнига

чақириб: «Бугун сайрда нимани курдик» деган саволлар беради. Табиат бурчагидаги аквариумда карас, тилла балиқни кузатиб парвариш қилинади.

ҚИШ

Қишда тарбиячи болалар билан майдончада сайр қилиб, қуёшни фақат баъзи кунларда куринаётганини, қиш келиб, кунлар совиганини, ҳамма пальто, телпак, қулқоп, ботинка ва этиклар кийиб олганини кузатади. Болалар чаналарда учиб юришибди, қорбоболар яшаш-япти. Болаларга қорни қанчалик куп ёққанлиги курсатилади. Тарбиячи болалар билан йулакларни тозалайди. Болаларнинг қулларига кичкина ёғоч белкураклар берилиб, ёрдам беришлари суралади. Қор болалар учун фақат кунгил очиш учун эмас, балки у билан уйнаш орқали қорнинг хусусиятини ва қор ёғиши об-ҳавога боғлиқлигини билиб оладилар.

Қорнинг пальтога, шапкага, пальтонинг енглариг тушишини кузатиш мумкин. Шу вақтда тарбиячи кун совуқ кунларда қорнинг ёпишмаслигини, сал илиқ кунларда қорнинг ёпишқоқ бўлиб қолгани ва ундан ҳар хил нарсалар яшаш мумкинлигини болаларга курсатиб тушунтиради. Болалар шаклли уйинчоқлар билан қордан ҳар хил буюмлар яшашлари мумкин.

Бу ёшдаги болалар қор ейишни хуш куришади. Сайрдан битта тарелкага қор тулдириб, гуруҳ хонасига олиб кириб қуйинг, эригандан кейин лойқа, ифлос сув қолганини болаларга курсатиб, мана, қор ифлос, ейиш мумкин эмас, деб тушунтиринг. Бундай кузатишлар бир неча марта такрорланади. Болалар сайр пайтларида музнинг хусусиятлари билан таништирилади, уларга ушлаб куриш учун муз парчаси берилади. Катта болаларнинг қорда чана, яхмалак учишларини, қорбобо, қорқиз яшашларини кузатиш мумкин, бу кичкинтойларга завқ, шавқ бағишлайди. Яхмалак бўлиши учун у ерга сув сепилади, сув совуқда музлаб, яхмалакка айланади, деб тушунтиринг. Томларнинг қирғоғида осилиб турган сумалакларни курсатинг. Кун илий бошлаши билан сумалаклар эриб, улардан сув томчилай бошлайди, шунда тарбиячи челақни томчилаётган сумалак тагига қўйиб, ҳозир томчиларнинг тақиллашини эшитамиз, дейди ва болалар билан жим туриб, челақнинг орқасига жангиллаб тушаётган томчи товушини эшитишади.

ДАРАХТЛАР

Қишда тарбиячи болалар диққатини баргларнинг тукилиб, дарахтлар яланғоч бўлиб қолганига қаратади. Ҳар бир дарахтнинг танаси, шохи бор эканлигини курсатинг. Шохларда барглар йуқ, улар кузда тукилиб кетган. Шундан кейин арча дарахтининг кум-куклигига, унинг ҳам танаси ва шохлари борлигига, барглари урнида ям-яшил игначалар борлигига болаларнинг диққатини жалб қилади. Арча қишин-ёзин кум-кук бўлиб туришини айтади.

Навбатдаги сайрда дарахтлар паст, баланд бўлишини курсатиб, тушунтиринг. Дарахтнинг шохини синдириш мумкин эмаслигини айтинг.

ҚУШЛАР

Сайрга чиқишдан олдин нон ушоқларидан олиб олинг ва қушларнинг донхўрақларига сепиб, болалар билан мусича, читтак, чумчуқ ва бошқа қишлаб қолган қушларнинг нон увоқларини чуқиб ейиши кузатилади. Қушларнинг тумшуғи бор, донпи, нонни тумшуғи билан чуқиб ейди, оёғи бор, юради, думи бор, қаноти бор, учади, деб, болаларни қушларнинг хатти-ҳаракатини кузатишга жалб этилади. Тарбиячи болалар билан «Чумчуқлар ва кабутар» ўйинини ўйнайди. Болалар уч гуруҳга бўлинадилар: биринчиси — кабутарлар, иккинчиси — чумчуқлар, учинчиси — болалар. Болаларга тарбиячи шундай ҳикоя қилиб беради: «Қиш киргач, жуда совуқ бўлди, қушчаларнинг қорни очиб қолди. Болалар келиб қушларга дон ва нон ушоқларини сепиб қўйишди ва уларни чучитмаслик учун ўзлари чеккага чиқиб гуришди, кабутарлар донни, нонни кўриб учиб келишди. Кабутарлар секин учишади, қанотлари катта очилади, уларнинг орқасидан чумчуқлар келишади. Уларнинг қанотлари кичкина, тез-тез очилади. Учиб келишди, донларни тез-тез еб, ўйнай бошлашди. Кабутарлар юради, бошини қимирлатади, чумчуқлар сакраб-сакраб юришади. Кабутарлар ғули-ғули дейишади, чумчуқлар чуғур-чуғур қилиб чуғурлашади. Қушлар донларни чуқиб, қорни тўйгандан хурсанд, хуллас ҳамма хурсанд».

Кичкина болалар билан катта болалар ўз майдончасида қушларга овқат бераётганини кузатинг. Шундан кейин ўзингиз донхўрак ясаб, гуруҳдаги ойна олдиغا илиб қўйинглар, ҳар кун эрталаб донхўракка дон се-

пишши унутманглар. Болалар қушларнинг доп, нон ушоқларини чуқиётганини тарбиячи билан кузатишади. Болаларга, агар қушларнинг қорни туқ бўлса, ҳар қандай совуқ ҳам улар учун хавfli эмаслигини тушунтиринг. Болаларга қушларнинг хатти-ҳаракатлари туғри-сидаги билимларини мустаҳкамлаш учун «Донхуракка ким учиб келди» уйинини ўйнатинг. Дастлаб картон қоғоздан таниш бўлган қушларнинг шакли қирқиб олинади. Стол устига оқ қоғоз ёзиб, болаларнинг ҳаммасини стол атрофида шундай ўтказингки, сизнинг ҳаракатингизни бемалол кузата олсинлар. Тарбиячи шундай дейди: «Мана донхурак, мен унга дон сепаман, ҳозир қушлар учиб келади. Мана учиб келди... Болалар бу қайси қуш? (Қабуларларни кўрсатади, болалар жавоб берадилар.). Қабулар дон еб, чақиради... Кимни чақиради? (Болалар айтади.) Яна қабулар учиб келди. Энди бир булак ёғ қўяман. Ҳозир ким учиб келар экан? (Болалар қушнинг номини айтишади.) Ҳа, туғри, читтақ ёғни яхши кўради, мана у учиб келди. Читтақ ёғни чуқияпти» ва ҳоказо.

ҚИШИЛАР МЕҲНАТИ

Болалар билан сайрга чиққанда, уларнинг диққатини катталарнинг белкураклар билан йўлакларни қордан тозалаётганига қаратиш керак.

Қишнинг охирларига келганда тарбиячи болаларнинг диққатини ховлида сумалаклар ва қорларнинг йўқлигига жалб қилади ва кунлар илий бошлаганини тушунтиради.

БАҲОР

Баҳорда кунлар исиб, қорлар эрий бошлайди. Дарахтлар барг ёза бошлайди, ердан ҳар хил ўт ва гуллар ям-яшил бўлиб ўсиб чиқа бошлайди. Чумчуқлар чуғурлашади. Қорақарға ва қалдирғоч, бошқа қушлар учиб кела бошлайди. Ҳамма қалин кийимларини: пальто, телпак, этикларини ечиб, ўрнига енгилроқ кийимлар кияди. Ҳайвонлар болалайди. Кучаларга дарахт, бута кўчатларини, гулзорларга гуллар ўтказиша бошлайди. Тарбиячи майдончага чиқиб болалар билан биргаликда жўяклар тортади ва тайёрлаб қўйилган жўякларга сабзавот ва гулларнинг уруғини сепади, болалар қўллари-дан келганча ёрдам берадилар.

УСИМЛИКЛАРНИ КУЗАТИШ

Сайрга чиққанда эман, тол, шафтоли, олча шохчасини олиб келиб, сув қуйилган шиша идишга солиб қуйинг, унинг куртакларидан барг ёзиши ва гулларининг очилишини кузатинг. Сайрга чиққанда майдончадаги бундай дарахтлар ҳали барг ҳам ёзмагани, гул ҳам очмаганига болалар диққатини жалб қилиш ва гуруҳ хонасидаги шохчалар барг ёзиб, гуллаганининг сабабини болаларга тушунтиринг. Гуруҳ хонасида ўтқазилган бош пиёздан яшил барра кук пиёзлар ўса бошлаганини болалар билан биргаликда кузатиб, сабабини тушунтиринг.

Боғбоннинг дарахтларнинг ортиқча шохларини кесётганини болалар билан биргаликда кузатиб, сабабини тушунтиринг. Кейинги сайрларда оппоқ бўлиб гуллаган олча, олма, гилос гулларини, пуштиранг шафтоли ва урик гулларини, гуллар устида учиб юрган асалариларни болалар билан кузатинг, унинг куплигига, чиройлилигига, хушбўй ҳидига болаларнинг диққатини жалб қилинг ва дарахт шохчаларини аста эгиб, болаларга ҳидлатинг. Қўғирчоқни олиб чиқиб, унга майдончада очилган бинафша, лола, момақаймоқларнинг гуллари кўрсатилади. Тарбиячи болаларга гулларни узиш мумкин эмаслигини тушунтиради.

Катта гуруҳ болаларини майдончани чопиб, у ерга ҳар хил уруғлар, кучатларни экаётганини болалар билан биргаликда кузатинг.

ҲАЙВОНОТ ОЛАМИНИ КУЗАТИШ

Болалар уй ҳайвонларини кузатишади. Сайр вақтида болалаган ҳайвонларнинг болаларини ўз оналарини эмаётганини ва оналари боласини тили билан ялаб турганини кузатинг ва юввошроқ ҳайвонлар болаларини силашга рухсат беринг. Болалар уларнинг юнглари, териси юмшоқ эканлигини сезадилар. Ҳайвонлар боласининг тана қисмларини болаларга гапириб беринг. Ҳайвонларни кузатгандан кейин «Бу уйда ким яшайди?» уйинини уйнатинг. Тарбиячи болаларни гуруҳларга бўлади: ҳар бир гуруҳни ҳайвонларнинг болалари билан тасвирлайди. Болалар тўртбурчак бўлиб туришади. Битта бола келади-да қулидаги таёқчаси билан тақ-тақ қилиб сўрайди: «Бу уйда ким яшайди?», болалар ўзлари акс эттираётган ҳайвоннинг товушига тақлид қилиб,

овоз чиқаришади. Қурбақа сингари қуриллашади, гозга ўхшаб ға-ғалашади, тойча бўлиб кишинашади. Кейин болаларга уй ҳайвонлари тасвирланган карточкалар тарқатилади. Бу ҳайвонларнинг болалари тасвирланган карточкалар тарбиячининг ўзида қолади. Болалардан сўрайди: «Мушук болалари онасини йўқотиб қўйиб, йиғлаб юришибди, уларнинг онаси ким?» «Мушук» — дейди болалар. «Келинлар, уларга онасини топишга ёрдам берамиз». Қўлида мушукнинг расми бор бола мушук тасвирланган карточкани кўрсатади-да, мушук болалари тасвирланган карточкани олади. Ҳамма ҳайвонларнинг болалари «она»ларини топиб олмагунча уйин давом этади.

Қишлоқ жойларда болалар билан отни тойчоғи билан, сигирни бузоғи билан, товуқни жўжалари билан кузатилади.

ЎЗ

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЕСИ

Тарбиячи болаларни сабзи, бодринг, помидор, пиёз, олма, нок, олча, узум, беҳи, шафтоли, олхўри, қовун, тарвуз, анжирнинг номи, таъми, ранги, катта-кичиклиги ва шаклига кўра фарқланишини; уларнинг ўзига хос белгиларини айтишга ўргатади. Ўсимликларнинг барг, поя, гулларини фарқлаш ва номини айтишни ўргатади. Дарахтларнинг тузилиши, танаси, барги, шохи, гуллари, меваси билан таништиради. Болалар билан ҳашаротлар, қушлар, уларнинг хатти-ҳаракатлари кузатилади. Боғдаги сабзавот ва меваларни, қишлоқ жойлардаги экинларни, ҳайвонларни парвариш қилиш бўйича катталарнинг меҳнати кузатилади ва уларнинг нима учун меҳнат қилаётгани болаларга тушунтирилади.

Майдончадан қийғос очилиб турган атиргуллар, уларнинг ранги, хушбўй ҳидлари, чиройилиги туғрисида болаларга сўзлаб берилади, болаларда улар орқали эстетик завқ уйғотилади.

ЖОНСИЗ ТАБИАТ ҲОДИСАЛАРИНИ КЎЗ ТИШ

Ёзда болаларнинг кўнчилик вақти ҳавода, майдончада ўтади. Болалар қуёш нури бевосита тушмайдиган соя-салқин жойларда енгил кийинган ҳолда вақтларини ўтказадилар. Кун иссиқ. Шунинг учун болалар ҳар кун тушки овқатдан олдин чўмилишади. Ёзда иссиқдан қум

тез қуриб қолади. Қуруқ қумдан ҳеч нарса ясаб бўлмайди, унга сув сепиш керак. Қуёш қаттиқ қиздиргани сабабли, салқин бўлиши, чангимаслиги учун ҳам сув сепиб турилади.

Тарбиячи болалар билан иссиқдан ўсимликларнинг барглари сулиб, гуллари пастга эгилиб қолганини кузатади ва унинг сабабини тушунтиради. Кечқурун тарбиячи болалар билан ўсимликларга сув қуяди. Эрталаб ҳаммалари биргаликда бориб, ўзлари сув қуйган гулларни кузатадилар. Ўсимликлар, гуллар ҳаммаси тетик бўлиб, гуллари ҳам чиройли бўлиб қолгани кузатилади. Болаларга ўсимликлар иссиқдан сувсираб қолгани учун сулиб қолганини, сув қуйилгандан кейин эса улар тетик бўлиб қолганини, демак, ўсимликлар ҳам иссиқда болалар сингари тез-тез сув ичиши кераклигини тушунтиринг.

Гулзор. Болалар билан гулзорни кузатинг. У ердаги янги пайдо бўлган гулларни болаларга кўрсатиб, номини, рангини, катта-кичиклигини айтинг, болалар ҳамма гулларнинг номини билиб олишлари шарт эмас, энг муҳими болалар гулзордаги гулларнинг гузаллигидан қувонишлари, уни асраб-авайлашга, босмасликка ўрганишлари шарт. Болалар билан гулни алоҳида кузатиш, ҳар бир гулнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳиди борлигини болалар билан аниқланг, кейин бир-бирига ўхшаш қандай гуллар борлигини кўрсатишларини сўранг. Кузатиш тугагандан кейин бир неча гулни қайчи билан оҳиста кесиб, гуруҳ хонасидаги гулдонга солиб қўйиш мумкин.

Агар боғча майдончасида мевалар, сабзавот ўстирилса, улар пишганда болалар олдида ўзингиз ва болаларга ейишга берсангиз, болаларга жуда катта қувонч бахш этасиз. Хар бир мева туғрисида шеър айтсангиз, болаларни кузатишдан олаётган таассуротлари янада жозибалироқ бўлади. Биронта ўйинчоқни олиб чиқиб боғча полизида нималар ўсганини, уларнинг номини, рангини, шаклини ўйинчоғига болалар гапириб беришсин, болаларнинг жуда кўп мева номларини билганларига айиқвой, қўғирчоқ жудаям ажабланишадди, айиқвой сабзини шолғом, бодрингни эса помидор деб айтади, болалар кулиб, унинг хатосини тузатишади.

ҲАЙВОНОТ ОБЛАМИНИ КУЗАТИШ

Ҳашаротлар. Болалар билан май қўнғизини, хон қизини, ўт ичида чириллаётган чигирткани кузатинг. Қўнғиз, чигиртканинг ранги ўсимлик баргига ўхшаш яшиллигини, хонқизи эса дарахт пўстлоғи каби жигарранг, қизил тусли эканини, улар ўсимлик ичида, дарахт танасида юрганда уларни ажратиб олиш қийинлигини болаларга тушунтиринг. Қўнғизлар оёғи билан юради, чигиртка эса сакрайди, буни болаларга кўрсатиб, суз билан фарқини тушунтиринг.

Гуруҳ хонасидаги ипак қуртини пилла ўраётганини болалар билан кузатинг. Бу уларда бениҳоя қувонч ҳиссини уйғотади. Болаларга ипак қуртини яхши парвариш қилиб, вақтида овқатини бериб турганимиз учун пилла ўраётганини тушунтиринг.

Қушлар. Болалар диққатини қушлар донхўракларига қаратинг ва улар камдан-кам келадиган бўлиб қолганининг сабабини тушунтиринг. Ва уларга донхўракларда қушлар йўқлигини айтинг. Аммо, теварак-атрофда, дарахтлар тепасида кўплаб ҳар хил қушлар учиб юрганини кўрсатинг. Кичик гуруҳлардаги болалар мушук болалари ва кучукчаларни кузатишни жуда ҳам яхши кўришади. Болалардан кучукчалар мушукчалардан нимаси билан фарқ қилишини суранг. Ҳайвонларга бўлган муҳаббат болаларни меҳрлироқ, ҳозиржавоброқ ва меҳрибон қилади.

Болаларга ҳайвон болалари билан ўйнашга рухсат этиш мумкин, аммо уларни қийнамасликни тушунтириш керак. Болалар олдида ҳайвонларнинг тагини тозалаб, уларга овқатлар бериб, улар билан эркаланиб гаплашинг ва шулар орқали ҳайвонларга нисбатан ғамхўрлик қилиш намунасини кўрсатинг. Яйловларда, қишлоқ шароитларида болалар билан ўтлаб юрган қўй, эчки, сигир, йилқиларни кузатиш мумкин. Болаларга узоқдан туриб сигирнинг маърашини, қўйнинг берашини, тойчоқнинг кишнашини, эчкининг мелашини кўрсатинг. Сал яқинроқ бориб сигир билан бузоқни солиштиринг: сигирлар катта, уларнинг боши, шохи, думи бор, думи билан пашшаларни ҳайдайди, улар секин юради, ўтларни ейди; бузоқчалари югуриб юришади.

Болалар билан отни тойчоғи билан солиштириб кўриб чиқинг: у катта, оёқ, қулоқлари узун, думи узун, елкасида ёллари бор. Эчки, қўйни кузатиб шундай со-

лиштиринг, болаларга уларнинг ўзига хос белгиларини, фарқини сўзлаб беришни таклиф этинг.

Кичик гуруҳ болаларини теварак-атроф табиати билан таништириш, уларга нисбатан муҳаббат, уларни асраб-авайлашни, уларнинг ўсиши ва ривожланиши учун қўлидан келган меҳнати билан қатнашиш хоҳишини тарбиялашга оид ўйинлар, машғулотларнинг намунавий режаси, конспектлари бўйича машғулотлар олиб бординг.

БАЛИҚ БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Тарбиячи болаларни аквариум турган столнинг олди-га олиб боради. Бу столнинг устида аквариумдан ташқари, илиқ сув солинган тоғора, дарахт пўстлоғи, балиқ тутиш учун турхалта, овқатдон ҳам тайёрлаб қўйилган бўлади.

— Болалар, қаранглар, қандай чиройли балиқ сузиб юрибди. Мен ҳозир балиқчани мана бу турхалта билан тутиб, тоғорадаги сувга соламан, биз сизлар билан балиқчанинг сувда сузишини томоша қиламиз. Балиқчани тутиб, тоғорадаги сувга солишади.

Мана балиқча сузаяпти. Балиқча Гулчеҳра томонга сузиб кетди, энди Баҳодирнинг олди-га борди, Орифнинг олди-га борди. Балиқча нима қилаяпти?

— Балиқча сузаяпти.

— Балиқча кимнинг олди-га сузиб борди? Думи билан нима қилаяпти? Балиқча сузганда думини қандай қилишини қўлингиз билан кўрсатинглар-чи? Энди балиқчани аквариумга солиб, унга овқат берамиз. Қаранглар, балиқчанинг оғзи бор. Ана у овқатни оғзи билан тутиб олаяпти. Балиқча овқатни еди. Яна сузаяпти. Яна овқат излаяпти. Ана у овқати томон сузиб келди. У қандай чиройли. Қандай тез сузаяпти. Энди болалар, ўйнашга чиқамиз. Балиқчамизни эртага яна овқатлантирамиз.

Кузатишнинг бориши. Аквариум устидаги парда олиниб, балиқ кўрсатилади. Болалар бироз муддат уни овоз чиқармай кўзатадилар. Тарбиячи: «Мен сизларга нима олиб келибман»,— деб сўрайди. Кичкинтойлар жавоб беришади, тарбиячи жавобнинг туғрилигини тасдиқлайди. Сунгра: «Бу нима», «Нимани кўраяпмиз»? каби саволларни бериб, бир неча болаларга жавоб беришни таклиф этади. Болалардан балиқ уларга ёққан-ёқмаганлигини, нима учун ёққанлигини сўрай-

ди. Тарбиячи хилма-хил усуллар билан болалар ўз фикрларини билдиришларига ундайди. Шундан сўнг балиқнинг ранги қандайлиги, унинг катта-кичиклигини, нималар ёрдамида сузишини аниқлайди. Тарбиячи балиқнинг аквариумда яшашини, унга сув қўйилганини айтади. Шундан сўнг болаларнинг диққати балиқни овқатлантириш кераклигига қаратилади. Озиқни кўрсатади. Балиққа озиқни қандай бериш кераклигини тушунтиради ва 1—2 боладан бу ишни бажаришни илтимос қилади. Болалар эътиборини овқатлантириш вақтида балиқ ўзини қандай тутаетганлигига жалб қилади, машғулот «Балиқча» қўшиғи билан якунланади.

НАВРЎЗГУЛ ВА ФИКУСНИ ҚЎЗАТИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларнинг ўсимликлар туғрисидаги билимларини мустаҳкамлаш: уларнинг номи, ташқи кўринишидаги фарқи ва парвариш усуллари билан таништириш. Болаларда ўсимликларни таърифлашни, солиштиришни машқ қилдириш.

М а ш ғ у л о т г а т а й ё р л а н и ш. Тарбиячининг столи устида наврўзгул ва фикус, сув солинган лейка, нам латта тайёрлаб қўйилади.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Болалар тарбиячининг кўрсатмаси бўйича ўсимликнинг ўзига хос хусусиятларини таърифлайдилар, бир-бирига солиштириб фарқини айтадилар. Шундан сўнг тарбиячи болалардан ўсимликларни парвариш қилиш усулларини (сув қўйиб, баргини артиб кўрсатишларини) сўрайди. Машғулот охирида болаларнинг ўсимлик туғрисидаги билимларини мустаҳкамлаш учун «Нима ўзгарди» дидактик ўйинини ўтказди.

ХОНА ЎСИМЛИКЛАРИ

Тарбиячи: мана бу ерда гуллар магазини бўлади. Магазинда турли хил хона ўсимликлари бор. Сизлардан биттангиз сотувчи бўласиз, қолганларингиз олувчи, харидор бўласизлар. Болалар қондани ўзлаштириб олганларидан кейин, иккита болани сотувчи қилиб тайинлаш мумкин. Харидор магазинга келиб, хоҳлаган гулларини сотиб олиши мумкин. Аммо, ҳамма харидорлар қўйидаги қоидага риоя қилишлари лозим. Агар сизлардан кимда-ким гул сотиб олмоқчи бўлса, ўша сотиб олмоқчи бўлган ўсимлигингизни шундай таърифлангки,

ундан магазинчи сиз қайси ўсимликни сотиб олмоқчи бўлганингизни дарров билиб олсин. Ўсимлик номини айтиб, ўзини кўрсатиш керак эмас. Қайси ўсимликни сотиб олмоқчи бўлсангиз, унинг баргларини, шаклини, ранги, катта-кичиклиги, ҳиди қандайлигини гапириб беринг.

Аввал мен харидор бўламан. Қулоқ солиб туринглар. Менга катта узунчоқ баргли ўсимлик керак. Улар туқ яшил рангда, уларнинг банди йўқ, бирданига ердан ўсиб чиқади. Бу ўсимликни ҳиди ҳам йўқ. Гули ҳам йўқ. Ким топса ўша сотувчи бўлади. Топган одамни сотувчи қилиб тайинланади. Қолганлари харидор. Уларнинг ҳар бири ўсимликни сотиб олишдан олдин, уни юқоридагидек қилиб таърифлайди.

«ҚАНДАЙ ГУЛ» ЎЙИНИ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и : Болаларни гулларни топишга ўргатиш.

К ў р с а т м а л и м а т е р и а л л а р . Гул ва шу гулдан тайёрланган гулдаста тасвирланган расм.

Ў й и н н и н г б о р и ш и . Тарбиячи болаларга гул тасвири туширилган карточкаларни тарқатади. Болалар букетдаги гул ичидан қўлларида тасвирланган гулни топишлари ва номини айтишлари керак. Масалан: тирноқгул, момақаймоқ, лола ва шунга ўхшашлар.

«ШУНДАЙ ДАРАХТНИ ТОП» ЎЙИНИ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и . Дарахтларнинг баргларини фарқлашга ўргатиш.

К ў р с а т м а л и м а т е р и а л л а р . Болаларга табиқат бўлган учта дарахт ўсимлигининг барги.

Ў й и н н и н г б о р и ш и . Тарбиячи болаларга баргни кўрсатиб, булар қайси дарахтдан тукилган, деб сўрайди. Болалар билан биргаликда боғча ҳовлисида номи айtilган дарахт қидириб топилади.

И к к и н ч и в а р и а н т и . Тарбиячи бирон дарахтнинг баргини беради, болалар қўлидаги барг қайси дарахтникі бўлса, ўша дарахтнинг олдига югуриб боришлари керак. Кейин эса тарбиячи биронта дарахтнинг номини айтади ва бола ўша дарахтнинг олдига бориши лозим.

ПИЁЗ ЭКИШ МАШҒУЛОТИ

М а ш ғ у л о т д а н м а қ с а д . Болаларнинг бош пиёз ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш, пиёз экиш ма-

лакаларини шакллантириш, усимликларни устиришга қизиқиш уйғотиш; пиёз хусусиятларини, унинг қисмларини, шунингдек пиёз экишга боғлиқ болаларнинг ҳаракатларини англатувчи сузлар қўлланишини фаоллаштириш.

М а ш ғ у л о т н и т а ш к и л э т и ш. Унган пиёзбош; юмшоқ тупроқли гултуваклар ва ҳар бир бола учун чуқурча; лейкаларда сув; пиёзбош (идишда ҳар бир болага биттадан). Болалар тарбиячининг қаршисига бир қатор қилиб ўтказилади. Столлар қатор қилиб қўйилади. Тупроқли тувак ва пиёзбош алоҳида қилиб қўйилади.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Тарбиячи кук барглари унган пиёзбошни курсатиб «Бу нима» деб сурайди. Болалар жавоб беришади. Педагог туғри жавобни тасдиқлайди, агарда болалар қийналсалар, ўзи жавоб беради. Пиёзнинг кук баргларини курсатиб, «Пиёз баргларининг ранги қандай?»—деб сурайди. Ҳар бир болага биттадан пиёз беради. «Пиёз пўстининг ранги қандай?»—деб сурайди. Сўнгра пиёзни бармоқлари билан ўшлаб, унинг шаклини айтишни, стол устида юмалатиб кўришни таклиф этади. Пиёзбошнинг нима учун яхши думалашини тушунтиради.

Шундан сўнг тарбиячи пиёзбошнинг тупроққа экилиши ва кук пиёз униб чиқишини тушунтиради. Тарбиячи маслаҳатига кўра болалар пиёзбошни стол устига қўядилар. Тарбиячи ҳар бир бола олдига тупроқли тувак қўяди, болаларга ўз туваклари олдига келишларини ва ундаги чуқурчани топишни айтади. Савол ва топшириқлар ёрдамида болаларни янги чуқурча сўзини талаффуз этишга ундайди. Сўнгра пиёзбошни олиб, болаларга ҳам пиёзбошни қўлларига олишларини таклиф этади. Пиёзнинг думи ва илдизи қаердалигини курсатади. Болалар ўз пиёзларига қараб, буларни такрорлайдилар. Тарбиячи пиёзнинг дум томонини юқорига қилиб, тувакка қўяди, болалар ҳам унинг бу ҳаракатини такрорлайдилар. Сўнгра топшириқнинг қандай бажарилишини текширади. Тарбиячининг маслаҳатига кўра болалар пиёзбошни босадилар ва тарбиячининг экилган пиёз атрофига тупроқни қандай солаётганини кузатадилар ва бу ҳаракатни ўзлари ҳам такрорлайдилар. Шундан сўнг тарбиячи тупроқни бармоқлар билан яна босиб қўйиш кераклигини айтиб, болаларнинг ҳаракатини рағбатлантиради.

Иккинчи кичик гуруҳда пиёз яшиқларга экилади. Бунда тарбиячи юмшоқ тупроқда чуқурчалар қилишни болаларнинг ўзларига ўргатади. Меҳнат операцияларининг изчиллиги ва болалар ишини бошқариш методикаси олдинги кичик гуруҳ болалари билан бўлган ишдан фарқ қилмайди.

КАТТАЛАРНИНГ ЭКИНЗОРДАГИ МЕҲНАТИНИ ҚУЗАТИШ

Мақсадли сайр

Сайрдан мақсад. Баҳорда ерга уруғ сепилиши ҳақида билим бериш; меҳнатга ва унда иштирок этиш иштиёқини тарбиялаш.

Сайрнинг бориши. Тарбиячи болаларни экинзорга олиб келади, уларни катталарнинг қилаётган ишлари ҳар бир болага яхши кўринадиган қилиб жойлаштиради. Уруғни кўрсатади, уларнинг диққатини унинг рангига, катта-кичиклигига жалб қилади. Катталарнинг уруғларни юмшоқ ерга қандай экаётган (сепяётган)ликларини қузатишни таклиф этади. Болаларга лейкачаларни бериб, экилган уруғларга сув қуйишда ёрдам беришни илтимос қилади.

ҚИШЛАБ ҚОЛУВЧИ ҚУШЛАР БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Тарбиячи қишлаб қолувчи қушлар тасвири туширилган карточкаларни биттадан болаларга кўрсатади. Болалар тасвирдаги қушнинг номини айтишади. Тарбиячи:

— Болалар, ким айтади, бу қушлар иссиқ мамлакатларга учиб кетишадими ёки бизда қишлаб қолишадими? (Жавоблар.)

— Тўғри, бу қушлар ҳеч қаерга учиб кетишмайди. Бизда қишлаб қолишади. Бу қушларни қандай қушлар деб атаймиз? (Жавоблар.)

— Қишлаб қолувчи қушлар бизда қишлаб қолади ёки бўлмаса бизларга совуқ мамлакатлардан учиб келган қушлардир. Уларнинг айримлари дарахт ва буталарнинг уруғи ва меваси билан озиқланади (тасвирдан кўрсатади), баъзи қушлар эса дарахт пўстлоғи тагидаги ҳашаротларнинг тухуми, қурти билан овқатланади (тасвирдан ҳашаротхўр қушларни кўрсатади). Улар ўрмонда, истироҳат боғларида, боғларда яшайди. Баъзи бир қушлар аёзли кунларда овқат тополмай қолганларида уйларнинг олдига тез-тез учиб келадилар. Улар ўзларига овқатни ахлат қўйимларидан ахтариб топа-

дилар ва боғ, истироҳат боғларидаги дарахтларда тунашади. Қишда кучаларда чумчуқлар ҳам кунпайишда қолнашади. Улар ҳам овқат излаб одамларнинг уйлари олдига учиб келишади.

Қишлаб қолувчи қушлар совуқ кунларда патларини хурпайтириб ўтиришади, кун илиқлашганда қорда чумилишади, чуғурлашиб бир-бири билан ўйнашади. Қаттиқ совуқ кунлари майда қушчалар овқат тополмай, кунчилиги очликдан ўлиб кетиши ҳам мумкин. Шунинг учун совуқ кунларда қушчаларга овқат бериб туриш керак. Тарбиячи тасвирдан боғ ва истироҳат боғларидаги қушчалар учун осиб қўйилган донхуракларни кўрсатади ва у ерга нон ушоқлари, дон, қуриган мевалар ва бошқа емишлар солиб қўйилганини айтади. Қишда биз ҳам сизлар билан биргаликда қушларга овқат бериб турамиз, деб машғулотни якунлайди.

БАҲОР

БОҒЧА МАЙДОНЧАСИДАГИ САЙР

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Кунлар исий бошлади, қорлар эриди, ариқларда сувлар оқа бошлади, чумчуқлар қувнаб сайрай бошладилар. Майсалар ўса бошлади. Яқинда кунлар жуда исиб кетади.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Болалар майдончага чиқадилар. Болалар ҳовли, кучалар қандай яхши. Кунлар исиди, қорлар энди йўқ.

— Болалар, қорлар қани (Жавоблар).

— Тўғри, қор қуёшдан, иссиқдан қўрқади, эриб кетди, атрофда кўлмак сувлар, ариқчалар ҳосил бўлади.

— Нима у, қувноқ чирқиллаётган? (Жавоблар.)

— Чумчуқлар ҳам қуёшдан, иссиқдан хурсанд бўлишяпти. Улар қандай чирқиллаяптилар? (Жавоб.)

— Болалар, келинглар, яхшилаб қидириб кўрайликчи, кўк майса униб чиққанмикан. (Болалар майсаларни қидирадилар.) Майса ҳали ёш, ям-яшил, қуёшга қараб интиляпти. Мана баҳор ҳам келди. Яқинда кунлар жуда исиб кетади.

ОВҚАТЛАНАЁТГАН ЧУМЧУҚНИ КЎЗАТИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Чумчуқ кичкина, у учади, сакраб-сакраб юради, чирқ-чирқ қилиб сайрайди, дон чўқийди. Қушларга нисбатан меҳр тарбиялаш. Гапириш нутқини фаоллаштириш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Тарбиячи олдиндан қушларнинг келиб қўниши ва овқатланиши учун дарахтга ёки ойна олдига осиб қўйилган тахтачага дон ёки нон ушоқларини сепиб қўяди.

— Болалар, қандай қушлар келиб қўнишади? (Жавоблар.)

— Тўғри донхўрагимизга чумчуқлар учиб келишади.

— Улар нима қилишяпти? (Жавоблар.)

— Улар дон ейишяпти.

— Келинглар, уларнинг донни қандай чуқиб ейишларини кузатамиз.

— Менга ўхшаб секин-аста гаплашинглар, чумчуқлар учиб кетишади. Чумчуқлар нима қилишяпти? Энди уларнинг қандай сайрашини эшитиб кўрамиз; чирқ-чирқ, чирқ-чирқ.

Болалар секин гаплашиб, уларни кузатадилар. Тарбиячи болаларга қушларнинг учиб кетишини, уларнинг қандай қанот қоқишларини гапириб беради. Сунгра, тарбиячи «Қарға ва чумчуқлар» ўйинини ўйнашни таклиф этади.

— Мен қарға буламан, сизлар чумчуқ бўласизлар. Сизлар донхўракка учиб келасизлар, қанотларингизни қоқасизлар, донни чуқиб ейсизлар. Қарға учиб келганда, чумчуқлар қўрқиб учиб кетади.

Тарбиячи болаларнинг ўйин ўйнашлари, чопишлари учун имкон беради. Шундан кейин қарға қариллаб қанотларини қоқиб, дон ейиш учун чумчуқлар томонга учиб келади, чумчуқлар эса учиб кетадилар. Ўйин 2—3 марта такрорланади.

«АЖОЙИБ ХАЛТАЧА» ДИДАКТИК ЎЙИНИ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларга таниш бўлган меваларнинг номи, шакли тўғрисидаги билимларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш ҳақида меваларни ранги билан таништириш.

К е р а к л и м а т е р и а л л а р. Ҳар хил мевалар солинган (4 тадан куп эмас) чиройли халтача.

Ў й и н н и н г б о р и ш и. Тарбиячи болаларни битта-биттадан стол олдига чақиради. Чақирилган бола халтачадан биронта мевани олади ва унинг номини, шаклини, рангини айтади. Худди шу ўйинни баҳорги, ёзги мевалар ва сабзавотлар билан ҳам ўтказиш мумкин. Болаларнинг сабзавот ва мевалар тўғрисидаги

тасаввур ва тушунчаларини аниқлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун «Буни татиб кўр» дидактик ўйинини ҳам ўтказиш мумкин.

Кичик ёшдаги болаларни ҳайвонот олами билан таништириш, уларга нисбатан меҳр-шафқат уйғотиш, шу орқали уларнинг ўсиб, улғайиши учун қўлидан келган меҳнати билан қатнашиш хоҳишини тарбиялаш учун машғулотлар, мақсадли сайрлар ҳамда дидактик ўйинларни ўтказиш мумкин.

МУШУҚ БОЛАСИНИ КУЗАТИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларга мушук боласини катта мушукдан фарқланишини, ташқи кўринишини, айрим хусусиятларини ажратиб кўрсатиш, хатти-ҳаракатининг хусусиятлари билан таништириш; мушук боласини гўшт, сут билан боқиш кераклигини айтиш; болалар луғатини момикдек, юмшоқ юнгли, ялайди, ўйнайди каби сўзлар билан бойитиш. Ҳайвонларни севиш ва уларни асраб-авайлашга ўргатиш.

М а ш ғ у л о т н и т а ш к и л э т и ш. Болалар ярим доира бўлиб ўтирадилар. Гўшт, сут, ипга боғланган қоз бантик тайёрлаб қўйилади.

К у з а т и ш н и н г б о р и ш и. Мушук боласи олиб келинади. Уни қўлда ушлаган ҳолда болаларга қарата, «Қаранглар, мен сизларга нима олиб келдим?»— деб сўралади. Ёки бўлмаса, мушук боласини болаларга кўрсатиб, «Бу нима?» деган савол билан болалар диққатини мушук боласига жалб қилинади. Болаларни мушук боласи эканлиги тўғрисидаги тушунчаларини аниқлаб, тасдиқлаб олгандан кейин мушук боласини болаларга яқинроқ олиб келиб: «Унинг ранги қандай?», «Қаттами ёки кичикми»— дейди. Унинг юнги майинлигини сезишлари учун ўзи бошидан думи томон оҳиста силайди ва болаларга силаб кўришни таклиф этади.

— Тўғри, юнглари юмшоқ, сип-силлиқ, мушук боласи силаганни яхши кўради, мана у мамнун бўлиб сизларга қараяпти.

Шундан сўнг тарбиячи мушук билан бўладиган ўйинни уюштиради: ипга боғланган бантикни олиб, мушук билан қандай ўйнаш кераклигини кўрсатади ва 1—2 болага мана шундай ўйнашни таклиф этади. Мушук боласининг панжаларида тирноқлари борлигини тушунтиради. Сўнгра, мушук боласини овқатлантириш-

ни таклиф этиб, унга нима бериш мумкинлигини сўрайди. Мушук боласига навбати билан гушт, сут берадилар. «Мушук боласи сутни қандай ичяпти?», «Нимаси билан?», «Гуштни қандай еяпти?»— деб сўрайди. Машғулот сўнггида «Менинг малла мушугим» қушиғини айтиш мумкин.

ЖУЖАЛАРНИ ҚУЗАТИШ

Дастурнинг мазмуни. Болаларга жужаларнинг ташқи курилишига қараб ва хатти-ҳаракатларидан таниб олишни, тана қисмларини фарқлашга ургатиш; жужалар бутқа, тухум сариғи билан боқилиши, улар ҳам сув ичиши ҳақида билим бериш; эҳтиёткорона муносабатни тарбиялаш, жужанинг ўзига хос белгилари, хатти-ҳаракатларини билдирувчи сузларни актив қўллашга ургатиш.

Машғулотнинг ташкил этилиши. Болалар ярим доира шаклида утирадилар. Жужалар учун озиқ тайёрланиб, полга кичкина тўсиқ қилинади. 2—3 куилик жужалар солинган қути, илиқ сувли лycopчa келтирилади.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи жужалар солинган қутини олиб келади ва болаларга чиқаётган товушларга қулоқ солиб, қутида нима борлигини топишни айтади. Жужаларни қутидан олиб, тўсиқ ичига қўйиб юборилади ва болалар томоша қилишлари учун бир оз вақт берилади. Сўнгра, «Булар нима», «Улар нима қилишяпти?», «Қанотларини қандай қоқишяпти?»— каби саволлар берилади.

Болаларга озиқ кўрсатилиб, уни жужаларга бериш тавсия этилади. Жужалар озиқни қандай чуқиётганини қўлларингиз билан кўрсатинг. Сўнгра, тарбиячи жужаларнинг овозига қулоқ солишни таклиф этади. Болалардан уларнинг овозига тақлид қилишни сўрайди: Тарбиячи: «Жужалар нимага ўхшайди?», «Уларнинг ранги қандай?»— деб сўрайди. Болаларга жужанинг бошига секингина пуфлашни айтади (қандай пуфлашни ўзи кўрсатади). Жужанинг патлари майинлигини тушунтиради.

Шундан сўнг, болаларга жужаларнинг кичиклигини, уларнинг чарчаганини айтиб, қутига солиб қўяди. Тарбиячи болаларга жужа туғрисидаги ашулани айтиб беради.

ҚҰНҒИЗ ВА КАПАЛАҚЛАРНИ ҚУЗАТИШ

Дастурнинг мазмуни. Болаларга капалакларни қўнғизлардан фарқлаш, ҳашаротларнинг ўзига хос хусусиятларини кўра билишни ўргатиш; капалакларнинг қанотлари чиройли, катта мўйловли, хартумчаси бор, капалак ўрмалайди, учади. Қўнғизнинг қанотлари қаттиқ, қўнғизлар учади, ғўнғиллайди, хартумчаси чиройли, нозик учади сузларини қўлланишини фаоллаштириш; табиатга эҳтиёткорона муносабатни, кузатишга қизиқишни тарбиялаш.

Машғулотни ташкил этиш. Столлар суриб қўйилади ва устига рангли қоғоз солиниб, атрофига болалар ўтқазилади. Қўнғиз ва капалаклар (2—3 тадан) дарахт шохчалари, гулли ўсимликлари бўлган 2 та банкага солинади.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи дастлаб банкадан қўнғизли шохчани олиб столга қўяди, «Бу нима?»—деб сўрайди. Ҳашаротни бундан кейинги кузатиш унинг ҳаракат қилиши билан боғланади. Қўнғиз ўрмалаганда тарбиячи «Қўнғиз нима қияпти?», «Қим томонга ўрмалаяпти?»—деб сўрайди. У қўйи қанотини чиқарганда болаларга кўрсатиб: «Бу нима?»—деб сўрайди. Қандай учаётганига қулоқ солишни таклиф қилади. Шундан сўнг, яна бир қўнғизни банкадан чиқариш лозим. Бунда «Қўнғиз қанақа?», «Бундай қўнғизни қерда кургансизлар»—деб сўрайди.

Банкадан капалак олинади. Тарбиячи болаларга капалакни ушлаб бўлмаслигини, унинг қаноти нозиклигини, йиртилиб кетиши мумкинлигини тушунтиради. Гулни капалаги билан столга қўяди. Сўнг, «Бу нима?», «У нима қияпти?», «Қанотининг ранги қанақа?», «Улар қандай?»—деб сўрайди. Капалак юрганда «У нима қияпти?»—деб яна сўралади. У учганда «У қандай учяпти?»—деб сўралади. Қанотини қандай қоқиши кўрсатилади.

Яна қўнғиз олинади ва «Бу нима?», «Қўнғизми ёки капалакми?»—деб сўралади. Машғулотни уйин — болаларга қўнғиз ёки капалак бўлиб ўқишни таклиф этиш билан тугатиш мумкин.

«БУ ҚАНДАЙ ҲАЙВОН» ДИДАКТИК УЙИНИ

Дастурнинг мазмуни. Уй ҳайвонларини товушига қараб танишга ўргатиш.

Керакли материаллар. Уй ҳайвонлари тасвирланган расмлар.

Уйиннинг бориши. Тарбиячи болаларга таниш бўлган уй ҳайвонлари тасвирланган (мушук, кучук, эчки, қўй, товуқ, от, сигир) расмларини тарқатиб чиқади. Шундан кейин, у биронта ҳайвоннинг овозига тақлид қилиб овоз чиқаради, болалар уша расмни кўрсатади.

Уйиннинг иккинчи вариантида тарбиячи қайси расмни кўрсатса, болалар уша ҳайвоннинг номини айтадилар ва товушига тақлид қиладилар.

«БУ ҚАЧОН БЎЛАДИ» ДИДАКТИК УЙИНИ

Дастурнинг мазмуни. Йил фасллариининг узига хос белгилари тўғрисидаги тасаввурларни мустаҳкамлаш.

Керакли материаллар. Қўғоздан қирқилган думалоқ шакл туртга бўлинади, ҳар бир қисмида йилнинг битта фасли акс эттирилган бўлади.

Уйиннинг бориши. Чақирилган бола тарбиячининг илтимосига кўра расмга қараб фаслнинг тартибини, узига хос хусусиятларини сўзлаб беради.

УРТА ГУРУҲ БОЛАЛАРИ

Бола бу ёшга етганда идрок кўпроқ нарсаларни қамрай бошлайди. Болалар нарса ва буюмларни текшириб чиқиш, улардаги алоҳида қисмларни кетма-кет ажратиш ва улар ўртасидаги муносабатни аниқлаш кўникмасини эгаллаб ола бошлайдилар. Бу ёшда болалар нарсаларнинг ташқи хусусиятларининг асосий намуналари билан танишиш асосида нарса-буюмларнинг ранги, ҳажми, бўшлиқдаги нисбатини тўғри баҳолай оладиган бўладилар.

Улар предметларнинг умумий белгиларини ажрата бошлайдилар, предметларнинг ташқи хусусиятлари, материали ҳамда вазифасига кўра гуруҳларга ажратиб, ҳодисалар ўртасидаги оддий сабабли боғланишларни тушуна бошлайдилар, кўп саволларга болалар ўзлари жавоб топишга уринадилар. Улар жисмонан анча бақувват бўлиб қоладилар, бу улар билан ўтказиладиган кузатишларни боғчадан ташқарида ҳам амалга ошириш имконини беради.

Тарбиячи теvarак-атрофидаги табиатни кузатиш учун боғча майдончасида ва боғчадан унча узоқ бўлмаган

жойларга тез-тез сайрлар ташкил этиб туради. Бундай сайрларда тарбиячи болаларнинг усимлик ва ҳайвонларнинг ҳаёти, уларнинг ўсиши ва ривожланиши учун зарур бўлган шарт-шароит тўғрисидаги тасаввурларини шакллантиради. Сайр вақтида болаларни жонли ва жонсиз табиатни диққат билан кузатиб, ундаги ўзаро боғлиқликларнинг сабаб-натижаларини аниқлашга ўргатади. Болаларда табиатга муҳаббатни тарбиялайди, уни асраб-авайлаш хоҳишини уйғотади. Катталарнинг табиатдаги меҳнатини қизиқиш билан кузатиб, ўзи ҳам қўлидан келган меҳнати билан ёрдам беришга интилишини тарбиялайди. Бу ёшдаги болаларни табиат, ундаги усимлик ва ҳайвонлар билан таништиришда бевосита кузатиш асосий усул ҳисобланади.

Кузатишлар объектнинг ўзига хос хусусияти ва кузатишдан кўзланган таълим-тарбиявий вазифасига қараб, қисқа ва узоқ муддатли бўлиши мумкин. Усимлик ва ҳайвонларнинг ривожланиши бутун ёз давомида кузатилади, об-ҳаво, ҳайвон ва ҳашаротларнинг хатти-ҳаракатини кузатиш қисқа муддатли бўлиши, аммо тез-тез такрорланиб туриши керак. Кузги ҳавони бир неча марта кузатгандан кейин тарбиячи болаларга гуруҳ хонасида табиат календари билан ишлашга ўргатади. Аввалига тарбиячи календардаги расмларни ўзи алмаштириб туради. Болалар расм чизиш техникасини эгаллаб олганларидан кейин тарбиячи бу ишга болаларни жалб этади. Ҳар фаслнинг охирида расмлар болалар билан биргаликда кўриб чиқилади ва ўтган фаслда об-ҳаво қандай бўлганлигини болалар эслашади.

КУЗ

ЖОНСИЗ ТАБИАТ ҲОДИСАЛАРИНИ КУЗАТИШ

Қуёш. Тарбиячи болалар билан қуёшнинг кўтарилиши ва ботишини кузатади. Тарбиячи болаларга, қуёш куннинг ўртасида эрталабки соатларга қараганда кучлироқ қиздиришини, кечки томонга бориб унинг ҳарорати яна пасайишини тушунтиради ва оддий тажрибаларда синаб кўришади. Ёмғирдан ёки ҳовлига сепилган сувдан йиғилиб қолган ҳалқоб сувнинг буғланиши эрталаб сезилмайди, тушки овқатда ундан чиқаётган буғни бемалол кузатиш мумкин, кечқурун яна пасаяди. Усимликларнинг гули, барги куннинг ўртасида сулиб қолади.

Кузда шамол ёздагига нисбатан кучлироқ эсишига

болаларнинг эътибори жалб этилади. Сайрга пирпирак, пуфак, байроқча, лентачаларни олиб чиқиб, шамолнинг йуналиши ҳамда кучи белгиланади ва топишмоқлар айтиш мумкин. Масалан:

Қўлсиз-оёқсиз,
Эшик очади.

(Шамол)

Ҳаво очиқ ва булутли кунларда осмонда сузиб юрувчи булутларни кузатинг, шаклини, рангини, баланд-пастлигини, фарқини, ҳаракатланиш тезлигини аниқланг. Шамолнинг кучига қараб булутларнинг ҳаракати ҳам ўзгаришига болалар диққатини жалб қилинг ва бунинг сабабини тушунтиринг.

Кузда ёмғир тез-тез ёғаётгани, кунлар совий бошлагани, куз ёмғирларидан кейин гуллар ўсмаслигини, яқинда қиш келишини болаларга айтинг.

Сайр вақтида болалар билан боғча ҳовлисида ёки яқинроқ жойда ҳовуз ёки ариқ бўлса, сувга қўлларини теккизиб кўришларини таклиф қилинг. Сувнинг совуқ ёки илиқлигини болалардан сўранг. Болалар сувга ҳар хил нарсаларни ташлашни яхши кўрадилар. Болаларда оғир, енгил, чуқади, чуқмайди тушунчаларини машқ қилдириг. Қайтишда озгина қум ва майда тошчалардан олиб олинг ҳамда қушчаларга дон билан бирга қўшиб берилишини тушунтиринг.

Кунлар совиган сари тупроқ ҳам туқ рангга кираётганига болалар диққатини қаратинг. Эрталаб ер юзи, ўтлар усти қиров билан қопланганини, бу совуқдан қировга айланган сув томчилари эканини тушунтиринг. Кун исиши билан қировлар эриб кетишини кузатинг. Ер ҳам совуқдан музлаб қолганини, уни энди чопиб бўлмаслигини кўрсатиб, тушунтиринг. Кечки сайр вақтларида осмоннинг қоронғилашганига, унда пайдо бўлган ой ва юлдузларни болалар билан кузатинг. Ой битталигини, юлдузлар эса жуда кўплигини, ой ёруғ бўлгани билан чарақламаслигини, юлдузлар эса кичкина бўлса-да, чарақлаб туришини тушунтиринг. Болаларни ой ва юлдузларнинг гузаллигидан завқланишга ўргатинг.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЕСИНИ КЎЗАТИШ

Куз бизнинг серқуёш жумҳуриятимизда ҳамма фасллар ичида энг тароватлилиги билан ажралиб туради.

Ишкомларда пишган узумларнинг олтиндай товланиб туриши, боғларда олма, нок, беҳи, анор каби меваларнинг пишиб туриши; полизларда тарвуз, қовун, бодринг, помидор, карам, пиёз, сабзи, турп, шолғом каби сабзавотларнинг пишиб ётиши; далаларда пахта, буғдой, маккажўхори ҳосилини етилиши ўлкамиз табиатига ажойиб бир жозибали гўзалликни бахш этади. Буларнинг ҳаммаси ўзининг гўзаллиги, ранг-баранглиги билан болаларда ажойиб завқ-шавқ ҳиссини уйғотади. Чунки бу ерда болалар кўриб, кузатиб турган нарсаларининг асосан ҳаммасидан тоғиб кўрганлар. Шунинг учун ҳам бу кузатишнинг идроки ўзгача.

Тарбиячининг вазифаси бу гўзалликни ажойиб бир ҳис-ҳаяжон билан болаларга сингдириш. Кузатишда меваларнинг рангини, шаклини, ўсиш жойини, уларнинг бир-биридан фарқини, мевалар баланд дарахтларнинг шохларида, боғларда ўсишини, уларнинг катта-кичиклиги, ранги, шаклининг бир-биридан фарқ қилишини; помидор, бақлажоннинг ҳосили унча баланд бўлмаган ўтсимон пояларида ўсишини; саримсоқ пиёз, пиёз, сабзи, турп, шолғомнинг меваси тупроқ тагида бўлишини; пахта, буғдой, макажўхорининг поялари дарахтлардан паст, аммо ўтсимон ўсимликлардан баландроқ эканлигини, уларнинг меваси, поялари, барги бир-биридан шакли жиҳатидан фарқ қилишини, кимлар ўстиришини сузлаб тушунтириб беринг.

Куз бўлишига қарамай иқлимимиз иссиқ бўлгани сабабли, гулзорда кийфос очилиб турган алвон турли атиргуллар, хризантема ва бошқа гулларни болалар билан кузатинг, уларнинг номи, ранги, шакли, ҳиди бир-биридан фарқ қилишини аниқлаб, улар тўғрисидаги болалар тасаввурини мустаҳкамлашни машқ қилдиринг. Болалар билан «Дарахтни топ» ўйинини ўйнанг. «Бир, икки, уч олмага (нокка, олчага, гилосга, тутга, теракка, толга, чинорга ва ҳ. к.) югур». Болалар дарахтнинг олдида бориб тўхтайдилар, тарбиячи «Буни олма ёки бошқа дарахт эканлигини қаердан биласан?»— деб сўрайди. Битта бола танаси йўғон, пўстлоғи силлиқ дейди, иккинчиси барги думалоқроқ, тукли дейди, ўйин шу тариқа бир неча марта такрорланади. Болаларнинг таърифлашлари топган дарахтни яхшироқ кузатишга ва эслаб қолишга ундайди.

«Қўлимдаги барг қайси дарахтдан?» ўйинидан кузланган мақсад ҳам юқоридагича. Дарахтлар барги ту-

кила бошлаганда уюштирилган сайрда болаларга скамейкага утиришни таклиф этиб, кузнинг тароватидан завқланишни тавсия этинг. Болалар билан дарахтлардан ҳар хил рангли барглар тушаётганини кузатинг ва сабабини аниқланг.

Болаларга қуйидаги ўйинни таклиф этинг. Ҳамма болалар қўлларига купгина баргларни йиғиб оладилар. Тарбиячи шамол бўлаяпти, дейди, ҳамма болалар барг ушлаган қўлларини баланд кутариб, у ёққа-бу ёққа тебранадилар. «Барглар пилдираб айланаяпти»— дейди. Болалар ҳаммаси қўлларини баланд кутариб айланишади. Кейин баргларни сочиб юбориб, утириб олишади. Тарбиячи куз туғрисида, баргларнинг тукилиши туғрисида шеър ёки топишмоқ айтади.

Қизил, сариқ товланар,
Ерга тутдек ёғилар.

(Барг)

ёки А. Бартонинг қуйидаги шеърини ўқиш мумкин:

Барг тукилиб, тукилиб,
Тушар ғамгин шитирлаб.
Ерни безаб қоплаган,
Сариқ, яшил, қизил ранг.

Гулзорда очилиб турган гуллар камайиб қолганда болаларнинг диққатини гулларга жалб қилинг. «Тасвирланган гулни топ» ўйинини ўйнатинг. Болаларда гулларнинг номи, бир-биридан нимаси билан фарқ қилиши ҳақидаги тасаввур, тушунчаларини шакллантиринг. Ўрта гуруҳ болалари гулзордаги уруғларни териш малакасини эгаллаб олганлар. Уларга бу ишни эҳтиёткорлик билан бажаришни ўргатинг. Фақат намозшомгул ва тирноқгулнинг уруғини теришни топширинг, болалар ҳар бир гулнинг уруғини биттадан иккита қутчага солишсин.

Болалар билан шаҳар шароитида катталарнинг меваги дарахтлар, манзарали дарахтлар, атиргулларнинг ортиқча шохларини кесиб, гулларнинг устини ёпиб, қишга тайёрлаётганларини кузатинг ва болаларга нима учун катталар бу ишларни бажараётганликларини тушунтиринг. Қишлоқ жойларда болалар билан катталарнинг пахта теришини, чорвага ем-хашак ғамлашларини, чорваларни қишки жойларига кучираётганларини кузатинг.

Болалар билан бироз пахтани териб, унинг оппоқлиги, юмшоқлиги, ичида чигити — уруғи борлигини кўрсатинг, булар бизнинг ўлкамиз табиятининг саховати (ўлкамиз иқлими иссиқ бўлганлиги, сув мўллигидан) эканлигини тушунтиринг ва Қ. Муҳаммадийнинг қуйидаги шеърини ўқинг:

ҲАЙ-ҲАЙ ПАХТАЗОР ДАЛАМ

Ҳай-ҳай пахтазор далам,
Очилди дув чамандай.
Осмонда бор юлдузлар
Ерга тушиб қолгандай

Ё ёғдими лайлак қор,
Оқ кумушдек ер юзи
Ёки гузал оймома
Ерга қўнди кундузи.

Ё далани оқ қўшлар
Галаси қоплаб олди.
Ё олам бир бутун
Ок чечакка ўралди.

Ё ер бўлди дошқозоч
Пахта сутдек қўпирар.
Оқ денгиздек пахтазор,
Чайқалиб тўлқин урар.

Болалар билан имкони бор жойларда катталарнинг кузги меваларни, сабзавотларни йиғиштираётганларини кузатиб, уларнинг номини бирма-бир айтинг. Катталарнинг меҳнат натижалари тўғрисида болаларга сўзлаб беринг. Болалар билан мевалардан еб кўринг, улар ширинлигининг сабабини тушунтиринг. Болаларни мева ва сабзавотлар тўғрисидаги билимларини мустаҳкамлаш учун «Магазин» дидактик ўйинини ўйнатинг. Аввалига тарбиячи сотувчи ролини бажаради. Биронта мева ёки сабзавотни сотиб олиш учун болалар ўша сабзавот ёки мевани таърифлашлари керак.

ҲАЙВОНОТ ОЛАМИНИ ҚУЗАТИШ

Ёзда қўнғизлар, ниначилар, чигирткалар, капалаклар кўп эди. Энди улар кўринмаяпти. Болалардан нима учун кўринмаётгани сабабини суранг. Болалар билан шохлардан-шохларга тортилган ўргимчак тўрини кузатинг. Ўргимчак бу тўрни нима учун тортгани, ва у фойдали ҳашарот эканлигини тушунтиринг. Навбатдаги сайрда қўшларнинг камайиб қолгани, фақатгина мусича, чумчуқ, ҳакка, зағизғон, қарға учиб юргани, улар ҳам одамлар яшайдиган жойларда, уйларнинг олдида кўпроқ юрадиган бўлиб қолганига болалар диққатини жалб қилинг ва қуйидаги шеърни ўқинг:

Бечоралар изғишиб,
Дон ахтариб қолишди.
Айвон, учоқ бошидан,
Нон ахтариб қолишди.

Болалар уларнинг хатти-ҳаракатларини, овозларини бошқалари билан солиштиришади. Тарбиячи йилнинг совуқ фаслида қушлар озиқ топишга қийналишлари, уларга озиқ бериш зарурлигини тушунтиради. Аввалига қушларни ўргатиш учун уйга яқинроқ жойга, ерга дон сепиб қўйиш керак, кейинчалик уша ерга донхураклар осиб қўйинг ва болаларга уларни қандай овқатлантириш кераклигини тушунтиринг. Болалар билан сайрга чиққанда ҳар гал қушларга овқат олиб чиқишга ўргатинг. Қушларнинг донхуракларида дон чуқиётганини кузатганда болалар билан уларнинг ташқи тузилиши, хатти-ҳаракатидаги фарқларини ажратишга ўргатинг.

Сайр вақтида майдончада кучук ва мушукни кузатиш имконияти пайдо бўлса, болалар диққатини ҳар икки уй ҳайвонининг ўзига хос хусусиятларини ажратишга ўргатинг. Мушук шарпасиз юради, унинг оёқлари учида тирноқлари бор, уларнинг ёрдамида дарахтларга, деворларга, томларга бемалол чиқиб юраверади. Унинг кўзлари ўткир, сичқонларни тутиб еб, одамларга фойда келтиради. Кучук мушукдан кўра каттароқ, унга яхши қаралса, одамга жудаям содиқ бўлади, уйни пойлайди, овга бирга боради, чегарани қўриқлайди. Шу усул билан имкони бўлса, от сигир, қўй, эчки, қуён, хўроз, товуқларни ҳам кузатиш мумкин. Уларнинг ўзига хос белгиларини, хатти-ҳаракатларини, одамларга келтирадиган фойдасини, одамлар уларни парвариш қилиш усулларини тушунтириш зарур.

КИШ

ЖОНСИЗ ТАБИАТНИ КУЗАТИШ

Биринчи қор ёққанда болалар билан сайрга чиқингда, улар диққатини ҳаммаёқ оппоқ қор билан қопланганга қаратинг ва болалар иштирокида қордан турли нарсалар ясанг. Бундай ўйин орқали болалар қорнинг хусусиятларини: совуқлигини, юмшоқлигини, ундан ҳар хил шакллар ясаш мумкинлигини, иссиқдан эришини билиб оладилар.

Қор кам ёққанда тарбиячига болалар йўлкаларни қордан тозалашда ёрдам берадилар. Қаттиқ совуқ кунлари болалар билан деразалардаги совуқ солган расмларни кузатинг ва кун исиши билан уларнинг эриб кетиш сабабларини тушунтиринг.

Сайр вақтида болаларга сумалакларни ушлаб кўришни таклиф этинг; унинг силлиқлиги, совуқлиги, қаттиқлиги, оғирлигини ва кафтнинг иссиғидан эриб, сувга айланишини тушунтиринг. Болалар билан катта болаларнинг яхмалак учаётганини, бу яхмалакнинг силлиқлигини, унга кечқурун сув сепиб қўйиб, болалар ўзлари тайёрлаганларини айтинг ва қор ёган кунлари қор туғрисида қўйидаги топишмоқни айтинг:

Элакдан ун эланди,
Супра унга беланди.

(Қор)

Қули йўқ, оёғи йўқ
Расм чизади.

(Совуқ)

Қиш кундаги сайрлардан бирида болалар билан қорга бурканган дарахтларни кузатинг, уларнинг гузаллигидан болалар қувончи ҳис-ҳаяжонга тулиб, завқланишга ўргансинлар. Барглари тукилиб кетган яланғоч дарахтлар ичида ёздагидек, ям-яшил кўкариб турган арча дарахтига болалар диққатини жалб қилинг. Унинг яшил бўлиб туриш сабабларини тушунтиринг ва болаларга арча дарахти туғрисида топишмоқ айтинг ва унинг жавобини теварак-атрофдан қидиришни таклиф этинг:

Қишин, ёзин
Бир хил кийимда.

(Арча)

Табиатга уюштирилган сайрда болаларга дарахт ва буталарни асраб-авайлаш, шохларини синдирмаслик айтилади. Барги йўқлигига қарамай, уларнинг тириклиги, баҳор келиши билан ҳаммаси барг ёзиб, гул чиқариб, чиройли бўлиб кетиши тушунтирилади. Биронга дарахтнинг синиб ётган шохини гуруҳ хонасига олиб кириб, сувли банкага солиб қўйинг ва уни хонадаги

иссиқда барг ёзганини кузатинг. Дарахтларни совуқдан барг ёзмаётганлигини болаларга тажриба орқали тушунтиринг.

Қатта кишиларнинг йулакларни қордан супурги, бел-курак билан тозалаётганликларини болалар билан кузатинг, улар йулакдан юрадиган бошқа одамлар туғрисида ғамхурлик қилаётганликларини, болалар сирпаниб, йиқилиб тушмасликлари учун шундай қилаётганликларини айтинг. Сайр вақтида қишлаб қолувчи қушлар-чумчуқ, мусича, ҳакка, зағизғон, қорақарғага, уларнинг сайрамай жим-жит булиб қолганига болалар диққатини жалб этинг ва уларнинг донхурақларига дон, нон увони, суяк майдалари, ҳар хил латталар ташлаб, болалар билан уларни кузатинг. Қайси қушлар донни чуқишади, қайси бири нон ушоқларини, қай бири суяк майдаларини чуқишади. Латта, пахта, парларни уз инларига ташиб кетаётганини, энди уларнинг инлари иссиқ булишини тушунтиринг. Болалар қушларни ташқи кўринишидаги, хатти-ҳаракатидаги фарқини бир-биридан аниқлашсин. Ҳар бири туғрисида топишмоқ, шеър айтинг, болалар топишсин.

Шу билан барча қушларга ҳар куни овқат бериб туриш зарурлигини, акс ҳолда улар оч қолиб, совуқда ҳалок булиши мумкинлигини тушунтириб беринг. Қушларга яшил кукатлар ҳам зарур. Шунинг учун болалар билан гуруҳ хонасида, ёғоч қутида помидор уруғини сеппиб устиринг ва улар билан қушларни овқатлантиринг.

ТАБИАТ БУРЧАГИДАГИ ИШЛАР

Қишда болалар билан табиат бурчагидаги ўсимлик ва ҳайвонларни парвариш қилиш давом этади. Бу даврда ўсимликларга сув қуйиб, тагини юмшатиш, тупроқни озиклантириш, баргларини гўнглардан тозалаш, ҳайвонларни парвариш қилиш: овқат, сув бериш, терриумларнинг тагини тозалаш, аквариумнинг сувини катталар ёрдамида алмаштириш каби ишлар бажарилади, бундан ташқари болалар диққат-эътиборини ўсимлик ва ҳайвонларга юқорида айтиб ўтилган парваришдан ташқари ёруғлик ва иссиқлик кераклиги тушунтирилади ва ҳар доим ўсимлик ва ҳайвонларни болалар билан имкони борича ёруғ ва иссиқроқ жойга кўчириб турилади.

Қишнинг охирларига келиб мевали ва манзарали

1- расм. Пахта ва ундан олинадиган маҳсулотлар

2- расм. Гулзор
усимликлари.

1—сальвия, 2—атиргул,
3—хризантема, 4—хина
гул, 5—райхон

бугдойиқ

шура

чирмовик

зарпчак

олабўта

3- расм. Дала бегона ўтлари.

СЫЗАНТИ

АЛХИСТОНОИ

САГГІРІУМ

КОРІУТ

ЛИКОПОДІУМ

ХУНТУСІУМ

СИПРІДІУМ

4- расм. Лола ва лолақизгалдоқ.

ёрунгул

фикус

алоэ

тадесканция

бегония

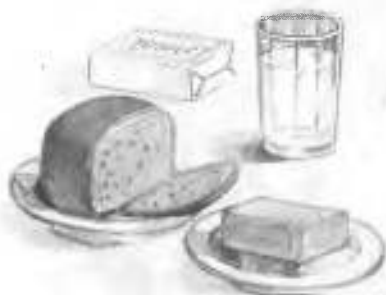
5- расм. Хона усимликлари.

сигир

туя

от

эчки

күй

4 - расм. Уй ҳайвонлари.

7- расм. Карам кичили и
униг тухуми, ғумбаги ва
курти.

8- расм. Ипак курти, унинг ғумбаги ва капалаги.

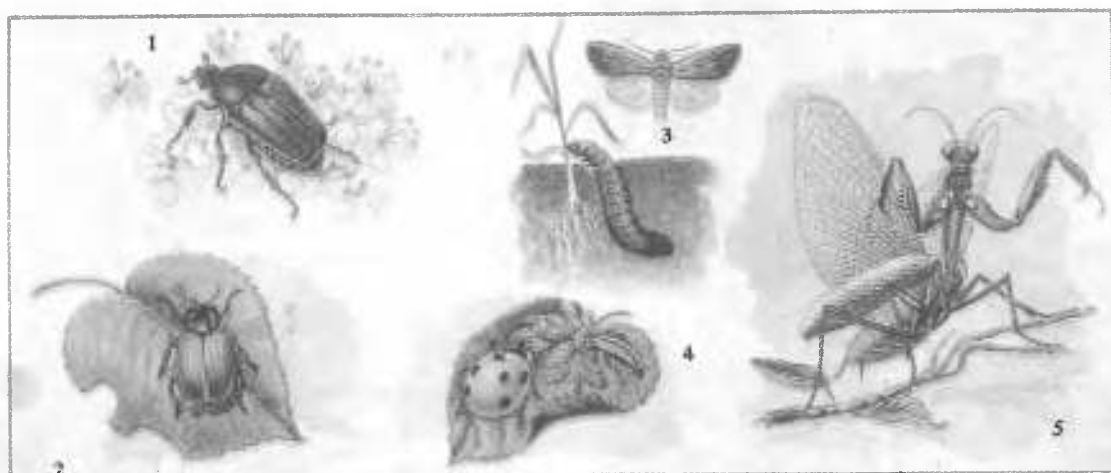
9- расм. Чўлча яшайдиган ҳайвонлар.

калтанасек

илон

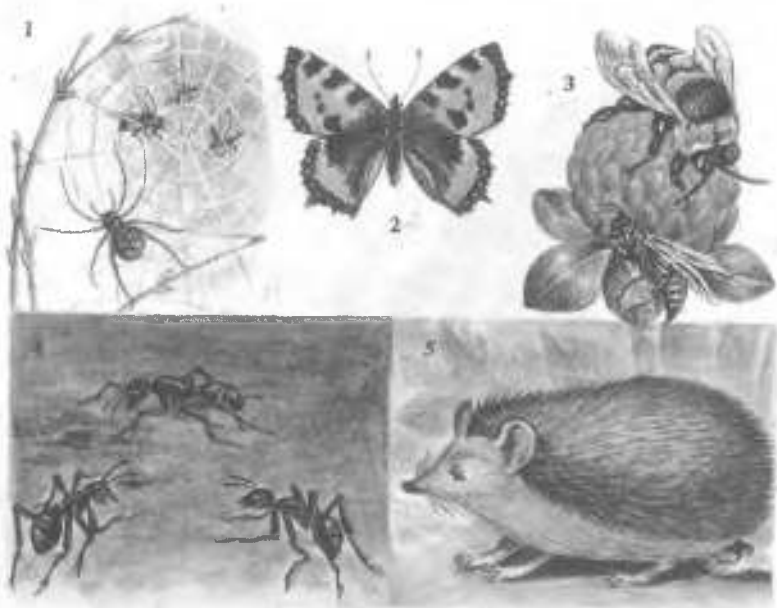
юмроққўяқ

тошбақа

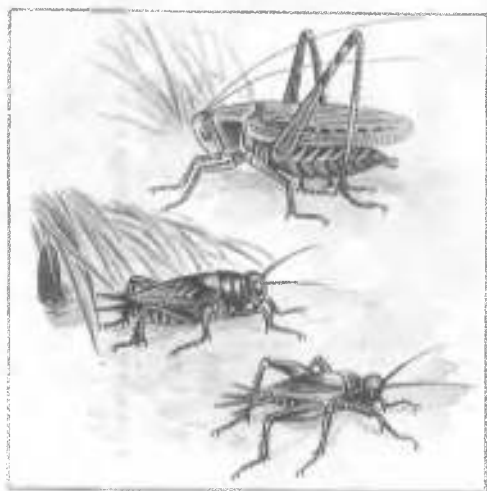

10- расм. Ҳашаротлар:

1— март қўнғизи, 2— баргхўр қўнғиз, 3— тўнлам қурти ва унинг капалаги, 4— бойқизи ва унинг личинкаси, 5— бе-
шиктерватар.

11- расм. 1— ургимчак, 2— газанда ўт капалаги, 3- асалари ва сарик ари,
4— чумоли, 5— типратикан.

12- расм. Чигиртка
ва унинг турлари.

13- расм. Лайлак.

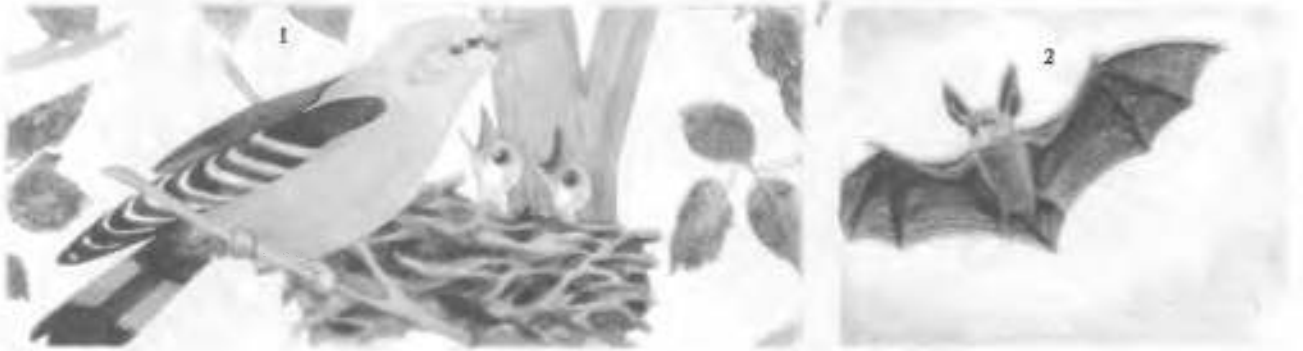
14- расм. Қалдирғоч.

15- расм. Сассиқпопишак.

16- расм. 1— читтак, 2— қизилиштон, 3— зағизгон

17- расм. 1— зарғалдок, 2— кўршапалак

19- расм. 1— саво, 2— майна, 3— бойкуш.

18- расм. Мусица.

20-рисунок. 1 — кора қарға, 2 — ола қарға, 3 — кұа қарға.

дарахтларнинг (терақ, тол) шохларида олиб келиб, гуруҳ хонасида сувли банкага солиб қўйиш ва уларнинг барг ёзиб гуллашини кузатиш, шу орқали болалар ўсимликларнинг иссиқдан тезроқ ривожланиш сабабини билиб оладилар.

БАҲОР ЖОНСИЗ ТАБИАТНИ КУЗАТИШ

Тарбиячи болалар диққатини кунларнинг узайиб қолганига қаратади, кунлар исиб, қорларнинг эриб кетгани, ёмғирли кунларнинг кўплиги, баҳор ёмғирининг майдалаб, узоқ ёғишига жалб этади.

Ёмғир кўп ёғса қир ва далаларда ўтлар яхши ўсиб, ўтлаб юрган ҳайвонлар (от, қўй, сизир, эчки ва шунга ўхшашлар)га мул озуқа бўлишини, боғлар ва полизларда эса ёмғир ёггандан кейин экинзорлар, боғлар, гулзорларга сув қўйиш зарурати қолмаслигини болаларга гапириб берилади ва Шукр Саъдулланинг қуйидаги шеърини ўқиб бериш мумкин:

ЁМҒИР ЁҒАЛОҚ

Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ.
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ.

Тарновдан ошиб
Тунади шошиб.
Сунг жилғалардан
Оқади шошиб.

Ариқлар тулар,
Зўр анҳор булар,
Сув сероб экан,
Кўп пахта унар.

Ёмғирдан фойда
Майсага, донга.
Юрт сероб булар
Оқ бўғдой нонга.

Ёмғир ёғалоқ,
Томчи юмалоқ.
Ёмғир тинганда
Чиқар камалак.

Кейин болаларга шеърнинг мазмуни тушунтириб берилади.

Ўсимликлар дунёсини кузатиш

Баҳор гулларининг ниш уриб чиқаётгани, ерлар кум-кук ут билан қопланаётгани, дарахтларнинг куртаклари катталашиб қолгани кузатилади.

Эрта баҳорда биринчи гуллайдиган қалдирмоқ, бой-чечаклар, кейинги сайрларда эса лолақизғалдоқ, момақаймоқ, лола, наргис, бинафша гулларининг очилгани кузатилади. Булар болаларда катта қизиқиш уйғотади. Тарбиячи болалар билан биргаликда дарахтларнинг тагини юмшатади.

Дарахтлар гуллаганда тарбиячи болалар билан боғча ҳовлисига бир неча марта сайр уюштиради. Болалар гуллаб турган мевали дарахтларнинг тагига бориб томоша қиладилар. Тарбиячи дарахтларнинг пастроқдаги гуллаб турган шохини аста эгиб, ҳидлашни таклиф этади, кейин гулларнинг рангини, гулбаргларнинг шаклини, ҳар бир гулда нечадан гулбарг борлигини аниқлашади. Бир дарахтнинг гулини иккинчиси билан таққослашади. Масалан: нок билан олмани, шафтоли билан ўрикни ва ҳоказо. Болаларни дарахтлар ва бошқа ўсимликларнинг номи, ҳар бирининг ўзига хос томонлари туғрисидаги тасаввурларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш учун қуйидаги дидактик ўйинларни ўйнатиш мумкин. Масалан, «Гулига қараб дарахт ёки бирон таниш ўсимликнинг номини айт», «Бу қайси дарахтнинг гули» ва шунга ўхшашлар.

Кейинги сайрларда гуллардан гулларга ўтиб, ғувиллашиб учиб юрган асалариларга болалар диққати жалб этилади, уларнинг нима учун гул устида учиб юргани, одамларга келтирадиган фойдаси тушунтирилади. Шундан сўнг, тарбиячи Қ. Муҳаммадийнинг асалари туғрисидаги қуйидаги шеърини ўқийди:

БОЛАРИ

Ғув-ғув учар болари,
Дув-дув учар болари
Гулдан-гулга қўнишиб
Шарбат ичар болари.
Ғув-ғув нағманг болари
Боғчамизда яйрашиб,

Учиб ўйин сол, ари!
Сен қадрдон дўстимиз,
Асалинг еб, ўсдик биз.
Ясаб берай сенга қути
Боғчамизда қол ари!

Ёки бўлмаса қуйидаги топишмоқли шеърни айтиш керак.

Виз-виз, виз-виз,
Учамиз, қунамиз.
Гулдан-гулга кучамиз,
Гул шарбатин ичамиз.
Виз-виз, виз-виз
Қани топинг, ким биз?

Топишмоқнинг мазмуни болаларга тушунтирилади. Шундан кейин болаларга Н. Павлованинг «Топилма» ҳикояси ўқиб берилади (Иловага қаранг).

Катталар билан болаларнинг дарахт утқазиш бўйича шанбаликлари утказилади. Уларга катталар нима учун шундай иш қилаётганликларини тушунтириш керак. Имкони бўлса, болалар билан майдончага дарахт ва гул кучатларининг уруғи қадалиб, парвариш қилиб борилади. Бунда болалар қўлларидан келган меҳнатлари билан қатнашадилар.

Кейинги сайрларда наставин ва турли рангдаги атиргулларнинг чаман бўлиб очилиб туришини кузатадилар, уларнинг номи, ранги, ҳидини аниқлайдилар, таққослаб ўхшаш томонлари ва бир-биридан фарқини сўз билан таърифлайдилар.

ҲАЙВОНОТ ОЛАМИНИ КУЗАТИШ

Баҳор келиб кунлар исий бошлаши билан қурт-қумурсқалар ҳам пайдо бўла бошлайди. Пашша, капалаклар, қўнғизлар уча бошлайди, чумолилар ғимирлашиб қолишади. Болалар уларни кузатсинлар, уларнинг хати-ҳаракатини, катта-кичиклигини, рангини, шаклини, ўхшаш томонлари ва бир-биридан фарқини аниқлашсин. Чумолининг ини ташқи томонидан кичкинагина тешикча, аммо ер тагида катта бўлишини, у ерда чумо-

лилар жуда куплигини тушунтиринг. Чумолилар уяларига ҳар хил хашак, ўсимлик уруғларини ташиб кетаётганига болалар диққатини жалб этинг. Бир булак қанд, конфет ёки печенье ташлаб, унга тезда куп чумолилар ёпишиб олиб ейишини, қолганини уясига судраб, ташиб кетаётганини болалар билан кузатинг.

Улар одам учун фойдали ҳашарот (санитарлар, ерни юмшатиб ўсимликнинг ўсиши учун ёрдам беради) эканини, шунинг учун уларни асраб-авайлаш, уясини бузмаслик кераклиги болаларга тушунтирилади. Кечки пайт «Қарим чумолининг тилини билар экан» номли халқ эртагини ўқиб беринг.

Болалар диққатини баҳор келиши билан иссиқ мамлакатлардан учиб келган қушларга: дала турғайи, қалдирғоч, булбул, какку, жиблажибон ва бошқа қушларга қаратинг. Болалар яқинроқ жойдаги қушлар уясидан чиқаётган чуғур-чуғурни эшитишлари, қушчалар шохча ва новдаларни қанчалик тиришқоқлик билан ташиб, уяларини тузатаётганликларини кузатсинлар. Қалдирғочларни кузатиш яна ҳам қизиқарли. Тарбиячи қалдирғочнинг уяси қандай кўринишга эга эканлигини тушунтиради ва уларнинг сайрашини эшитишни таклиф этади ва қўйдаги топишмоқни айтади:

Зув-зув боради,
Томдан қарайди,
Чуп-лой ташийди,
Сават туқийди.

(Қалдирғоч)

Баҳорда болалар билан ҳамма уй ҳайвонларнинг болаларини, жумладан, мушук ва унинг болаларини кузатинг. Товуқни жўжалари билан, дала жойларда эса сигирни бузоғи билан, отни тойчоғи билан, қўйни қўзичоғи билан ва ҳоказо кузатишлар болаларга завқ бағишлайди ва улар жуда куп саволлар бера бошлайдилар.

Бироқ шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай кузатиш, табиатдаги ўзаро боғлиқликларни болаларга тушунтириш билан боғлаб олиб бориш лозим: қўй, эчки одамларга юнг, гўшт беради; товуқ — тухум, пар, гўшт беради; сигир — сут, гўшт, тери беради ва ҳоказо. Шунинг учун уларни одамлар парвариш қилишади. Бақа, қурбақалар зарарли ҳашаротлар билан овқатланади,

шунинг учун уларни ҳам асраш керак; кўпчилик ҳайвонлар ўтлар билан овқатланади, ўтларни ҳам беҳуда юлмаслик керак ва шунга ўхшашлар.

ТАБИАТ БУРЧАГИДАГИ ИШЛАР

Тарбиячи болаларга табиатдаги гулларга сув қуйишни топшираётиб, баҳор фаслида ўсимликлар қишдагига нисбатан кўпроқ сув ичишини айтади. Бурчакка мавсумий ўсимликлар жойлаштирилади. Хонада сувли банкага солиб қуйилган мевали дарахтлар шохчаларидаги куртаклар барг ва гул ёзгани кузатилади ва улар майдончадаги дарахт шохлари билан солиштирилади, ҳаво иссиқ бўлган ўсимликлар тезроқ ривожланиши болаларга тушунтирилади. Хона бурчагидаги тайёрлаб қуйилган ёғоч қутиларга сули, пиёз, бўғдой экиб, парвариш қилиш ва униб чиқишини кузатиш, ўсиб чиққан кўк пиёзни майдалаб тўғраб, хоҳлаган болаларнинг овқатига солиб бериш, қолган кўкатларни табиат бурчагидаги ҳайвонларга бериш керак.

Гуруҳ хонасида бирон печенье ёки конфет қутисида бироз ипак қуртини ўстиринг. Болаларга бу ипак қурти эканини ва уни яхшилаб парвариш қилинса, бир неча кундан кейин катта бўлиб пилла ўрашини, пилласидан ипак олиб, ҳар хил матолар тўқилишини сузлаб беринг.

Ипак қуртини парвариш қилиш шарт-шароитлари билан болалар таништириб борилади ва болаларни бу ишга қўлидан келган меҳнати билан қатнашишга жалб этиб борилади.

Ипак қуртини парвариш қилаётганда тарбиячи болаларга Қ. Муҳаммадийнинг ипак қурти тўғрисидаги шеърдан қуйидаги парчани ўқиб бериши мумкин:

Оқ қурт, кўк қурт, ола қурт,
Бир-биридан сара қурт.
Тут баргидир емиши.
Гулдан тоза турмуши.

Виш-виш этиб аланглаб,
Баргни ейди яланглаб,
Кеча-кундуз хизматда
Шунинг учун иззатда.

Ёзда болаларнинг кўп вақтлари очиқ ҳавода ўтади. Сайрга чиққанда тарбиячи болалар диққатини осмоннинг кўм-кўклигига, қуёшнинг қаттиқ қиздираётганига, иссиқдан, ҳатто қушлар ҳам шохлар панасига беркиниб олганига, ҳовлига сепилган сувнинг тезда қуриб қолишига қаратади. Иссиқ бўлгани учун ўсимликларни тез-тез суғориб туриш кераклиги тушунтирилади. Болалар ёз давомида боғча майдончасидаги ўсимлик ва гулларни парвариш қилишда тарбиячи ва катталарга қўлларидан келган меҳнатлари билан ёрдам берадилар.

Парвариш қилиш жараёнида дарахтлар ва гулларда юз берган ўзгаришларни кузатиб, билиб оладилар. Резавор мевалар пишган пайтда сайр ташкил этилиб, унда пишган мевалар терилади. Бу болаларга катта қувонч бахш этади. Пишган меваларни хом мевадан фарқлашга, мевалар қаерда тезроқ пишишини: дарахт тагидами, соядами, ялангликдами ёки офтобдами — мана шуларни аниқлашга ва унинг сабаби натижаларини билиб олишга ўргатилади.

Боққа уюштирилган мақсадли сайр болаларни мевали дарахтларнинг номлари билан таништириш, уларнинг меваси, ранги, шакли билан таништиришда яхши қўл келади. Далага уюштирилган сайрда пахта даласининг бепоёнлиги, унинг яшил денгизга ўхшаб, мавжудланиб туришига, ҳар бир ғўзада оппоқ пахталар очилиб ётганига ва унинг пушти ранг гулларига болалар диққатини жалб қилинг. Болаларга пахта республикамизнинг фахри эканлиги, ундан кўплаб маҳсулотлар тайёрланиши айтилади. Шу билан бирга у иссиқ севувчан ўсимлик эканлиги, шунинг учун у серқуёш республикамизда кўп ўстирилишига болалар диққати жалб этилади. Ва тарбиячи болаларга пахта туғрисидаги топишмоқ ва шеърлар айтади:

Оппоққина дастурхон
Дехқон ерин қоплаган.

(Пахта)

Шундан кейин Т. Қамчиевнинг пахта туғрисидаги қуйидаги шеърини ўқиш мумкин:

Пахта, пахта, пахтажон,
Сен азизсан ҳар қачон.

Эгнимдаги куйлак ҳам
Деҳқон кийган яхтак ҳам,
Қуғирчоғим қалпоғи,
Ҳатто ошимиз ёғи,
Ҳаммаси зийнатингдир,
Ҳаммаси неъматингдир.

Пахтани ўстириш учун колхозчилар жуда кўп меҳнат — ерни чопиш, чигитни экиш, вақтида чопиқ қилиш, тагини юмшатиш, ўғитлар бериш, бегона ўтлардан тозалаб туриш каби ишларни бажаришлари, уларга машиналар (трактор, сеялка ва ш. ў.) ҳам ёрдам бериши тўғрисида болаларга гапириб берилади.

Навбатдаги сайрда олтиндек тобланиб пишиб ётган буғдойзор, болалар кўз олдида дарахтлардек баланд ўсиб ётган маккажўхориларнинг ўсиши, уларнинг дони, ранги, шакли кузатилади, пояларининг фарқи таққосланади.

Қишлоқ жойларда болалар билан полизда пишиб ётган қовун-тарвузларни, пишиб ётган помидор, болгар қалампири, бодрингларни кузатиш мумкин. Уларни ўстириш бўйича кишилар меҳнатини, уларнинг нима учун бу сабзавот, донларни етиштираётганларини тарбиячи болаларга сузлаб беради ва қуйидаги топишмоқни айтади:

Хўппа семиз, бир туки йўқ.

(Тарвуз)

Дарахтда эмас, ерда
битар қип-қизил олма.

(Помидор)

Бир бармоқча бўйи бор,
Қизил, яшил тўни бор.

(Гармдори)

Кичкина сапча
Қум-қўқ,
Хом бўлса-маза,
Сап-сариқ пишса бемаза.

(Бодринг)

Сув ҳавзасига уюштирилган сайрда катта ва кички-

на ниначиларнинг ҳар хил рангдалиги, учиши, қурбақанинг ҳаракатланиши, чивинларни тили билан тутиб олишини кузатишади. Яйловларда утлаб юрган ҳайвонларнинг номи, уларнинг эгаси ким эканлиги, улар утлоқдан нимани еяётганлари, чўпон уларни ҳайдаб бораётгани, улар сувни қандай ичаётгани кузатилади. Кечқурун ҳайвоннинг уйга қайтиши, ўз уйини топиб кириб кетишини кузатинг.

Боғга уюштирилган сайрда баҳорда дарахтларнинг чаман бўлиб очилиб ётган гуллари ўрнида олма, ноклар пишиб, шохлари пастга эгилиб ётганини кузатинг. Болалардан ҳар бир меванинг гули қандай бўлганини сўранг. Булар ҳаммаси мева деб аталишини мустаҳкамланг.

БОҚҚА МАҚСАДЛИ ЭКСКУРСИЯ

Бу сайр олтин кузда боғнинг мевали ва манзарали дарахтлар ўсадиган, очиқ, қуёшли куз белгилари сезилиб турадиган кунда утказилади.

Экскурсиядан мақсад. Болаларни кузнинг характерли белгилари билан таништириш. Болаларга мевали ва манзарали дарахтлар тўғрисида тушунча бериш. Болаларга мевали ва манзарали дарахтларнинг номини айтиш, мевали дарахтларни манзарали дарахтдан фарқ қилишга ўргатиш; ҳашаротлар ва қушлар ҳаёти ҳақидаги билимларини аниқлаш; болаларга кузнинг белгиларини билдирувчи сўзлардан фойдаланишни ўргатиш; кузатишларга қизиқишни, табиат гўзаллигидан завқланиш қобилиятини тарбиялаш.

Экскурсияга тайёрланиш. Болаларга бутун улар кузда боғ қандай бўлганини, у ерда қандай дарахтлар ўсишини билиб олишлари, дарахтларнинг мевалари ва баргларини теришлари айтилади. Барг ва уруғларни солиш учун қоғоз халтачалар тайёрлаб қўйилади.

Экскурсиянинг бориши. Боққа кириш билан тарбиячи А. Бартонинг қуйидаги шеърини ўқийди:

Барг тукилиб, тукилиб,
Тушар ғамгин, шитирлаб.
Ерни безаб қоплаган,
Сариқ, яшил, қизил ранг.

Болалар диққатини мевали ва манзарали дарахт-

ларинг кузги гузал безагига жалб қилинади, улардан завқланиш лозим. Тарбиячи болаларга ўзларига таниш мевали дарахтлар — олма, нок, беҳи, олча, гилос, олхўри, анжир, ўрик ва манзарали дарахтлар — чинор, арча, терак, толни топишни таклиф этади. Болалар барглари терадилар, уларни синчиклаб кўрадилар, унинг ранги, шакли, катта-кичиклигини айтадилар. Сунгра ҳаммалари нок дарахтларининг олдига келадилар. Тарбиячи болаларни дарахтни таниш, нок дарахтининг ўзига хос белгиларини айтади. Болалар олма барглари топиб, уни шафтоли барги билан солиштирадилар, уларнинг шакли ва рангини аниқлайдилар.

Тарбиячи болалардан боғда яна қандай мевали ва манзарали дарахтлар борлигини сурайди.

Болалар бироз тинч туриб, боғдаги товушларга қулоқ солишларини таклиф этади: «Нима эшитилаяпти?», «Қушлар сайраяптими?». Учиб ўтаётган қушларнинг номи айтилади. Барглари тагидан яшириниб олган қўнғизларни, капалакларни ахтариш мумкин.

Экскурсия охирида боғ гузаллигидан яна бир завқланиб, куз ҳақидаги қуйидаги шеърдан парча ўқиш мумкин.

КУЗ

(Плешеев шеъри)

Қириб келди олтин куз,
Гуллар жилоси сунди.
Яп-яланғоч буталар,
Ғамгин боқади энди.

Болаларнинг ўсимликлар туғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини дидактик ўйинлар орқали мустаҳкамлаш мумкин:

«ШУНДАЙ ДАРАХТНИ ТОП» ДИДАКТИК ЎЙИНИ

Ўйиннинг вазифаси. Дарахтларнинг барглари фарқлашга ўргатиш.

Керакли материаллар. Болаларга таниш бўлган учта мевали, учта манзарали дарахтнинг барги берилади.

Ўйиннинг бориши. Тарбиячи болаларга таниш бўлган дарахтнинг баргини кўрсатиб сурайди, бу барг

қайси дарахтдан узилган. Болалар уша дарахтнинг ол-
дига бориб кўрсатишлари керак. Ўйин шу тариқа бола-
лар ҳамма таниш дарахтларни кўрсатиб бўлгунларича
давом этади, кейин тарбиячи баргни кўрсатмай бирон
дарахтнинг номини оғзаки айтади, болалар уша дарахт-
нинг олдига чошиб боришлари керак.

Худди шу ўйинни хонада қуйидагича вариантда
ўтказиш мумкин. Тарбиячи ҳамма болаларга таниш
дарахтларнинг расми, уша дарахтларнинг меваси тас-
вирланган карточкаларни тарқатади. Тарбиячи қайси
мевани кўрсатса, болалар олдиларидаги мева тасвири
туширилган карточкани уша дарахт шохига илиб қў-
йишлари керак.

Бундай дидактик ўйиннинг топишмоқли варианты
болаларда яхши қизиқиш уйғотади. Масалан, тарбиячи
қуйидаги топишмоқни айтади:

Бодом каби япроғи,
Соллонади бутоғи,
Ўзи ширин, туклигина,
Мазаси тотлигина.

(Шафтоли)

Малла тўни сап-сариқ,
Муроббоси мазали.
Паловга босса бўлар,
Подволга осса бўлар.

(Беҳи)

Майда, ёқутдай қизил,
Ширин, нордон, хилма-хил.
Қалин, тахир пусти бор,
Ҳамма ерда дўсти бор.

(Анор)

Болалар мана шу ўсимликларнинг тасвирини ёки
баргини кўрсатишлари керак ва ҳ. к. Худди шу ўйинни
сабзавотлар билан ҳам ўтказиш мумкин. Масалан:

Пак-пакана бўйи бор,
Қават-қават тўни бор.

(Пиёз)

Қат-қат тунли,
Қарич буйли.

(Карам)

Ер тагида олтин қозиқ,
У ҳаммага булар озиқ.

(Сабзи)

Бир бармоқча буйи бор,
Қизил бахмал туни бор

(Гармдори)

Болаларнинг мевалар туғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини мустаҳкамлаш учун сабзавот магазинига экскурсия уюштириш мумкин. Иккинчи галда экскурсия яқинроқда жойлашган бозорга уюштирилади.

Кузланган мақсад. Болаларни куз фаслида ўлкамизда пишадиган мевалар, сабзавотлар билан таништириш. Саховатли она ўлкамизда турли-туман мевалар етилиши, уларнинг ўсиб-ривожланиб, мул-ҳосил беришида меҳнаткаш деҳқон, боболаримизнинг хизмати катталиги ҳақида билим бериш. Болаларда она ўлка табиатидан ғурурланиш ҳиссини уйғотиш, уни ўстирган боғбон ва деҳқонларга нисбатан ҳурмат ва муҳаббатни тарбиялаш. Машғулотлардан бирида сабзавотларни, иккинчисида, меваларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Машғулотдан мақсад. Меваларнинг ташқи қурилиши ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш, мева тушунчасини аниқлаштириш; улар боғларда ўстирилишини, боғбонлар ўстиришини айтиш. Болаларни текшириб қуришга машқ қилдириш; солиштириш кўникмасини тақомиллаштириш; меваларнинг номини, аниқ белгиларини болалар луғатига киритиш. Она табиатимиздан ғурурланиш ҳиссини уйғотиш. Ўстирган деҳқонларга нисбатан ҳурмат, муҳаббатни тарбиялаш.

1- машғулотни ташкил этиш. Болалар столлар атрофида ўтирадилар. Мевалардан беҳи, олма, анор, нок катта лаган ёки саватчага солинган, таъминини билиш учун алоҳида тарелкада бўлақларга бўлиб қўйилган мевалар тайёрлаб қўйилади.

2- машғулотни ташкил этиш. Болалар билан биргаликда колхоз боғида, бозорда қандай мевалар

қурилгани, уларни кимлар етиштиргани эслатилади. Тарбиячи болаларга навбати билан стол устидаги идишда турган мевалар номини айтишни таклиф этади. «Нокни қўлингизга олиб кўрсатинг», «Уни нима учун нок деб атадингиз?» Каерда ўсади? Бошқа меваларни кўришда ҳам худди шу топшириқ такрорланади. Сўнгра, иккита мевани бир-биридан фарқи, шакли, ранги, катта-кичиклиги, устки кўриниши аниқланади. Бу фарқларни аниқлашда болалар меваларни ушлаб, силаб, хидлаб, думалатиб, бир-бирини олдига яқинлаштириб кўриш каби усуллардан фойдаланадилар. Шундан сўнг, меваларнинг фарқланиши ҳақидаги хулоса чиқарилади, тарбиячи болалардан улар бозорда ёки бошқа жойда яна қандай меваларни кўрганларини, уларнинг номини сўрайди. Уларни нима учун мева деб аталишини сўрайди. Машғулот охирида болалар мевалар билан меҳмон қилинади. Худди шундай машғулот бошқа мевалар ҳамда сабзавотлар билан ҳам ўтказилиши мумкин.

ПОЛИЗ ҲАҚИДА СУҲБАТ

(СУҲБАТ ЭКСКУРСИЯДАН КЕЙИН ОЛИБ БОРИЛАДИ)

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Полизда нималар ўсишини билиш. Қандай сабзавотлар палакларда, шохларда ўсади. Тупроқда қандай сабзавотлар ўсади. Сабзавотларнинг пояси, палагига қараб ажрата билиш (лавлаги, сабзи, помидор ва б.).

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и.

— Болалар бизнинг полизда нималар ўсади,— деб гап бошлайди тарбиячи, сабзавотлар бизга нима учун керак? (Жавоб). Тўғри, сабзавотларни биз овқат учун ишлатамиз. Картошка, пиёз, сабзи, карам, болгар қалампери, лавлаги, шолғомлардан овқат қиламиз. Сабзавотларнинг яхши ўсиши учун нима керак? (Жавоб). Тўғри, ўсимликларни парвариш қилиш, тагини юмшатиб туриш керак.

— Қандай сабзавотлар тупроқ тагида ўсади?

— Тупроқ остида картошка, сабзи, пиёз, саримсоқ пиёз, лавлаги, турп, шолғом ўсади.

— Пояларда қандай сабзавот экинлари ўсади?

— Помидор, бодринг, қалампир, болгар қалампери, бақлажон.

— Полизларда-чи?

— Қовоқ, қовун, тарвуз, бодринг, ҳапдалак ва шу кабилар,— деб жавоб беришади болалар.

— Тўғри, сизлар сабзавотларни, полиз экниларини яхши билиб олдингиз. Уйин уйнашни хоҳлайсизларми? Мен сизларга сабзи, лавлаги, турп, шолғом, кукат, болгар қалампирининг поясини; қовоқ, тарвуз бодринг палагини (ёки тасвирини) бераман. Мен тупроқда ўсадиган сабзавотлар деганимда, кимлар менинг олдимга келиши керак? Тўғри, кимнинг қўлида палак пояда ўсадиган сабзавот барглари ёки палаги бўлса, шу болалар келишади. Уйин бошланади. Шундан сўнг, «Сув ва дарахт» ҳикоясини ўқиб бериш мумкин.

МЕВАЗОРГА ЭКСКУРСИЯ

Бу экскурсия олтин кузда, мевалар фарқ пишган вақтда олмазорга уюштирилади. Болаларга ҳар хил мевалардан, олмалар дарахт тепасида қандай пишиб ётиши, уларнинг таъми, ташқи кўриниши, ранги, шакли, катта-кичиклиги, мазаси ҳам ҳар хил бўлиши тўғрисида билим берилади.

Экскурсияга тайёрланиш. Болаларга бунда боғ кузда қандай бўлишини, у ерда қандай мевалар пишиб ётганини, боғда одоб ва осойишталик сақлаш кераклиги тушунтирилади.

Экскурсиянинг бориши. Боққа кириш биланоқ болалар диққати шохлари сершарбат меваларнинг мўллигидан эгилиб, ерга тегай-тегай деб турган олмаларга қаратилиши, уларнинг гузаллигидан завқлантириш лозим. Тарбиячи болалар булар қандай мевалар эканлигини сўрайди. Ва олма мевасини териб, оҳисталик билан қўтиларга жойлаётган теримчилар ишини бир дақиқа кузатиб туришни таклиф этади. Болалардан бу олмалар нима мақсадда қўтиларга жойланаётганини сўрайди ва тушунтиради.

Тарбиячи болалардан «Қўтилардаги ҳамма олмалар бир хилми?», деб сўрайди. Тарбиячи болалар билан биргаликда олмаларнинг номини, рангини, катта-кичиклиги, шаклини аниқлаб олади. Кейин болалар билан яшиқларда кўрган олмаларини дарахтлардан излашади. Болалар олма бир неча навли бўлишини, битта олма дарахтида эса фақат бир хил навли олмалар бўлишини билиб оладилар.

Болалар тўкилган олмаларни териб, қўтиларга со-

лишади, боғда ишлаётганлар болаларни олмалар билан меҳмон қилишади. Экскурсия охирида болалар олмazorнинг гузаллигини яна бир бор томоша қилиб, завқланишади ва хайрлашиб кетишади. Экскурсиядан олинган таассуротларни «Рангига қараб топ», «Шаклига қараб топ», «Мазасига қараб топ» каби дидактик ўйинларда, тасвирий фаолият машғулотлари орқали мустаҳкамлаш зарур.

Ўрта гуруҳ болалари 4—5 та хона ўсимлигининг номини, органларини, баргларининг шаклини билишлари, сўз билан тўғри ифодалашлари керак. Тарбиячининг вазифаси болаларни ўсимликларни бир-бири билан таққослаш орқали, шаклини, катта-кичиклигини, барглари ва гулларининг рангини билиб олишга ўргатиш, ўсимликларга қизиқиш ва муҳаббатни тарбиялаш, уларнинг ўсиши ва ривожланиши натижасида юз берадиган ўзгаришларни кура билишга ўргатиш. Бу гуруҳдаги болаларни кичкина гуруҳда таништирилган ўсимликлар тўғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини мустаҳкамлайди ва янги — ёронгул, хинагул олиб кириб, болаларга таништирилади.

Бу ёшдаги болалар хона ўсимлигини парвариш қилиш бўйича қуйидаги ишларни бажаришлари керак. Гул артадиган латтани ўзлари ҳўллаб сиқишлари, гул баргини, тувагини, дераза тоқчасини артишлари лозим. Гулга сув қуйилган-қуйилмаганини мустақил аниқлашлари, сув қуйиб бўлгандан кейин, лейкаларга яна бошқа кунни сув қуйиш учун сув тулдириб қўйишлари зарур. Бу ёшда болаларни хона ўсимликлари билан таништиришда кўпроқ дидактик ўйинлардан фойдаланилади. Хона ўсимлиги билан таништириш бўйича ўтказиладиган машғулотнинг намунавий контексти.

ХОНА ЎСИМЛИГИ БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларни ўсимликларнинг ташқи белгиларини бошқа ўсимликлар билан таққослаб, сўз орқали таърифлаб беришга ўргатиш. Тарбиячи тавсия этган режа бўйича таърифлашга ўргатиш. Болаларни ўсимликларнинг номи тўғрисидаги билимларини мустаҳкамлаш. Болаларни хона ўсимлигининг янги тури — хинагул (огонёк) билан таништириш. Болаларнинг ўсимликка бўлган қизиқишини, кузатувчанлигини рағбатлантириб бориш.

Машғулотга тайёргарлик. Болаларга таниш бўлган иккита хона ўсимлигининг бириши болаларнинг столи устига, иккинчисини, дераза олдида қўйиб қўйиш. Хинагул қўймай турилади.

Машғулотнинг бориши. Болалар ўз жойларида ўтирадилар. Тарбиячи болаларга қўйидаги саволни беради. «Бу хона ўсимликларининг номи нима?» «Қаттами?» «Кичикми?» Баргларининг шакли, катта-кичиклиги, ранги, баргининг тепа қисми қандай?» «Бу ўсимликларнинг гули борми, улар қандай?». Фикусни кўрсатиб уни қараб чиқишни айтади ва болалардан ҳажминини сурайди. Болалар жавоб беришади: «У катта, дарахтга ўхшайди». Ва фикуснинг бошқа ҳамма ташқи белгиларини таърифлаб чиқишади, унинг танаси тўғри, баланд, барглари катта, овалсимон, тўқ яшил рангда.

Шундан кейин хинагул кўриб чиқилади. Тарбиячи болаларга хинагулни кўрсатиб, шундай дейди: «болалар бугун биз мана бу янги гул билан танишамиз. У хинагул деб аталади. Унинг гуллари жудаям кўп. Мана бу гулларга қараб, бошқа гуллар тўғрисида гапирганинглар сингари гапириб беринглар. Сизларга хинагул ёқди-ми, уни хонамиздаги бошқа гуллар қаторига қўшиб қўямиз. Фақат бу гул ёруғ ва қуёшни яхши кўради ва яхши ўсади. Шунинг учун уни қуёш нури тушиб турадиган ёруғ жойга қўямиз. У хонамиздаги гулларга ўртоқ бўлади. Қани айтинглар-чи, хинагул бошқа гулларга нимаси билан ўхшайди-ю, нимаси билан ўхшамайди?» Болалар таққослаб, ҳар бир гулни характерлаш орқали уларнинг ҳар бирига хос белгиларини билиб оладилар. Машғулот охирида дидактик ўйин ўтказилади. Биринчи вариантда «Нимани гапираман, топ» ўйинида чақирилган бола бирон гулни таърифлаб беради, иккинчиси топади, (ўйин гуруҳ хонасидаги ҳамма гул таърифлаб тонилгунча давом этади).

Ўйиннинг иккинчи вариантыда (Қайси гулнинг ўрни алмашди, топ) чақирилган бола кўзини юмиб ёки бошқа томонга ўгирилиб туради. Шунда тарбиячи тувакдаги гулнинг ўрнини алмаштириб қўяди, бола қайси гулнинг ўрни алмашганлигини айтиб бериши керак. (Ўйин 4—5 марта такрорланади). Кейинги машғулотларда бундай ўйинларни гуллар тасвирланган карточкалар, открыткалар билан ҳам ўтказиш мум-

кин. Расми тасвирланган карточка ёки откриткани уша гулнинг олдига қўйиш, бир хил гулни топиш ва ҳоказо.

Болаларда табиат бурчагидаги ўсимликларга нисбатан қизиқиш уйғотишда уларнинг кузатувчанлигини ўстиришда, гулларни асраб-авайлаш, парвариш қилиш хоҳишини тарбиялашда тарбиячининг намунаси муҳим роль уйнайди. Тарбиячи ўзи ўсимликларни меҳр-муҳаббат билан парвариш қилиши, уларга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, кузатувчан бўлиб, ўсимликнинг ўсиши ва ривожланишида юз берадиган ўзгаришларни ўз вақтида кўра билиш ва бу ўзгаришларни зарур қизиқиш, ҳис-ҳаяжон билан болаларга сўзлаб бериши керак. Ва вақт-вақти билан болаларни ўсимлик олдига чақириб, унда юз берган ўзгариш устида болалар билан гаплашиб олишади. Бу болаларда ўсимликларга нисбатан барқарор қизиқишни уйғотади.

ПИЁЗ ЭКИШ

Дастурнинг мазмуни. Болаларга ўсимликларни парвариш қилишни, ўтқазишни, сугоришни ўргатиш. Болаларга пиёзни тўғри экиш усулларины машқ қилдириш, пиёз ўстиришга қизиқиш уйғотиш.

Машғулотни ташкил этиш. Болалар ўз уринларида П шаклида қўйилган стол атрофида утирадилар. Стол устига пиёз қўйиб, устига салфетка ёзиб қўйилади. Ҳар бир столда тупроқли қути ва сувли лейка бўлади. Ликобчада болалар сонига етадиган миқдорда пиёз бўлади.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи топишмоқ айтади:

Пак-пакана бўйи бор,
Малла рангли тўни бор.

(Пиёз)

Бу топишмоқ нима ҳақидалигини сурайдди. Пиёзни қўлга олиб, пайпаслаб куриши ва шаклини айтишни сурайдди. Болаларга нима учун топишмоқда «етти қават тун» тўғрисида гапирилишини топширади. Ана шу тунларни курсатади ва тушунтиради, пиёзбошни силаб, унинг силлиқ ёки ғадир-будур эканлигини аниқлашни таклиф этади. Пиёз бўлақларини тарқатиб, уни

ҳидлаб ва таъмини таътиб кўришни таклиф этади.

— Болалар бугун биз қуйидаги тупроққа пиёз ўтказамиз,— дейди тарбиячи. Ундан ям-яшил пиёз барглари ўсиб чиқади. Қўлингиздаги пиёзбошнинг илдишини топинг. Пиёзбош илдизи пастга қараб экилади. Шундан сўнг, пиёзни қандай экиш лозимлигини тушунтиради ва кўрсатади: пиёз ердан озгина чиқиб турадиган қилиб чуқурча қилинади ва пиёзбош шу ерга тикилиб, атрофдаги тупроқ бармоқлар билан босилади. 2—3 бола ҳаракатларни такрорлайди. Кейин қолган болалар ишга киришадилар.

Ҳамма болалар пиёзни тўғри экканлигига ишонч ҳосил қилгач, тарбиячи сўрайди: «Пиёз яхши ўсиши учун нима қилиш керак? Тўғри, сув қуйиш керак». Сувни қандай қуйишни кўрсатади ва ишни якунлашни болаларга топширади. Болалардан пиёзли қутини қаерга қўйилса, яхши бўлишини ўйлаб кўришларини сўрайди. Қутиларни дераза олдига жойлаштириб шунчалик кўп пиёз экканларини кўриб завқланадилар. Пиёзнинг яхши ўсиши учун яна нима қилиш керак? Тўғри, суғориб туриш керак. Сизлар ҳам ҳар кун навбат билан пиёзни суғориб турасизлар ва унинг ўсишини кузатиб борасизлар, деб болаларга тушунтиради. Пиёзли қутиларга таёқчаларни тикиб, болаларга пиёзнинг барги шу таёқча билан тенглашганда уни овқат учун кесиб олишлари мумкинлигини айтади.

ТАРВУЗ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Дастурнинг мазмуни. Болаларнинг тарвуз ҳақидаги тасаввурини аниқлаш, текшириб кўриш, тарвуз полиз экини эканлиги, уни деҳқонлар етиштириши ва етилиши учун жуда кўп меҳнат қилишлари тўғрисидаги тушунчаларини мустаҳкамлаш. Меҳнат аҳлига меҳр-муҳаббатни тарбиялаш, ўлкамиз табиятининг саҳоватидан ғурурланиш ҳиссини уйғотиш.

Машғулот учун жиҳозлар. Пишган катта тарвуз. «Жамоа хужалик полизида» деган иллюстрация.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи тарвузларни кимлар қаерда етиштириши, уни етиштириш учун кўп меҳнат қилиш лозимлиги ҳақида ҳикоя қилиб беради. Болалар билан биргаликда «Колхоз полизида» деган иллюстрация кўриб чиқилади. Ва тарбиячи болаларга қуйидаги савол билан мурожаат қилади:

— Болалар, боғчамизга тарвузни қаердан олиб келдик? (Жавоблар.) Тўғри, тарвузни бозордан олиб келдик.

— У қаерда етиштирилади? (Жавоб.)

— Тарвуз полизларда ўсади.

— Уни кимлар етиштиради? (Жавоб.)

— Деҳқонлар полизларда етиштирадilar.

— Тарвузни етиштириш учун деҳқонлар ерни чопадилар, уруғини экадилар, суғорадилар, тагини юмшатиб бегона ўтлардан тозалайдилар. Тарвузлар катта бўлиб, пишиб етилгач, уларни узиб машиналарда бизнинг шахримиздаги магазинларга, бозорларга ва бошқа тарвуз етишмайдиган жумҳуриятлардаги шаҳарларга юборадилар.

— Қаерларда тарвуз етишмайди? (Жавоб.)

— Тарвуз қуёш яхши қиздирмайдиган, совуқ жойларда етишмайди.

— Тарвузни етиштириш учун, кишилар парваришидан ташқари яна нима керак экан? (Жавоб.)

— Тўғри, тарвузни етиштириш учун кўп иссиқлик керак. Шунинг учун тарвуз соя тушмайдиган, қуёш нури яхши тушадиган, очиқ, кенг полизларда ўстирилади.

— Бу тарвуз қаерда етиштирилган? (Жавоб.)

— Тарвуз бизнинг қуёшли республикамиз полизларида етиштирилган. Биздаги иссиқ, қуёшли кунларда тарвузлар яхши етишади.

— Нима учун деҳқонлар шунчалик кўп тарвуз етиштирадilar? (Жавоб.)

— Ҳамма есин деб.

Шундан сўнг, 5—6 болани чақириб стол устида турган тарвузнинг катта-кичиклиги, шакли, ташқи кўриниши, силлиқ, қаттиқлиги ҳақида сўзлашадилар. Ва болаларга қуйидаги топишмоқни айтади:

Хўппа семиз,
Бир туки йўқ.

(Тарвуз)

Полиздадир битар жойи,
Тун кияди ола чипор.
Ширинликнинг асл кони,
Қизил қора уруғи бор.
Қоса қилиб, маза қилиб
Ҳатто сувин ичсанг қўлт-қўлт,

Танинг роҳат қилиб кетар
Ўзи шарга ўхшаб кетар.

(Тарвуз)

Шундан кейин тарбиячи болаларга Одил Расуловнинг тарвуз ҳақидаги қуйидаги шеърини ўқиб беради.

ҚЎЗИВОЙ ТАРВУЗ

Тарвузим бир қучоқ,
Чопони ола пўчоқ,
Бирига урсам пичоқ,
Таққа ёрилди шу чоқ.
Қизил гўшту, юпқа эт,
Каржи асал татиб кет

ва тарвузни кесиб болаларни меҳмон қилади ва унинг ранги (қизил), мазаси (ширин), ичида уруғи борлигига болалар диққатини қаратади.

Машғулотнинг охирида болалардан полизда яна нималар ўсиши сўралади.

ЁЗ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Мақсад. Болаларнинг ёз ҳақидаги билимларини кенгайтириш, ёзда қуёш қиздириши ва кун иссиқ бўлиши, ут-уланлар ва гуллар кўп, резавор мевалар пишиб етилиши, боғ, полиз, далаларда, яйловларда, ҳашаротлар, қушлар кўп бўлиши ҳақида болалар билимларини системалаштириш; уларда таниш бўлган ўсимлик ва ҳайвонларни ажрата билиш ва номларини аташ малакасини мустаҳкамлаш; ёзда, далада, боғда, полизда пишадиган мевалар ҳақидаги тушунчаларини мустаҳкамлаш; болаларнинг ёз табиати ҳақидаги таассуротларини жонлантириш.

Керакли материаллар. «Ёз» расми ҳақида ҳамда ўсимлик, мевалар ва ҳайвонлар тасвирланган расмлар.

Суҳбатнинг бориши. Расмга қараб рассом нима ҳақида расм чизганини айтиб бериш тавсия этилади. Тарбиячи болалар билан суҳбатлашар экан шундай саволлар беради: «Расмда иссиқ кун тасвирланганми ёки совуқ кун? Буни қандай билиб олдингиз? Болалар қандай кийинган? Нима учун бундай енгил

кийинганлар? Болалар нима қилаётирлар?» Болалар жавоб берадилар.

«Ёзда қаерларда бўлдингиз?», «Қандай гулларни, қандай ҳашаротларни, қушларни кўрдингиз?», «Қандай мева ва сабзавотларни едингиз?», «Сиз еган мева ва сабзавотлар қаерларда ўсади?», «Бу вақтда боғларда, полизларда, далаларда нималар пишиб етилади?», «Уларни кимлар етиштирган?».

Болалардан мева ва сабзавотлар тўғрисида билган топишмоқ ва шеърларидан айтиб беришлари сўралади.

Ёзда далада, боғда, полизда қандай ишлар бажарилиши сўралади. Кейин болалардан ёзни нима учун яхши кўришларининг сабаби сўралади. Сўхбатнинг охирида болаларга 90-бетдаги «Фойдали овчи» ҳикояси ўқиб берилади.

ҚУРБАҚАНИ ҚУЗАТИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларнинг қурбақанинг ташқи кўриниши ва хатти-ҳаракатлари тўғрисида сайрда қузатиш вақтида олган билимларини мустаҳкамлаш. Унинг ранги яшил, орқа оёқлари олдингисига нисбатан узунроқ, кўзлари бўртиб чиққан, ерда сакраб чивинларни тили билан тутиб ейди. Орқа оёқлари олдинги оёқларидан узунроқ бўлгани учун сакрайди. Болалар луғатини қурбақанинг ташқи кўриниши, хатти-ҳаракатлари тўғрисидаги сўзлар билан бойитиш; қурбақа фойдали ҳайвон, шунинг учун уни асраш ва унга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни тарбиялаш.

М а ш ғ у л о т т а т а й ё р л а н и ш. Сув солинган тоғора; ичига қурбақа солинган оғзи ёпиқ сувли банка; тахтача, гугурт қутиси ичида пашша тайёрлаб қўйилган.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Болалар ярим доира шаклида утирадилар. Тарбиячи банка ичидаги қурбақани болаларга кўрсатади, унинг номини, ташқи кўринишини, хатти-ҳаракатларини, нима билан овқатланиши тўғрисида болаларга саволлар бериб, уларнинг билимларини аниқлаб олади. «Ҳозир биз сизлар билан қурбақанинг сувда қандай сузишини қузатамиз»—деб, қурбақани банкадан олиб тоғорадаги сузга қўйиб юборади.

— Қарапглар, қурбақа орқа оёғини чўзиб сузишти. Олдинги оёғи билан қандай ҳаракат қилаяпти? (Болалар кўрсатадилар.)

— Мен сувга кичкина тахтача ташлайман, қани кўрайликчи, унга қурбақа қандай тирмашиб чиқаркан. (Болалар кузатадилар.)

— Энди кўрайликчи, қурбақа қандай сакрар экан. Тарбиячи қурбақани полга қўйиб юборади. Қурбақа сакрайди.

— Ана қурбақа оёғини чўзиб сакраб юрибди,— дейди тарбиячи.

— Қўрдингизми, қурбақа сакраганда, оёғини чўзиб тортади. Энди қурбақани овқатлантирамиз (тарбиячи болалар билан бирга қурбақани пашша ва чувалчанг бериб овқатлантиради). Овқатлантириб бўлгач, шинна идишга солиб қўяди ва машғулот охирида Виталий Бианкининг «Тош қотган бақалар» эртагини ўқиб беради ва эртакнинг мазмунини болаларга тушунтириб беради.

ТОШБАҚАНИ КЎЗАТИШ

Дастурнинг мазмуни. Тошбақанинг ташқи кўриниши (танаси юқори томондан ва пастдан коса билан қопланган, у пастдан силлиқ, юқоридан бўртиб чиққан, қалин-қаттиқ бўлиб, алоҳида қаватчаларга бўлинган: болаларга тошбақанинг айрим хатти-ҳаракатлари (аста силжиши, хавф сезилганда боши ва оёқларини косаси тагига яширишини айтиш; тошбақанинг яшаш тарзи, (қуруқликда, чўлда, ўт-ўланлар, қум, қуёш сероб бўлган ерларда яшаши, ўт-ўланлар, мева-лар билан овқатланиши, қишда уйқуга кетиши) ҳақида ҳикоя қилиш; болаларда фактларни анализ қилиш ва шу асосда оддий ҳулосалар чиқариш малакасини ривожлантириш; тошбақага эҳтиётлик ва ғам-хўрлик билан муносабатда бўлиш, уни парвариш қилиш истагини тарбиялаш.

Машғулотни ташкил этиш. Болалар ярим айлана ҳосил қилиб ўтирадилар (тошбақа пол устида кузатилади), овқатлантириш учун ўт, туғралган мева, сабзавотлар, чул тасвирланган расм тайёрлаб қўйилади.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи болаларга тошбақани кўрсатади. Болалар уни диққат билан кузатадилар. Тарбиячи унинг номини айтишни сўрайди.

Болалар жавоб берадилар. Тошбақа 1—2 минут полга қўйиб юборилади. Тарбиячи болалардан:

— Тошбақанинг тепаси нима билан қопланган,— деб сўрайди. (Жавоблар.)

— Тошбақага косанинг нима кераги бор? (Жавоблар.)

Тарбиячи болалар жавоб бергандан сўнг, тошбақа ҳақида гапириб беради.

— Қаранглар, тошбақанинг усти ҳам, ости ҳам коса билан қопланган, агар у бирорта хавфни сезиб қолса ёки шарпани эшитиб қолса, дарров бошини, оёқларини, думини косаси ичига яшириб олади (тарбиячи таёқчани тошбақанинг косасига оҳистагина тегизади, тошбақанинг ҳимояланишини болалар ўз кўзлари билан кўрадилар).

— Тошбақа нима билан овқатланади?— деб сўрайди тарбиячи. (Жавоблар.)

— Тўғри, тошбақа ўт-ўланлар, ўсимлик барги ва меваси билан овқатланади. Қишда эса уйқуга кетади, баҳор келиб ўт-ўланлар ўсиб чиққандагина уйқудан уйғонади.

Олдиндан тайёрлаб қўйилган дашт-чул тасвирланган расм болаларга кўрсатилиб, эркинликда яшайдиган тошбақанинг яшаш тарзи ҳақида гапириб берилди. Шундан кейин болаларга тошбақа яхши ўсиши учун террариумда нималар қилиш кераклиги тушунтирилади.

Машғулот охирида тарбиячи болалардан тошбақани қандай парвариш қилиш кераклигини айтиб беришларини сўрайди. Машғулот тошбақа туғрисидаги шеърни айтиш билан тугайди.

ТИПРАТИКАН ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕРИШ

Дастурнинг мазмуни. Расмга қараб типратиканнинг номини айтиш, унинг ўрмонда, қирларда яшашини айтиш. Ҳайвонларнинг яшаш шароити билан таништириш, уларни асраб-авайлашга ургатиш.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи типратиканни ёки унинг суратини кўрсатади. Болалар кўрадилар. Тарбиячи типратиканнинг усти игначалар билан қопланганлигини, игна фақат унинг белида, қорнида, оёғида ва думида бўлмаслигини айтади.

— Болалар қайси бирингиз типратиканни кўргансиз?— деб сўрайди тарбиячи.

— Типратикан қўрққанида нима қилади? У бош, оёқларини ичига тортиб, думалоқ булиб олади. Уни ушлаб бўлмайди, чунки игналари қўлга кириб оғритади.

— Типратикан қаерда яшайди? (Жавоб.)

— Туғри, ўрмонда, қирларда яшайди. Типратикан ҳеч нарсадан қўрқмайди, чунки унинг ҳимоячиси — игнаси бор. Бирон хавф туғилса, у дум-думалоқ булиб олади, ҳеч ким унга тега олмайди.

— Типратикан нима билан овқатланади? (Жавоб).

— Туғри, типратикан ҳар хил зарарли ҳашаротлар, ўтлар ва мевалар билан, илон билан овқатланади. Болалар мен топишмоқ айтаман, эшитинглар:

Уста пўстин тикибди,
Игналарини олишни унутибди.

(Типратикан)

Ўзи юмалоқ тўп эмас,
Ўзи тишлару оғзи қуринмас.

(Типратикан)

Шундан сўнг, тарбиячи Г. Скребицкаянинг «Типратикан» номли ҳикоясини ўқиб беради (1-илова)

ЁВВОЙИ ҲАЙВОНЛАР (ТИПРАТИКАН, ОЛМАХОН, ҚУЁН, АЙИҚ) ҲАҚИДА СУҲБАТ

Мақсад. Болаларнинг типратикан, олмахон, қуён, айиқнинг яшаш тарзи ҳақидаги; типратикан, олмахон, қуёнларнинг болаларини душмандан ҳимоя қилиш усуллари ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш; болаларни «ўрмондаги ёввойи ҳайвонлар» тушунчаси заминидagi асосий туб белгиларни ажрата олишга ўргатиш. Ёввойи ҳайвонлар (типратикан, олмахон, қуён ва б.) ўрмонда яшайдилар, ўзлари овқат топадилар, инларини ўзлари қурадилар.

Суҳбатнинг биринчи қисмида болаларнинг типратикан, қуёнларнинг яшаш тарзи ҳақидаги тасаввурлари аниқланади. Бунини олмахон ҳақида бирор топишмоқни айтиш, болалар бу топишмоқ, масалан, типратикан (ёки бошқа ёввойи ҳайвон) ҳақида эканлигини қандай топганларини аниқлашдан бошлаш мумкин. Типратикан қаерда яшаши, у ўрмонда нималар ейиши,

овқатни қаердан топиши, у душмандан узини қандай ҳимоя қилиши, қишни қаерда утказиши, қишда нима учун уйқуга кетишини гапириб бериш сўралади.

Суҳбатнинг иккинчи қисмида тарбиячи ёввойи ҳайвонлар — типратикан, олмахон, қуён, айикнинг қаерда яшашини ойдинлаштириб, болаларни умумий хулосалар чиқаришга олиб келади; бу ҳайвонларни кимлардир боқадими ёки улар узлари овқатни қидириб топадими, уларга ин ёки ғорларни ким қуради. Уларни нима учун урмондаги «ёввойи ҳайвонлар» дейиш мумкинлиги ҳақида тушунча беради. Охирида болаларнинг яна қандай ёввойи ҳайвонларни билишлари аниқланади ва 51—52 бетлардаги «Нега дўст бўлишолмайдими?» халқ эртаги ўқиб берилади.

ҚУШЛАРНИНГ УЧИБ КЕТИШИ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларнинг кузда қушларнинг (қалдирғоч, чуғурчуқ, қарға ва б.) кетиши туғрисидаги тасаввурларини аниқлаш, уларни расмларга қараб таний олиш, уларнинг учиб кетиш сабабларини аниқлаш; қушларнинг егулик нарсаларнинг йўқлиги билан уларнинг учиб кетиши уртасидаги боғлиқликни белгилаш. «Учиб келиб-кетадиган қушлар» тушунчасини шакллантириш, болаларнинг қушларни кузатишга қизиқишларини қувватлаш. Суҳбатга тайёргарлик. Болаларга яхши кўринадиган жойга учиб кетадиган қушларнинг рангли тасвири осиб қўйилади. Иложи бўлса, қушларнинг макетини ҳам қўйиш мумкин. Суҳбатнинг бориши. Тарбиячи болалардан улар езда қайси қушларни кўрганларини ва овозини эшитганларини сўрайди. Уларни расмларга қараб таниб, номларини айтиш, қуйидаги саволларга жавоб беришни сўрайди: «Бу қушлар қалдирғоч (сассиқпопишак, булбул, ва х. к.) эканлигини қандай билиб олдинг?», «Бу қушлар кузда, сайр вақтида кўринганмиди?», «Нима учун кўринмаган эди?», «Бу қушлар нималар билан овқатланади?» (Ёзги кузатишлар эслатилади), «Ҳашаротлар қаерларга яшириниб олишди?», «Нима учун пашша, қўнғиз, чивин, капалаклар кўринмай қолди?», «Қушлар нима учун кетиб қолди экан?», «Бизда учиб кетадиган барча қушларни қандай аташ мумкин?», «Нима учун бу қушлар учиб келиб-кетувчи қушлар деб аталади?», «Улар кузда нима учун учиб кетадилар?». Машғулот қушларнинг учиб кетиши туғ-

рисиди ёки куз туғрисиди шеър ўқиш билан якулланди.

Худди шундай суҳбатни қушларнинг учиб келиши туғрисиди ҳам ўтказиш мумкин.

«ЭЧКИ — УЙ ҲАЙВОНИ» МАВЗУСИДА СУХБАТ

Дастурнинг мазмуни. Болаларнинг эчки туғрисидаги билимларини аниқлаш (ҳайвоннинг номи, ташқи кўриниши, нима билан овқатланиши). Бу уй ҳайвонининг фойдаси туғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш.

Машғулотнинг бориши. Болалар эчки тасвирланган расмни кўрадилар ва тарбиячининг қуйидаги саволларига жавоб берадилар:

«Бу ҳайвон нима деб аталади?», «У қандай?», «Қаерда яшайди?», «Нима билан овқатланади?», «Кимлар парвариш қилади?», «кейин тарбиячи болаларга эчки юнгидан туқилган буюмларни кўрсатади ва бу ҳайвоннинг фойдаси туғрисиди ҳикоя қилиб беради. Агар иложи бўлса, болалар эчки сути билан меҳмон қилинади. Ва машғулот охирида болаларга Г. Ганейзернинг «Кўринмас чигиртка» ҳикояси ўқиб берилади (1-илова).

ЖУЖАЛАРНИ КЎЗАТИШ

Мақсад. Болаларни баҳорда товуқларнинг жўжа очиши билан таништириш; жўжа ҳақидаги тасаввурни (кичкина, момиқ, сап-сариқ, кучсиз, чийиллайди) шакллантириш; жўжаларни парвариш қилишнинг ўзига хос томонлари (иссиқ жойда сақлаш, бутқа, майда туғралган тухум билан боқиш) билан таништириш; жўжаларни парвариш қилишга қизиқтириш.

Машғулотни ташкил этиш. Болалар ярим айлана бўлиб ўтирадилар. Паст столга жўжалар киритиладиган жой (катак) ўрнатилган. Катак ёнида овқат: бутқа, туғралган тухум, сув, «Она товуқ жўжалари билан» расми тайёрланган.

Машғулотнинг бориши. Болалар «Қозиқ устида қор турмас» топишмоғини топадилар. Болалар топишмоқнинг жавобини топишлари билан 2 та жўжа столга қўйиб юборилади, бу топишмоқ жўжа ҳақида эканлигини қандай билганликлари, жўжа қандай—

кичикми ёки катталиги, ранги қандайлиги ҳақида суралади.

Тарбиячи болаларни жўжалар қандай чийиллашгани эшитишга таклиф этади. Боқишда аввал уларга овқат, кейин сув берилиши кераклиги айтилади. Болалар жўжа қандай сув ичишини қизиқиб кузатадилар: у сувни тумшукчасига олиб, кейин бошини кутаради ва сув унинг томоғига тушади. Кейин тарбиячи: «Жўжалар ёқдимиз? Уларнинг ранги қанақа? Улар кичикми ёки катта? Оёқлари калтами ёки узун?— деган саволлар беради. Сўнгра тарбиячи бир жўжани қўлига олиб, болаларга уни сал пуфлашни тавсия қилади ва у нима билан қопланганини (юмшоқ пар билан) сўрайди.

Жўжаларни кузатиш тарбиячининг товуқ жўжаларини қандай парвариш қилиш ҳақидаги ҳикояси билан тулдирилади. У жўжаларини ёмғирдан ва юз берган хавфдан қанотлари остига олиб асрайди. Егулик топиб олса, кичкинтойларни уз ёнига чақиради.

Шундан кейин жўжалар саватга солинади. Сўнг тарбиячи «Она товуқ жўжалари билан» расмини осиб қўяди. Болалар тасвирни кўриб чиқадилар.

УРТА ГУРУҲ БОЛАЛАРИГА УҚИБ БЕРИШ УЧУН ҲИКОЯЛАР

ФОЙДАЛИ ОВЧИ

Табиатда шундай қушлар, ҳайвонлар борки, улар сувда, муз устида яшаб, фақат балиқ тутиб еб ҳаёт кечиришади. Бундай қушларга ўрдак, ғоз каби паррандалар киради. Оқ айиқ, морж, тюлень ва ҳатто тулки ҳам сувдан балиқ тутиб ейди.

Биз ҳикоя қилмоқчи бўлган жонзот, худди моҳир туқувчидай тўр тўқийди. Ўста дарбозлардай ингичка тола бўйлаб ҳам юқорига, ҳам пастга туша олади, тез чопади.

У сувда балиқ овламайди, балки офтобда ов қилади. Унинг тўрига чивин, пашша, қурт-қумурсқалар илинади. Ўлжа тушганлиги тўқилган тўрнинг қимирлашидан дарров билинади. Жонзотнинг ови қанча мўл бўлса, одамларга фойдаси шунча кўп бўлади.

Жонзот ўлжасининг қўл-оёғини боғлаб, обдон қимирлай олмайдиган қилгач, сўнгра ейишга киришади.

Бир кочагитни тапидингизми? Топган булсангиз, қандай эитинччи, у нима?

КАРИМ ЧУМОЛИНИНГ ТИЛИНИ БИЛАР ЭКАН

Бир куни болаларни боғча опалари далага олиб чиқди. Баҳор эмасми, ҳаммаёқ кўм-кўк либосга бурланган, кишининг баҳри-дили очилади. Атрофдаги чўлмома, гунафшаларни айтмайсизми. Дарров болаларни ўзига ром қилиб олди. Чуғурлашганларича гул теришга тушиб кетишди. Каримнинг эса қувончи бе-қад. Чунки у табиатни жуда севади. Ким билсин, балки отасининг табиат ўқитувчиси бўлгани учундир. Балки у ҳам акаси сингари табиат сирларини ўрганувчи геолог бўлмоқчидир.

Ана, у бир тўп лолалар қаршисида туриб қолди. Бирдан чехрасидаги қувонч ўрнини ҳайрат эгаллади. Лола табида гуж-гуж чумоли, улар тиним билмай югуришадди. «Ажойиб-да, бу чумолилар. Доим шошганлари шошган, оғзиларида нималар бўлмайди: буғдой, чўп, пон ушоқ...». Карим чумолиларга узоқ тикилиб қолди. Кейин ўрнидан лип этиб турди-ю, нарироқда гулдаста қилаётган Нодирани чақирди.

— Нима дейсан?— деди Нодира истар-истамас.

— Биласанми, ҳозир ёмғир ёғади,— деди Карим. Нодира осмонга қаради. Офтоб кўзини қамаштирдди.

— Сени қара-ю, ваҳима қиласан-а! Офтобни қара, ҳаво иссиқ.

Карим:

— Мана кўрасан, ёмғир ёғади. Чумолилар ўз инларини беркитишяпти,— деди.

Карим тўғри айтган экан. Сал ўтмай осмонни қуюқ булут қоплади. Кейин роса жала қуйди. Болалар ўзларини панага олишар экан, Нодира секин Каримга қараб: «Қизиқ, Карим чумолилар тилини билар экан-да»,— деб қўйди.

СУВ ВА ДАРАХТ

Чўпчагим чўпчак
Олтин беланчак.

Бир бор экан, бир йўқ экан, бир дарахт ва булоқ бўлган экан. Улар ёнма-ён яшашаркан. Булоқ эндигина кўз олган, шўх-шўх қайнаб чиқаётган сувлари кич-

кинагина ариқча ҳосил қилган экан. Ниҳол эса нозик-кина, сал шамол турса бутун танаси чайқалиб-чайқалиб кетаркан...

Орадан ойлар, йиллар ўтибди. Булоқ суви катта ариқни тўлдириб оқа бошлабди. Ниҳол ҳам кукка бўй чўзиб, сарвқомат дарахтга айланибди. Бу ердан ўтган йўловчилар Дарахтнинг соясида дам олиб, Булоқнинг тиниқ сувидан ичишаркан. Кетаётганларида эса:

— Зап қоматдор дарахт бўлибди,— деб мақтаб кетишаркан. Бу гаплардан Дарахтнинг димоғи кутарила бошлабди. У, ҳатто Сувни менсимай қўйибди.

— Агар бу ерда мен гуркираб турмаганимда, ёнинг-да ким ҳам тўхтарди. На соянг бор, на ҳуснинг — дебди Дарахт Сувга.

Сув хафа бўлиб кетибди-ю лекин индолмапти. Кунлардан бир кун.

— Мен борманки, ҳаёт бор,— деб қолибди яна Дарахт.

Сув ортиқ чидолмапти ва ўз оқимини ўзгартириб юборибди. Шундан сўнг Дарахт илдизларига бир томчи ҳам сув келмай қўйибди. Дарахт буни бир-икки ҳафта сезмай, мағрур тураверибди. Аммо кўп ўтмай танасида қандайдир ўзгариш бўлаётганини, азойи-бадани бўғилиб бораётганини сеза бошлабди. Қараса, Сув ўз оқимини ўзгартирган экан.

— Наҳотки, у менга қувват бериб турган бўлса?— ўйлабди Дарахт. Унинг аҳволи тобора ёмонлашаверибди, япроқлари қовжираб тукила бошлабди. Охири Сувнинг зарурлигини, тирикликнинг кучи ҳамкорлик-да эканини тушунибди. Шундагина Сув яна эски йўналиши бўйлаб оқа бошлабди.

НЕГА ДУСТ БУЛИШОЛМАЙДИ?

Қалдирғоч айвон шипига уя қуриш учун лой олгани ариқ лабига борибди. Қирғоқдаги ўт-ўланлар орасидан Илон урмалаб чиқиб қолибди-да, вишиллаб:

— Ассалому алайкум, қора қош, қора соч Қалдирғоч! Сув ичгани келдингми?— деб сўрабди.

— Йўқ. Уя қурыпман. Лой олгани келдим. Нима ишинг бор эди, нега сўраб қолдинг?— дебди Қалдирғоч вижирлаб.

— Кел, иккаламиз дўст бўламиз. Қаерга уя қураётганингни менга курсатсанг, сенга ёрдамлашиб юбораман,— дебди Илон яна вишиллаб.

— Йўқ, мен сен билан дўст бўла олмайман, чунки одатингги яхши биламан.

— Сен дўстлашишни истамасанг, менга ёрдам бер. Мен бирон танишинг билан дўстлаштириб қўй. Бир ўзим ёлғиз зерикиб қолдим,— ялинибди Илон.

Қалдирғоч учиб кетибди-да, салдан кейин Типратиканни бошлаб келибди. Илон типратиканни кўриши билан қочиб, бир тешикка кириб кетибди. Қалдирғоч тешик ёнига келиб:

— Ҳой Илон, бу ёққа чиқ, сени дўстим Типратикан билан таништириб қўяман,— дебди вижирлаб.

Илон тешикдан бош чиқармай:

— Сен ҳеч маҳал Илоннинг Типратикан билан дўст бўлганини кўрганмисан?!— дебди.

— Бўлмаса нега Қалдирғочга дўст бўлишни таклиф қилдинг?— сурабди Типратикан тешикдан мўралаб.

Илон жавоб беролмабди. Типратикан жаҳл билан:

— Шошмай тур, ҳали қўлимга тушсанг, адабинг-ни бераман,— дебди.

Болалар сизлар нима учун Сичқон Мушук билан, Асалари Айиқ билан, Чумчуқ Чигиртка билан, Қуён Бўри билан, Товуқ Тулки билан дўст бўла олмаслигининг сабабини биласизми?

ЎРМОН ҚЎЗИКОРИНЛАРИ

Улар эрта баҳорда, қалин ўрмонда, катта-кичик дарахтлар тагидан ўсиб чиқади. Момақалди роқ бўлиб, шаррос ёмғир ёгса, ердан бош кўтариб туришади. Улар турли-туман, ориқ-семиз, бўйдор ва пакана бўлади. Улар момақалди роқ билан ёмғирнинг болалари ҳисобланади. Ўзлари ёмғирда туғилган бўлишса ҳам, дарҳол бошларига қалпоқча кийиб, мағрур тураверишади. Кўриб қолганларга эса, ҳатто қалпоқларини олиб, салом беришмайди ҳам. Одамлар уларнинг бу одатидан хафа бўлмай, балки ўзлари уларга қараб эгилишади.

Айтинг-чи, уларнинг оти нима?

КАТТА ГУРУҲ БОЛАЛАРИ

Бу ёшдаги болаларнинг жонли ва жонсиз табиат ҳодиса ҳамда воқеалари туғрисидаги тасаввурлари аниқланади ва кенгайтирилади, табиатда юз берадиган воқеа, ҳодисаларни реалистик тушуниш шакллантирилади, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликларни аниқ-

лашга ўргатилади. Тарбиячи болаларда мавсумий ўзгаришларни кузатиши ва уларга хос белгиларни ажрата билиш, ўхшаш белгиларини умумлаштириш ва эгаллаган тасаввур ва тушунчаларини суз биланифодалашга ҳамда ўзларининг мустақил амалий фаолиятларида қўллай билишга ўргатади. Болаларда табиатга муҳаббат, уни асраб-авайлаш истаги тарбиялаб борилади.

Болаларни табиат билан таништириш унга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотиш, асраб-авайлаш хоҳишини тарбиялаш ишини маълум изчилик билан олиб борилади. Бунинг учун табиат тўғрисидаги шеър, ҳикоя, мақол, маталлардан фойдаланиш болаларни табиатдан оладиган тасаввур ва тушунчаларини таъсирчанроқ бўлишини таъминлайди.

КУЗ

Кузда ҳарорат аста-секин пасайиб боради, аммо Ўзбекистонда кузнинг сентябрь, октябрь ойларида ҳам ёз фаслидагидек иссиқ бўлади. Лекин шунга қарамай қуёш ёздагидек кучли қиздирмайди. Кунлар қисқариб, эртaroқ қоронғу туша бошлайди. Бунинг билан болалар тарбиячи билан бирга об-ҳавони кузатиб бориш ва ёз ойларидаги ҳарорат билан солиштириш орқали ўзлари мустақил аниқлашлари мумкин.

Кузнинг охириги оyi — ноябрда гоҳ ёмғир, гоҳ қор ёғади. Ҳароратнинг пасайиши натижасида булутли кун гоҳо илиқ, гоҳо совуқ бўлиб туради.

Болаларнинг диққатини одамлар ва болаларнинг кийинишига қаратинг. Бу вақтга келиб эртaroқ қоронғу туша бошлайди. Кечки сайрда болалар билан ой ва юлдузларни кузатиш мумкин. Болаларга ой ва юлдузлар осмонда туришини, фақат кундуз кунлари уларни қуриб бўлмаслигини тушунтиринг. Ҳаво очиқ кунлари ойнинг ёритишига, юлдузларнинг чарақлаб туришига болалар диққатини жалб этинг ва улардан завқланиш ҳиссини уйғотинг.

Кейинги сайрларда, ёмғир ёғиб турганда ойнадан қараб болалар билан кеч куз учун хос бўлган белгилар аниқланади, осмон тунда паст, уни бутунлай булутлар қоплаб олган, ёмғир ёғмоқда.

Эрталаб туман тушиши кузнинг узига хос белгиси ҳисобланади. Бу ҳодисани кузатиш керак. Болалар диққатини туман вақтида нарсаларнинг ёмон кўрини-

нинг жалб этинг. Кузда эрта тонг чоғида ут-улан-
лар устини сув томчилари, кумушсимон оқ шудринг
қоплайди. Кун исиши билан улар бугланиб кетади.
Шудринг кузнинг илиқ кунларида тушади. Кейинроқ
кунлар совий бошлагач, барча нарсалар устини шуд-
ринг ўрнига оппоқ қиров қоплайди. Кеч кузда кўл-
мон сувлар музлаб ва кундузи эриши ҳам кузатилади.
Кузда ҳароратнинг аста-секин пасайиб бориши нати-
жасида ўсимлик дунёсида ҳам сусайиш рўй беради.

Ўзбекистонда сентябрь, октябрь ойлари кун ёз фас-
лидагидек иссиқ бўлади. Ҳаво ҳарорати 20...25 дара-
жа иссиқ бўлади. Бу вақтда Ўзбекистоннинг асосий
бойлиги бўлган пахта барглари етилиб, ғуза чаноқ-
лари пишиб, қийғос очилади ва пахта йиғим-терими-
нинг авжи қизғин палласи бўлади.

Боғларда кечки олмалар, кечки узумлар, ёнғоқ,
беҳи, анор пишиб етилади. Ўзбекистон иқлими учун
хос бўлган мевалардан беҳи, анор, анжир, ёввойи ду-
лапа, олча, наъматак, жийда, ўрик, нок ва бошқа ме-
валар пишиб етилади. Кузнинг келиши, аввало, мева-
сиз дарахтларга (заранг, терак, тол, чинор, қайрағоч,
қайин)ларга таъсир этади. Бу дарахтларнинг барглари
сарғая бошлайди. Бу ўзгаришларни болалар куз да-
вомида кузатиб борадилар. Бу даврда ҳамма ўсимлик-
лар бирданига ўзгармайди, албатта. Уларнинг бир
қисми «Куз либоси»ни кия бошласа, бошқа бир қис-
ми эса ўзининг ёзги ҳолатини тула саклайди. Ўсим-
ликларнинг ёши ҳам маълум даражада таъсир қила-
ди; ўзгаришлар қари дарахтларда ёш дарахтларга
нисбатан илгарироқ кўзга ташланади.

Заранг дарахтининг барги илгарироқ сарғая бош-
лайди.

Ўзум, ўрик нок ва кейинроқ эса қайрағоч, шафто-
ли ва бошқа дарахтларнинг барглари сарғайиб, қиз-
ғиш тусга киради. Октябрь ойида одатда, қуруқ ҳаво
шароитида барглари рангининг ўзгариши тезлашади ва
улар ўзига хос ғузаллик кашф этади, барглари яна
ҳам равшанроқ тус олади. Тарбиячи болаларнинг диқ-
қат-эътиборини дарахтларнинг ғузаллигига жалб қи-
лади. Баргларнинг ранги ўзгариши билан аста-секин
ҳазон бўла бошлайди ва ўсимликларнинг қишга тайёр-
ланишига замин ҳозирлайди. Октябрь ойида барглари
тукила бошлайди. Аввало, заранг дарахтининг барг-
лари, кейинчалик эса акация, қайрағоч, гледичия, эман,

ёнғоқ, оқ терак, чинорларнинг барглари тукила бошлайди. Эман, чинор ва бошқа дарахтларнинг барглари айрим ҳолларда қаттиқроқ совуқ тушгунга қадар ҳам кум-күк бўлиб туради.

Тошкентда терак, гилос барглари совуқ тушгунча кум-күк бўлиб туради, совуқ тушгач барча барглари тезда сарғайиб қизаради, кейин тукилади. Болалар дарахтлар баргларининг сарғайиши, қизариши, оқариши ва тукилишидаги бундай фарқларни бутун кузда вомида маълум изчиллик билан бир неча маротаба кузатиш орқали куз фаслидаги ҳазонрезлик ҳақида тасаввурга эга бўладилар. Барглар тукилиши билан бир қаторда манзарали дарахтларнинг мевалари ҳам тукила бошлайди. Кузда тукилган уруғлардан яна дарахт ўсиб чиқаверади. Болалар уруғлардан дарахтларнинг униб чиқишини тушуниб олиш билан бирга табиатдаги тараққиётнинг қонуниятларини билиб оладилар. Уларда ҳамма нарса ўсишда, ривожланишда деган диалектик тушунча шаклланади. Бунинг учун эман, заранг каби дарахтларнинг уруғларини йиғиш ва буларни экиб ўстиришга болалар диққати жалб қилинади.

Шу билан бирга бу ёшдаги болалар билан кузатиш ишлари олиб борилганда, ҳазонрезлик ўсимлик ҳаётида катта аҳамиятга эга эканлигини тушунтириш керак.

Ҳаво илиқ кунлари тарбиячи болалар билан боғча майдончаси бўйлаб мақсадли сайр — ўсимликлардан кузнинг дастлабки белгиларини топиш сайри ўтказади. Бунда қайрағоч, қайиннинг барглари сарғая бошлаганини, эман мевасининг пиша бошлаганини пайқаш мумкин. Шу билан бирга тарбиячи болаларни дарахт ва резавор меванинг 1—2 турини олдиндан топиш, дарахтларнинг баргини шакли ва катта-кичиклиги жиҳатидан бир-биридан фарқлашга ўргатади. Сайрдан кейин бир неча болага «Эрта кузда ўсимликларимиз мавзусида расм чизишни тавсия этиш мумкин.

Гулхоналарда гултожихўрозлар, хризантемала гуллайди, бошқа гуллар эса сўлий бошлайди. Тарбиячи гулзорда уруғ йиғишни уюштиради, болаларни фақат пишган, қуруқ, қаттиқ уруғларни топишга ўргатади. Уруғ йиғиш болаларнинг кичик-кичик гуруҳларига топширилади. Уруғ қуришиб, кейин ёрлиқли (расм ёки откриткали), конвертларга солиб қўйилади. Энг

иқини хисобон, истироҳат боғида гулзорнинг қишга тайёраб қўйишларини кузатиш мумкин. Катталар тапполу (плонгул), картошкагулларни ковлаб олашади, атиргулларни кумадилар, гулпушталарни, дарахлар тагини юмшатадилар.

Ҳашаротлар. Ҳароратнинг пасайиши билан ҳашаротлар ҳам аста-секин кузга кўринмай қолади. Уларнинг баъзилари улади, баъзилари (сассиқ қўнғиз, чивчи, пашшалар) дарахларнинг, иморатларнинг кавакларига кириб олади.

Болалардан ёзда қандай капалак ва қўнғизларни сўраганини, ҳозир нима сабабдан кўринмаётганини ўйлаб кўриш айтилади. Сайрда тарбиячи капалак ва қўнғизлар нима учун кўринмаётгани, улар қаерга кириб кетганлигини сўрайди. Болалар кунлар совиёт бошлаганини, тупроқлар совиёт, кукатлар қовжираёт қолганини айтадилар. Ҳашаротларнинг кўпчилиги уйқуга кетишини айтадилар. Болалар боғча ҳовлисида сайрга чиққанларида тукилган барглар тагига яширинган ҳашаротларни қидириб топиб, кузатишлари мумкин. Лекин улар гуруҳ хонасига олиб кирилиши билан жонланиб ҳаракатлана бошлайди. Олтин куз давомида учиб юрган ўргимчак уяси кузга ташланади. Унинг кумушсимон узун тўқимасида кичкина ўргимчак уялари, кўчманчи қўнғизлар бўлади.

Қушлар. Куз бошланиши билан қушлар тудалашиб учиб кета бошлайдилар. Юртимизга энг охирида учиб келган қушлар энг биринчи бўлиб иссиқ мамлакатларга учиб кетадилар, булар қалдирғоч, ҳашаротхўр, жиблажибон, зарғалдоқ, кукқарғалардир. Кузнинг бошида ғозлар, ўрдаклар, турналар тудатудат бўлиб учиб кета бошлайдилар. Болаларга турналарни осмонда чиройли шакл ясаб учиб кетишларини кўрсатиб, биргаликда кузатиш керак. Кузда осмон тиниқ, кўпинча мусаффо бўлади. Учиб кетаётган қушларни бемалол кузатиш мумкин.

Кўршапалаклар совуқ тушиши билан ташландиқ уйларнинг шипларига келиб, осилиб олган ҳолда яшайдилар. Улар ёз мобайнида тўплаган озиқ запасларини қишда жуда кам сарфлайдилар. Бошқа қушлар эса алоҳида бўлиб учиб кетадилар. Қушларнинг учиб кетишига сабаб, биринчидан, куннинг совиши бўлса, иккинчидан, ҳашаротларнинг (капалак, ниначи, қўнғиз) секин-аста йўқола боришидир. Чунки ҳаша-

ротлар қушларнинг озиғи булиб ҳисобланади. Кузнинг дастлабки — сентябрь, октябрь ойларида ўлкамизда гўнғарға, қорақарғалар учиб келишади. Улар бизга тоғликлардан учиб келади (бу қушлар баҳор ва ёз фаслларида тоғларда яшайдилар). Гўнғарғалар кундуз кунлари далаларга учиб кетади ва ҳосили йиғиб олинган экин майдонларида қолган донларни ҳамда турли ўтларнинг уруғларини териб ейди.

Кейинчалик қизилтўш (урмон сайроқиқуши), саъвалар учиб кела бошлайди. Саъвалар қариқиз, отқулоқ уруғларини еб кун кечиради. Ноябрь ойининг охирларига келиб гўнғарғалар, олақарғалар, дала чумчуқлари, сүфитўғайлар кўплаб учиб келади. Боғларда кўк чумчуқлар, қораялоқлар ва читтаклар пайдо бўлади. Болаларга қишлаш учун учиб келган қушлар бизнинг ёрдамимизга муҳтож эканликларини тушунтиришимиз керак. Уларни овқатлантириш учун ўтларни уруғларидан махсус қути ёки халтачаларга йиғиб қўйиш зарурлиги тушунтирилади ва бу ишлар болалар билан биргаликда қилинади.

Боғча ҳовлисининг ҳар ер, ҳар ерига қушлар учун донхураклар осиб қўйилади. Донхураклар ўтган йили олинган жойга ўрнатилиши керак. Қушларни ҳар кун эрталаб бир вақтда овқатлантириш кераклиги болаларга тушунтирилади. Қушларга бериладиган овқатни кечқурун тайёрлаб қўйган маъқул. Жумҳуриятимиз иқлими иссиқ бўлганлиги сабабли, кўпинча куз ойларида ҳам нок, олма, узум, олча дарахтлари иккинчи марта гуллаб мева тугади. Гунафша, дасторгул ва бошқалар ҳам иккинчи марта гуллайди. Ҳайвонлар дунёсида ҳам баҳорги ҳодисаларнинг такрорланишини кузатиш мумкин. Ғураклар ғуриллай бошлайдилар, қурбақалар қуриллайди, баъзи ҳашаротларда эса кузги учиш бошланади. Товуқлар туллай бошлайди. Уларнинг барча патлари тўкилиб, янгидан чиқа бошлайди. Кўпчилик уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонларда қиш шароитига монанд келадиган туклар ўса бошлайди. Судралувчи ҳайвонлар донг қотиб ухлаш даврига киради. Совуқ тушиши билан қурбақалар ҳовуз таги балчиқлари ичига кириб кетади. Чўл қурбақалари эса уй атрофидаги кавакларга кириб, уйқуга кетади. Типратиканлар ҳам қишлаш учун яширинади. Қишда уларнинг уйқуси тўрт ойдан ортиқ вақт-

га чувилади ва шу вақт ичида ўз оғирликларининг учтан бир қисmini йўқотадилар.

Ўй ва ёввойи ҳайвонлар. Болалар сайр ва эвоҳурения пайтида мушук, кучук, от, эшак, қўй, сигир, эчки каби уй ҳайвонларини учратишлари мумкин. Болалар диққатини бу ҳайвонлардан купчилигининг юнги қаттироқ бўлиб қолганига қаратинг. Болалар билан қўсон, олмахон каби ёввойи ҳайвонлар юнглариининг ранги мутлақо бошқача бўлиб, яъни очикроқ рангда бўлиб қолганлигини тарбиячи болаларга зўр ҳис-ҳаяжон билан сўзлаб бериши лозим.

Айиқлар қишга келиб семриб қолганини, улар ҳар қил мевади дарахтларнинг мевасини, асаларилар асалани, сули уруғларини еб олиб қишга озиқ ғамлашини, кейин ухлаш учун дарахтларнинг шох-шаббалари, барглар ва сомонлар тагига кириб олишини тарбиячи болаларга гапириб беради. Бўри ва тулки қишда ухламайди, шунинг учун улар қишга овқат ҳам ғамлашмайди.

КИШ

Ўзбекистоннинг иқлим шароити бошқа жумҳуриялардан кескин фарқ қилади. Жумҳуриятимизда қишнинг биринчи декабрь ойи ҳам анча илиқ ва қуруқ келади. Баъзи-баъзида қисқа муддатли қор ёғади, аммо қор қатламлари тез эриб кетади. Қор, асосан январь, февраль ойларида купроқ ёғади, март ойида ҳам баъзи-баъзида ёғиб туриши мумкин. Қишдаги сайрлар қизиқарли ва мазмунли утиши учун уни тўғри ташкил эта билиш керак.

Қўғирчоқларга қишки кийимларни кийинтириш лозим. Қўшлар учун ясаб, осиб қўйилган донхуракларни текшириб қўйиш керак. Агар улар қимирлаб турадиган бўлса, бундай донхуракларни қўшлар ёқтирмайди. Шунинг учун ҳамма донхуракларни қимирламайдиган қилиб, маҳкамлаб қўйиш зарур Экин экиладиган ерларни, гулзорни босмаслик керак. Дарахтларнинг шохларини синдирмаслик лозим, чунки улар қишда ёздагидам ҳам муртроқ бўлади.

Қўёш. Болалар диққатини қўёшнинг кечроқ чиқиб, эртароқ ботишига, иситса-да, аммо ёздагидек иситмаслигига жалб қилинг. Шунинг учун кунлар совиб, ҳамма иссиқ кийим кийиб юрганлиги тўғрисида болалар ўзлари мустақил хулоса чиқаришларига унданг. Ташқарида совуқ, қор бўлишига қарамай хонадаги усим-

ликларни, қутидаги пиёз, буғдойларни гуркираб уса-
ётганини, ташқаридаги дарахтларнинг қип-яланғоч
булиб ухлаб ётгани билан солиштириб, болаларнинг
ўзлари мустақил равишда унинг сабаб-натижаларини
аниқлашларига унданг, тўғри жавоб беришга йўллов-
чи жумбоқли саволлар беринг. Қор ёққан кунлари
болалар диққатини ҳаммаёқ оппоқ булиб қолганига,
дарахтлар ҳам яланғоч бўлмай оқ кийим кийгандек
булиб қолганига жалб қилинг ва қуйидаги топишмоқ-
ни айтинг:

Туси оппоқ пахта эмас,
Ғирчиллайди тахта эмас.

Кетидан Э. Александрованинг қор тўғрисидаги қуйи-
даги шеърини ўқиш мумкин:

Паға-паға учиб ёғар қор,
Куча-қуйлар оппоқ ҳаммаси,
Изғириндан чучиб қулмаклар,
Ёпиб олди совуқ ойнасин.

Қорни пилдираб, айланиб учиб тушиши ва ерга
қўнишига болалар диққатини жалб қилинг. Ҳарорат
илиқроқ кунларда болаларни йулакчаларни, майдонча-
даги скамейкаларни қордан тозалашга жалб этинг.
Имкони бўлса, лупа орқали болаларга ҳар бир қор
заррасини курсатинг. Ва болаларга қуйидаги топиш-
моқли шеърни ўқиб бериш мумкин:

Турсам саҳар, кукдан шакар
Ёғар шитоб, олсам кафтга
Эриб тафтга, йуқолди, топ!

Қишнинг қаттиқ совуқ кунларида қор босилганда
ғирчиллайди. Болаларга ғирчиллаётган товуш қорча-
ларнинг синишидан ҳосил бўлаётганини тушунтиринг.
Қор қалин ёққан кунларда ҳаммаёқ оппоқ қалин қор
билан қопланганини болалар билан кузатиб, унинг
гузаллигидан қувонишга ургатинг, одамларнинг, транс-
портларнинг ҳаракатини осонлаштириш учун тез-тез иш-
лаётган куча тозаловчиларнинг ҳаракатига болалар
диққатини жалб этиб, сабаб-натижаларини аниқланг.
Қаттиқ совуқ кунларда эса деразалардаги чиройли
нақшларга болалар диққатини қаратинг ва қуйида-
ги топишмоқни айтинг:

Қўли йуқ, оёғи йуқ
Расм чизади.

(Совуқ)

Дарахтлар. Қишда дарахтлар қип-яланғоч ҳолат бўлади. Уларнинг тузилишини ўрганиш осон: дарахтнинг умумий кўриниши, танаси, шохларининг жойлашуви. Болаларга дарахтнинг кишиларга келтиратгани фойдасини сўзлаб беринг. Дарахт қишда ўсмаганидек туюлса-да, аммо унинг илдизларининг ер остидаги ҳаёт фаолияти давом этаётганлиги, у ўз илдизлари орқали озиқ запасларини тўплаётганини тушунтиринг. Дарахтлар қишда ўз намлигини йўқотиб боради. Дарахтлар намлигининг катта миқдорда йўқолишига қишки шамоллар ҳам сабаб бўлади. Шунинг учун кеч кузда дарахтлар қишда нобуд бўлмаслиги учун боғларни яхшилаб суғориш, қишда эса дарахтлар кўпроқ нам сақлашлари учун улар атрофига қорларни тудалаб қўйиш кераклигини тушунтириш ва имкони бор жойларда бундай ишларга болаларни ҳам жалб қилиш фойдадан холи бўлмайди.

Болаларни дарахтни буталардан фарқлашга ўргатиш керак. Дарахтда битта йўғон тана бўлади, буталарда эса бир неча ингичка таначалар мавжуд. Терак, олма, чинор ва шунга ўхшаш дарахтларни кўрсатиб, уларнинг танаси битта йўғон ва бўйи баландлигини, настарин гулининг таначалари бир нечта ва ингичка бўлиши ҳамда дарахтлардан анча паст ва кичик эканлигини болалар билан аниқланг.

Ўт ўсимликлари. Икки йиллик ўсимликларнинг ер юзасидаги қисми қуриб, илдизпоя, пиёзбош ва тугунаклари қолади, булар ўсимликларнинг қайтадан ўсиб чиқиши учун озиқ моддалар заҳирасини тўплайди. Илдизлар ер тагида қор тагида совуқдан сақланиб туради. Болаларга ўсимликлар ҳам дам олиши кераклигини, шунинг учун хона ўсимликларига қиш кунларида камроқ сув қўйиш кераклигини тушунтиринг. Қиш вақтида ўсимликларнинг уйқуга кетиши муносабати билан болаларнинг диққатини қушларнинг ҳаёти ва ҳолатига жалб этиш мумкин. Шунинг учун болалар боғчаси майдончасида қушларни озиқлантириш мақсадида ҳар турли уячалар ясаб, уларни дарахтларга, уйларнинг деворларига, дераза токчаларига ўрнатади. Уячаларда доимо озиқ бўлиши керак. Бу даврда табиий озиқлар қолмаслиги сабабли,

ОЗИҚ излаб аҳоли яшайдиган пунктларда чумчуқлар, қарғалар, зағчалар ва бошқа қишлайдиган паррандаларга ўқитилади. Овқатланиб бўлишгач боғ ва хиёбонларга учиб кетадилар. Дарахтларнинг шохларида дам оладилар. Қоронғу тушиши билан туда-туда бўлиб дарахтлар шохларига ва бошқа жойларга қўниб тунайдилар.

Қиш ойида кураклари оқ-қора рангли катта читтаклар, суфитурғайлар, зағизғонлар ва бошқа қушлар учиб келишади. Қишда майдончага осиб қўйилган донхурақларга учиб келадиган қушларни кузатиб, таниш бўлган қушларнинг яшаш тарзи туғрисида болаларга тушунча берилади. Каттиқ совуқда чумчуқлар қанотларини тушириб, ҳаракатсиз, хурпайиб утиради. Ҳаво иссиқи билан чирқиллай бошлайди, тез учади, катта читтак шўх чирқиллайди. У кузатилаётганда читтак дала қуши эканлиги, дарахтдан-дарахтга учиб, дарахтнинг ич-ичига кириб кетиб овқат қидириши кўрсатилади. Болаларга қишда овқат камлиги, шунинг учун уларга мунтазам қўшимча овқат бериб бориш кераклиги тушунтирилади.

Читтак билан снегирнинг овқатланиш усулини солиштириш қизиқарли: читтак овқатни тешиб ейди, снегир эса уруғини чақади. Болаларни қарғани зағчадан патларининг ранги, катта-кичиклигига қараб фарқлашга ўргатиш керак. Чумчуқ, қарғанинг янги ёққан қор устидаги изини фарқлай билиш яна ҳам яхши. Қишнинг охириги ойида қушлар уя қуриш учун шаҳардан четдаги жойларга учиб кетадилар. Читтаклар баҳор олди қўшиқларини куйлайдилар. Бу вақтга келиб кўпгина ғуррақлар тухум очиб, сут эмизувчилар сингари қушчаларини боқиб учун ўзларидан озиқ моддаси шимиб чиқарадилар, она қуш ўзини очади, қушчалар эса озиқни уни оғзидан чўқиб оладилар. Булутли кунларда қоронғи туша бошлаши билан майда кўршапалакларни кўриш мумкин. Улар йил бўйи биноларнинг бурчакларида яшайди, қоронғи тушиши билан овоз чиқармасдан уча бошлайди, чивин, пашша ва бошқа ҳашаротларни тутиб ейди.

Уй паррандаларидан — товуқларда катта жонланиш пайдо бўлади ва кўплаб тухум қилишга киришади. Болаларга уй ҳайвонларидан мушук, кучук ва бошқа ҳайвонлар туғрисида ҳам гапириб беринг. Масалан, мушук иссиқни яхши кўради. У тирноқларини

Устириаб олиши учун дарахтлар танасини, ёғоч буюмларни тирнайди. У қасрдан бўлса ҳам ўзининг уйини тиниб кета олади. У жуда озода ҳайвон, овқат егандан олсин ҳамма ерини яхшилаб тозалайди ва ҳоказо.

ТАБИАТ БУРЧАГИДАГИ ИШЛАР

Қишда катта гуруҳ болаларининг табиат бурчаги донмий, шунингдек, вақтинча яшовчилар билан бўлади. Канарейка ва бошқа қушлар киритилади. Қиш давомида болалар қушларни парвариш қиладилар, навбатчилар уйларида ҳар кун бир вақтда белгиланган мўлжалда боқадилар, қутичаларда яшил ўсимликлар (озик) ўстириб қўядилар, сувдонларни, донхўрақларни ювиб, қоғозларни алмаштирадилар, қум сепадилар, сурилма тагликни артиб қўядилар. Бу билан болалар қушлар қайси овқатни кўпроқ ёқтиришларини, қандай вақтда сайрашларини билиб оладилар. Навбатчи болалар ҳар кун эрталаб балиқларга озиқ берадилар. Овқатлантириш орқали болалар балиқлар нима билан овқатланишини, уларнинг бир-биридан фарқини, тана қисмларининг тузилишини, хатти-ҳаракатларини билиб оладилар.

Балиқчаларни кузатиш билан бирга уларни яхши эшитиш-эшитмаслиги, кўриш-кўрмаслигини аниқлаш билан боғлиқ бўлган тажрибаларни қўшиб олиб бориш лозим. Қиш охирида дераза тоқчасига қўйиладиган қути ёки тувакчаларга пийёз экиш, юза товоқчаларга помидор уруғи сепиш, тезда яшил барглар чиқарадиган петрушкалар экиш мумкин. Болаларни уларни парвариш қилишга жалб этилади. Ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши учун парвариш ҳамда табиий омиллар зарур эканлигига қаратилади. Бундан ташқари болаларнинг ёруғлик ўсимликларга барглари орқали бориши, сув ва минерал тузларини илдизлар орқали тупроқдан олиши ҳақидаги тасаввурини шакллантириш лозим. Буни тажриба орқали кўрсатиш ҳам мумкин.

Шунга ўхшаш тажрибани бошқа ёруғсевар ўсимликни кузатиб ўтказиш лозим. Натижада болаларда ўсимликнинг озиқланишида барг ҳам иштирок этиши ҳақида умумий тасаввур шаклланади.

ЖОНСИЗ ТАБИАТНИ КУЗАТИШ

Баҳор ойи биринчи мартдан бошланади. Лекин бизнинг шароитимизда турли йилларда турлича бўлади. Тошкентда баҳор эрта бошланади, одатда, февраль ойидаёқ кунлар илий бошлайди. Баҳорда қаттиқ ёғингарчилик бўлади. Кунлар узаяди, ҳарорат 25—29 даражагача кўтарилади. Момақалди роқ бўлади. Баҳордаги ёмғир ўз хусусиятларига кўра турли хил бўлади: кучли, қисқа муддатли, майдалаб ёғади, узоқ вақт ёғади.

Ўсимликларни кузатиш. Баҳор бошланиши билан дарахт куртаклари буртади, мева ли дарахтлар гуллай бошлайди. Аммо баъзи йиллари ҳаво ўзгариб қаттиқ совуқ булиши, дарахт куртак ва гулларини совуқ уриб кетиши кузатилган. Натижада ўша йили урик, узум, олча ва бошқа мева ли дарахтлар ҳосил бермаган.

Бундай ноқулай об-ҳаво апрель ойларида ҳам бўлиб туради. Қор ёғиб совуқ тушади, дўл ёғади, натижада дарахтлар ва жуда катта майдондаги экинларга катта зарар етади. Март ойида далалар кўк лам либосини кияди. Бойчечак, чучмома, совринжон, гунафшалар очила бошлайди. Лолалар, наргислар барг чиқара бошлайди. Қир-адирлар лолалар, тоғ гуллари билан қопланади. Сув бўйларида гулсапсарлар барқ уриб ўса бошлайди, гуллар, кўм-кўк ўтлар, қиёқ, бўғдойиқ каби гуллар билан қопланади.

Боғ ва хиёбонларда капалакгул, оқ ва қизил дасторгул каби кўп йиллик ўсимликлар гуллай бошлайди. Қузиқоринлар пайдо бўлади. Апрель ойига келиб наставин, жасмин сингари бута ўсимликлари гуллайди. Апрель ойида деярли ҳамма дарахтлар гуллай бошлайди. Ёнғоқ, дуб, тол сингари дарахтлар гул тўда чиқара бошлайдилар.

Апрель ойининг бошида данакли ўсимликлардан шафтоли, олча, тоғолча, олхўри, гилос гуллайди, апрель ойининг ярмига келиб олма, нок, беҳи гуллайди.

Ўрик, шафтолилар аввал гуллаб, кейин барг чиқаради. Олча, тоғолча, олма, нок, олхўри, беҳи сингари дарахтлар эса аввал барг чиқариб, кейин гуллайди.

Саҳроларда лолақизғалдоқ, лола чаман бўлиб очи-

яни. Апрель ойининг бошида жийда дарахти кумуш-симон барглар билан қопланади. Унинг гуллари сар-иқ рангда бўлиб, кучли хушбўй ҳид таратади. Узум ҳам гуллайди.

Болалар билан яшаш жойига қараб қир-адирлар-га, мевали боққа ҳар хил ўсимликлар, уларнинг номи, гулнинг ранги, тузилиши, ҳиди, гулбаргларининг со-ни билан таништириш мақсадида сайр ва экскурсия-лар утказилади. Улар ўт ўсимлиги ва дарахтларнинг, буталарнинг гули, баргининг рангига қараб танишга ни бир-биридан фарқлашга урганадилар ва ёдларида сақлаб қоладилар.

Экскурсиялар биринчи гуллар пайдо бўлган вақт-да, кейин ўтлар, буталар, дарахтлар тўла гуллаб бў-лганда, сунгра мева тукканда, пишганда утказилади. Болаларда қоқигулнинг ривожланишини узоқ муддат кузатиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Момақаймоқнинг ривожланиш цикли — баҳорда барглари, гунчалари пайдо бўлиши, гуллаши, уруғларининг пишиши ва улар-нинг тарқалиши кузатилади. Болаларга ялпиз, отқу-лоқ, печак ва шунга ўхшаш ўт ўсимликларини кўр-сатиш керак. Кечқурун ва ёмғир ёғиши олдидан момақаймоқнинг гулбарглари юмилиб қолишини куза-тиш қизиқарлидир. Болаларни ўтлоқдаги ўсимликлар-нинг турли-туманлиги билан таништириш учун ўтлоқ-қа мақсадли 3—4 марта сайр уюштирилади.

Ўтлоққа қилинган мақсадли сайрдан кейин Г. Га-нейзернинг «Ўтлоққа» шеъри ўқиб берилади. Баҳор ойи давомида тарбиячи болаларни гулзор ва экинзор-даги ўсимликларни парвариш қилишга жалб қилиб, парвариш усулларини ўргатиб боради, парваришнинг қанчалик зарурлигини тушунтириб беради. Парвариш қилиш жараёнида гулзор ва экинзордаги айрим ўсим-ликлар устида узоқ вақт кузатиш олиб борилади (ша-роитга қараб), бундай кузатишлар иложи борица та-бийий ҳолатда ўтказилгани маъқул ёки даладан олиб келинган бойчечакни кузатиш тавсия этилади ва тар-биячи болаларга Илёс Муслимнинг «Бойчечак» деган қуйидаги шеърини ўқиб беради:

Ҳали эримасдан қор,
Дала, қирда гулбаҳор.
Чиқди митти гулчечак
Май элчиси бойчечак.

Аскар каби турар тик,
Барглари яшил, тетик.
Унинг ранги сариқ, оқ
Бошида кумуш қалпоқ.

Ёки бўлмаса болалар билан ҳаммаёқ ям-яшил бўлиб,
утлоқларда ёввойи гуллар очилган пайтда болалар
билан яқинроқда жойлашган утлоққа мақсадли экс-
курсия уюштирилиб, болалар диққатини баҳордаги
утлоқнинг гузаллигига, баҳор ҳавосининг хушбўйли-
гига, осмоннинг мусаффолигига, ўтлар орасидаги ёв-
войи гулларнинг чиройлилигига жалб этилади. Бола-
лар билан тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олинг ва
уларга Қудрат Ҳикматнинг қўйидаги топишмоқли шеър-
ни ўқиб беринг:

Яшнар кук майса,
Эҳ, қандай мазза!
Кукда кун кулар
Ўриклар гуллар.
Колхозчи деҳқон
Экар чигит, дон.
Қувнай-қувнай юрт
Боқар ипак қурт
Қуш учар пир-пир
Гоҳ қуяр ёмғир,
Билсанг айт Саид,
Бу қайси фасл?

Болалар билан очилиб ётган момақаймоқ, лолақиз-
ғалдоқ, чучмомаларни томоша қилинг. Болалар диққа-
тини гулдан-гулга учиб юрган асалариларга қаратинг
ва унинг сабаб-натижаларини сўранг. Бу мақсадда
қўйидаги саволларни бериш мумкин. «Гуллар устида
нималар учиб юрибди?», «Асаларилар яна қандай гул-
ларга қунади»? «Асалари тўғрисида ким нима дея ола-
ди?»

Бундай утлоқ ва боғларга болалар билан тез-тез
келиб туриш, ҳар гал ўсимликлар ташқи кўринишида
юз берган ўзгаришларини сўз билан гапиришга ўргатиш,
ўзгаришнинг сабаб-натижаларини аниқлаб беришга
ўргатиш лозим.

Паррандаларни кузатиш. Баҳор бошланиши билан
қушлар учиб кела бошлайди. Қушлар, одатда озиқ-ов-
қат пайдо бўлиши билан учиб келади. Ҳашаротхўр қуш-

тар кейинроқ ҳашаротлар кўпайган пайтда учиб келади. Март ойида турналар, ғоз ва урдакларнинг тўда-тўда бўлиб учиб келаётганини болалар билан кузатинг. Жиблажибон, чуғурчуқ, зағчалар ва бошқа қўшлар ҳам учиб кела бошлайди. Апрель ойида зарғалдоқ, бул-бул, мойқурт, кўршапалак, лайлак, каккулар учиб келди ва уя қўра бошлайди.

Кўкқарға, гўнгқарға, саъвалар учиб кетади. Май ойида қизил зағчалар кела бошлайди. Каккуларнинг сайрашлари эшитилади, лайлаклар, сассиқпопишаклар, қалдирғочлар тухум қўя бошлайди. Чумчуқлар қаттиқ чирқиллай бошлайди. Болаларга қўшлар тумшуқларида нимани олиб кетаётганини кузатиш тавсия этилади.

Эътибор билан кузатиш натижасида болалар ўз тумшуқларида пар, пахта бўлакчаси олиб кетаётганини кузатадилар ва улар бу нарсаларни уя қўриш, тухум қўйиш ва ундан қўшчалар очиши учун зарурлигини билиб оладилар.

Болаларга қўшларнинг донхўракларига фақат озиқ эмас, балки юмшоқ материал бўлакчалари жун, ип, пахта бўлаги қўйишлари мумкинлиги айтилади. Чумчуқлар буларнинг ҳаммасини ташиб кетадилар, болалар эса чумчуқларга иссиқ бўлишидан хурсанд бўлишади. Ҳамма қўшлар ҳам уялар ясаб қўшчалар очиши ҳақида умумлашган хулоса чиқаринг. Барча қўшлар ҳар хил товуш чиқариб сайрашига болалар диққатини қаратинг. Бир-иккита қўшнинг сайрашини билиб олсинлар.

Баҳорда **уй ҳайвонлари** ҳам болалайди. Уй ҳайвонлари болаларининг хатти-ҳаракатлари, катта ҳайвонларнинг болаларига нисбатан хатти-ҳаракати кузатилади, уларнинг қандай овқатланиши, ўйнаши қайд этилади; болаларда ҳайвонларга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлишни тарбиялаш муҳим вазифа ҳисобланади.

Болаларга К. Д. Ушинскийнинг ҳайвонлар туғрисидаги қуйидаги ҳикояларини ўқиб беринг: «Хўроз ўз оиласи билан», «Васька», «Товуқ ва урдаклар», «Сигир», «Тойчоқ» вав шунга ухшаш У. Усмоновнинг «Чумчуқ бола» ҳикоясини ўқиб беринг. Иловага қаранг.

Март ойида қурбақалар, чулбақалар сингари сувда ва қуруқликда яшовчи ҳайвонлар сайрай бошлайдилар. Қурбақалар сув ҳавзалари, ариқлар ва анҳорларда яшайди. Чулбақалари деворларнинг қавакларида, ариқлардаги кўприклар остида, боғларда,

экинзорларда ва далаларда яшайди. Чўл қурбақасининг ранги яшил, териси ғадир-будур бўлади. Бир оз намхуш бўлиб, оқ-қизил сугалли бўлиши ҳам мумкин. У душманнинг ҳужумидан ҳимоя қилувчи суюқликка эга.

Чўл бақасининг териси таранг бўлиб, думи, бўйни бўлмайди. Кўзлари катта ва серҳаракат, шишинқираган бўлади. Қурбақа тилини чиқариб қанотли ҳашаротларни тутиб олади, ушланган ҳашарот бутунлигича ютилади. Қурбақа сузган вақтда кўзи зарарланмаслиги учун кўз қорачиғини кўз косаси ичига тортиб олади. Қурбақа сузаётган пайтда унинг олдинги оёқлари ишламайди. У кўпинча қирғоққа чиқиб олиб, қуёшда испиб ётади (1-расм).

Қурбақа сувда яшовчи жониворлар — сузувчи ўргимчак боласи, сувсевар қўнғиз, ниначи тухумлари, шунингдек, сув ўсимликлари билан овқатланади. Чўл бақалари учмайдиган ҳашаротларни овлайдилар, шунингдек, пашша, чивин тухумлари, қўнғизлар ва уларнинг тухумлари, дарахт илдизини кемирадиган қуртлар, карам барглари, помидорларнинг барглари кемирувчи ва ғўза чаноқларини зарарловчи қуртлар, ёмғир чувалчанглари сўди. Улар қишлоқ хўжалигига зарар келтирувчи турли хил ҳашаротларнинг катта қисмини қириб ташлаб, фойда келтиради. Тарбиячи букаби маълумотлардан болалар билан кузатиш ва суҳбатлар ўтказиш вақтида кенг фойдаланади ва болаларни қурбақа ва чўл бақаларни ҳимоя қилиш ва асрашга ўргатиб боради. Сув ҳавзаларига борганда сувда қурбақаларнинг уруғини — тухумини курсатинг. Қурбақалар икрасини — тухумини кулмак сувларнинг тубига қўяди, унинг теварак-атрофи ялтироқ ҳолда бўлади. Икралар қора юмалоқ тошга ўхшаш нарсаларга ёпишган бўлади. Чўл бақаларининг икраси ипсимон тузилишга эга бўлиб, сув ости ўсимликларига ёпишган бўлади. Икра қора рангда бўлади, баҳорнинг илиқ нурлари унга яхши таъсир қилади.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин икрадан қурбақаларга ўхшамайдиган қурбақачалар — итбалиқлар чиқади. Уларнинг танасида иккита сўргич бўлиб, шу сўргич орқали сув ўсимликларига ёпишадилар. Кейинчалик уларнинг думи йўқола боради ва ҳақиқий бақа ва қурбақаларга айланишади. Болалар боғчасининг жонли бурчагида кулмак сувлардан бақаларнинг икраларини олиб келиб аквариумга солиб, уларнинг ривожла-

нишни кузатиш мумкин. Аквариумдаги ҳарорат 20—25 даража бўлиши шарт.

Болаларга Л. Шарапованинг бақа тўғрисидаги қуйидаги шеърини ўқиб беринг.

Семизлиги ёстиқдақа
Сакраб-сакраб ўйнар бақа
«Вақ-вақ, вақ-вақ
Қур-қур, қур-қур
Маза сувда сузсак нуқул»

Апрель ойида ҳаво яхши исиганда типратиканлар ўйқудан ўйғонади. Типратиканлар ҳавзаларда, тоғли районларда ва боғларда яшайди. Улар қоронғу тушгандан тонггача далалар, боғлар, дарахтлар тагида дайдиб юради. Улар ҳашаротлар, илонлар ва сичқонлар, чигирткалар, чул сичқонлари билан овқатланади. Гоҳогоҳ ўсимликларни ҳам ейди. Типратиканлар суза олади. Уларни террариумда сақлаш мумкин. Бундай шароитга тезда кўникади. Болалар террариумга барглар соладилар, типратикан бу баргларга юмалаб, уларни ўз иIGNALарига санчиб олади ва юраверади. Унинг бу ҳаракати болаларда қизиқиш ўйғотади.

Баҳорнинг дастлабки ойдан бошлаб тошбақа, калтакесак, илонлар сингари судралиб юрувчилар ўйғонади. Ўзбекистонда тошбақа кўп учрайди. Тошбақа косасининг ранги сарғиш ёхуд кўнғир тусда бўлади. Бармоқлари орасида парда бор. Думи қисқагина бўлиб, учлари ўткир бўлади.

Тошбақалар сувга муҳтож бўлмайди, чунки улар учун ейдиган ўсимликларидаги сувнинг ўзи ҳам етарлидир. Тунлари ўз уяларига кириб кетади, улар ўз уяларини шох-шаббаларнинг тагига, шунингдек, ўнқир-чўнқир ерларда қовлайди. Тошбақалар эрта тонгда ёки кеч кириши олдида ўтлайдилар. Тошбақалар ялпиз, кўк ўт ва бошқа ўсимликлар билан овқатланади. Тошбақаларни гуруҳ хонасида сақлаш мумкин. Болалар уни ўт билан боқиб, хатти-ҳаракатини кузатадилар. Бу болаларга завқ бағишлайди.

Март, апрель ойларида тошбақалар тухум қўяди ва қум орасига яшириб қўяди. Ёш тошбақалар тухумдан юз кунда очиб чиқади.

Илонга ўхшаган, оёқсиз, сариқ қоринли калтакесаклар ҳам бизнинг жумҳуриятимизда тез-тез учраб туради.

Сариқ қоринли калтакесак қўнғир ёки қизғиш тусда бўлади. Ёш калтакесаклар эса оч кулранг бўладилар. Калтакесаклар кўпинча дарёлар, водийларда, қирларда, қалин ўтлар ўсадиган жойларда яшайди. Шунингдек, боғларда, суғориладиган жойларда ҳам учрайди. У сувга иштиёқ билан боради ва сувда узоқ вақт қолиши ҳам мумкин.

Сариқ қоринли калтакесак кемирувчиларнинг уясида, шунингдек тошлар тагида ва бутазорлар орасига яширинади. Сайр вақтида чопиб кетаётган илонқуйруқларни ҳам учратиш мумкин. Улар пашша, қўнғиз, капалак-қурт, кана ва ўргимчакларни ейди. Калтакесакларни, илонқуйруқларни террариумда сақлаш мумкин. Илонқуйруқлар зарарсиз, тишламайди, одамга жуда осон ўрганади. Уларни қўнғизчалар, шилиққуртлар, ёмғир чувалчанглари, сувараклар билан боқиш мумкин. Болалар калтакесакларнинг ҳаракатларини, овқатланишларини кузатадилар. Калтакесаклар ҳашаротлар ташланиши биланоқ уларни тутиб олади ва ютиб юборади, шунингдек, хом гўшт, қотирилган қазини ҳам ейди.

Калтакесаклар қишлоқ хўжалиги учун фойдалидир, улар қишлоқ хўжалиги зараркунандаларининг катта қисмини қириб ташлайди. Март ойининг охирида девор ёриқларидан кичкина, кулранг калтакесаклар чиқади. Улар кун бўйи девор коваклариде ётади, қуёшли кунларда исинадилар.

Ҳашаротлар. Баҳорнинг дастлабки ойдан бошлаб купгина ҳашаротлар кўзга ташланиб қолади. Болалар эътиборини ҳашаротларнинг кўплигига жалб қилинг. Ерда ялтироқ қурт, қарсилдоқ қўнғиз ва бошқалар пайдо бўлади. Улар ўсимликларнинг илдизларини кемириб, катта зарар келтиради. Натижада купгина ўсимликлар нобуд бўлади. Айниқса шу каби ҳашаротлар тут дарахтларининг илдизларига зараб етказади.

Апрель ойида тиллақўнғиз, тутхўр қўнғизлар, мева қўнғизи пайдо бўлади. Май ойида ҳар хил рангдаги капалаклар: лимон ўсимлиги капалаги, қичитқи ўт капалаклари пайдо бўлади. Экин майдонларида сассиқ қўнғиз, гурков қўнғиз, хон қизи пайдо бўлади. Сакровчи чивинлар учиб чиқади, уларнинг личинкалари эса сувларда ўсади. Бу личинкалар балиқлар учун яхши озиқ бўлади. Хон қизи ўсимликларни ўсимлик битидан — зараркунандалардан тозалайди. Хон қизи қизил рангда

оқиб, танасида қора нуқталар бор. У узидан сариқ суюқлик чиқаради. Болалар билан утлоққа мақсадли сайр уюштирганда у ерда жуда кўплаб хон қизини учратиши мумкин. Болалар уларни зўр иштиёқ билан гугурт қутичаларига йиға бошлайдилар. Шунда тарбиячи бу хон қизини болалар боғчасига олиб боришларини таклиф этади. Табиат бурчагидаги, боғча майдончасидаги ўсимликларга бит тушган бўлса, тарбиячи қўнғизларни ўсимликларга ўтказди ва қўнғизлар ўсимлик битларини тезда қириб ташлайди.

Май ойининг охирида гуллар яхши очилган вақтда дарахтларнинг гуллари устида кўплаб асаларилар уча бошлайди. Болалар билан асалариларни гулдан-гулга қушиб, улардан нектар йиғаетганини кузатиш мумкин ва болаларга К. Муҳаммадийнинг «Болари» номли қўшидаги шеърини ўқиб беради.

Гув-гув учар болари,
Дув-дув учар болари.
Гулдан-гулга қунишиб
Шарбат ичар болари.
Болари, ҳой болари,
Гув-гув нағманг чал ари!
Боғчамизда яйрашиб,
Учиб, ўйин сол ари.
Сен қадрдон дўстимиз,
Асалинг еб ўсдик биз,
Ясаб берай ин-қути,
Боғчамизда қол, ари!

Навбатдаги сайрни утлоққа ёки имкони бўлса, гуллаб турган пахтазорга, бедазорга уюштирганда пахта, беда гуллари устида учиб юрган асалариларга болалар диққатини жалб қилади.

Шунда тарбиячи болаларга асаларилар ҳамма ўсимлик гулларида нектар олишини тушунтириши керак.

Болаларга ипак қўрти жуда фойдали ҳашарот эканлиги тушунтириб берилади.

Апрель ойининг охири ва май ойининг бошларида ипак қўрти уруғи ичида тола билан қопланган қора қўнғир рангли кичкина қўртчалар чиқади. Қўнлар ўтган сари улар таналарининг ранги борган сари оқариб, толалари йўқола боради. Ипак қўрти бутун ҳаёти давомида бешта яшаш босқичини ўтказди. Уларнинг емиши фақат тут баргидир. Биринчи ёшда (би-

ринчи ёш 40 соат давом этади) қуртчалар кесилган барг ейдилар. Қуртларга ҳар 3 соатда янги барг бериш лозим. Барглар ҳамма қуртларга етадиган қилиб бир меъёрда солинади. Қуртларни барг билан қалли қилиб кумиб ташлаб бўлмайди. Ипак қуртига иккинчи ёши (42 соат давом этади)да барглар кесилмасдан берилади. Ана шу вақтда биринчи марта қуртларнинг тагидаги босилиб қолган барг қолдиқлари, ахлатлар тозалаб ташланади. Бунинг учун ипак қуртининг устига барг солинади. Ипак қуртлари янги озиқ устига ўрмалаб чиқишгач, улар янги жойга кучирилади.

Ипак қуртининг учинчи ёши 59 соат давом этади. Тўртинчи ёши 74 соат давом этиб, бунда уларга барглар майда шохчалари билан узунасига ва кундалангига ташланади. Ипак қурти бешинчи (158 соатдан кейин ёки 7 нчи ҳафтасида) ёшининг 7—8 кунни овқатланишдан тўхтади, у пилла ўраш учун жой қидира бошлайди. Шунда барг солиш тўхтатилади, қуртлар устига пилла ўрайдиган қуритилган махсус ғана ўтлар солинади. Қуртлар ана шу ғана ичига кириб қулай жой танлайди ва пилла ўрайди. Пилла териб олиниб пилла заводларига юборилади, у ерда ипак олинади.

Гуруҳ хонасида печенье ёки конфет қутисида бир нечта қуртни болалар тарбиячи раҳбарлигида, боқишлари мумкин. Ипак қуртининг ўзига хос томонлари (улар ниҳоятда ҳимоясиз эканлиги, ҳар хил ҳашаротлар: ари, чумоли еб қўйиши мумкинлиги, қушлар чуқиб кетиши мумкинлиги, хонадаги ҳарорат 25—30°C бўлиши кераклиги), парвариш қилиш, овқатлантириш қоидалари болаларга тушунтирилади. Ипак қуртини парвариш қилаётиб, унинг ўсиши ва ривожланиши кузатиб борилади. Шунда тарбиячи болаларга Қ. Муҳаммадийнинг «Ипак қурти» деган шеърини ўқиб бериши мумкин:

Оқ қурт, кук қурт, ола қурт,
Бир-биридан сара қурт.
Тут баргидир емиши,
Гулдан тоза турмуши.
Виш-виш этиб, аланглаб,
Баргни ейди яланглаб.
Кеча-кундуз хизматда
Шунинг учун иззатда,

Боқамиз биз ардоқлаб,
Уйда, сўрида сақлаб...

Баҳорда ҳовуз, кўл, ботқоқликларнинг ёнида, ариқлар устида турли рангли: зангори-қорамтир, кулранг, кўк пиначилар уча бошлайди. Уларнинг учишини кузатиш болаларга завқ бағишлайди. Болалар экскурсияга чиққан вақтларида уларнинг учиб юрганлигини кузатишлари мумкин. Май ойининг урталарида тут қўнғизлари уча бошлайдилар. Бу узунчоқ қўнғиз кулранг бўлади. У кечки пайт тут дарахтларининг пюхлари ва ёруғ жойларига ўрмалаб чиқиб тухум қўяди. У зарарли ҳашарот.

Катталар меҳнати билан таништириш учун полизга, далага хиёбонга мақсадли сайр уюштирилади. Тарбиячи болаларга боғбонлар, колхозчилар, полизчилар кузда нима ишлар қилганликларини эслаб кўришни айтади. Кейинги сайрда болалар билан, имкони бўлса, деҳқонларнинг помидор, карам, бақлажон, болгар қалампири кўчатларини экишларини, тарвуз, қовун, қовоқ сингари экинларнинг уруғларини ерга қадашларини кузатадилар.

Болалар олдида боғбон ва колхозчилар меҳнатининг моҳияти тушунтирилади. Дала ва боғча ёнидаги ер майдончаларига уюштирилган сайрларда полиз ва сабзавот экинлари етиштиришдаги айрим баҳорги меҳнат турларини кузатиш лозим.

Табиат бурчагида ишлаш. Баҳорда ўсимликларни намликка бўлган эҳтиёжи ўзгаради. Бу пайтда навбатчилар суғоришни талаб этадиган ўсимликларни ҳар куни аниқлаб чиқиш ишини ҳам бажарадилар. Болалар ўсимликларни суғориш зарурлигини фақат тупроқни текширибгина эмас, балки уларнинг ҳолатидан ҳам аниқлашни ўрганадилар. Улар аввал тарбиячи билан, кейин мустақил равишда ўсимликларни кўриб чиқадиладар, баргларини, поясини ушлаб кўриб, эгилувчанлигига қараб суғориш зарур-нозарурлигини аниқлайдилар.

Парваришга қараб ўсимликлардаги ўзгариш кузатиб, белгилаб борилади. Ўсимликларнинг ёруғликка, эҳтиёжини аниқлаш учун бир хил навли ўсимликнинг бири дераза олдида, иккинчиси қоронғироқ жойга қўйилади. Бу тажриба ўсимликларга ёруғлик зарурлиги ҳақидаги тасаввурни аниқлаштиради. Болаларда ўсим-

ликларни қўшимча озиқлантиришнинг зарурлигини ишонч ҳосил қилдириш учун қуйидаги амалий тажрибани ўтказиш мумкин.

Баҳорда баъзи бир хона ўсимликлари қайта экилади. Иссиқроқ куни тарбиячи саралаб олинган ўсимликларни қайта экади. Бу иш боғча майдончасидан уюштирилса яна ҳам яхши. Болалар ўсимликларини олиб чиқиш, уларнинг ўлчамига қараб туваклар танлаш, тувакларга тупроқ, қум, минерал ўғит аралашмаси солишда ёрдамлашадилар. Эрта баҳорда болалар тувакчаларга лола ва наргиснинг пиёзини экадилар. Баҳор давомида аввал барглар, сўнгра гўнчалар, гулларнинг пайдо бўлишини кузатадилар.

Ёз

Жонсиз табиатни кузатиш. Июнь ойида, одатда об-ҳаво яхши бўлади. Эрта тонгда қуёш заррин нурларини тарқатиб кутарилади. Туман тушади ва тезда тарқалади, пашшалар барвақт уйғонади, тонг энди ёришиши билан асаларилар, қалдирғочлар уяларидан учиб чиқадиладар ва ҳавода баланд парвоз қиладиладар, чивинлар ғинғиллаб, қўнғизлар ғўнғиллаб учиб юради. Қуёш булутлар орасига яширинмай, балки ботиш олдидан тўқ қизил ёки олтин рангга киради, чарақлаб Ой чиқади, юлдузлар мовий рангда чарақлайди.

Тарбиячи болалар билан табиат ҳодисаларини кузатишни ташкил қилиб, ўсимликларнинг мавж уриб ўсиши, гуллаши ва ҳосил бериши, кўплаб ҳашарот ва қушлар пайдо бўлиши об-ҳавонинг исий бошлаши, ёруғлик ва намликнинг кўпайиши билан боғлиқлигини гапириб беради. Июль ойида ҳарорат кутарилади. Аҳён-аҳёнда ёмғир ёғади. Август ойининг иккинчи ярмида ҳарорат бир оз пасаяди ва 20—25 даражага тушади. Ҳавода булут бўлмайди. Баъзан ойнинг охириларида ёмғир ёғади. Сайрларда болалар об-ҳавонинг кун давомида қандайлигини кузатиб борадиладар, ёзда кун иссиқ, жазирама бўлади. Эрталаб ва кечқурун қуёш пастга тушади, шунинг учун унчалик иссиқ бўлмайди. Иссиқ кунда асфальтга сепилган сув, ҳўлланган қум тез қуриб қолишини кузатиб болаларни бу ҳодисаларнинг сабаби ҳақида хулоса чиқаришга олиб келинади.

Ўсимликлар дунёсини кузатиш. Ёзнинг дастлабки ойида боғларда шафтоли, урик, олча, эрта пишар олма ва ноклар пишиб етилади. Июнь ойида ичонгул, аждароғиз, чинни гуллар, картошкагул, канлар, хушбўй тамаки, мойчечаклар, флокслар, семизўтлар ва бошқа боғ гуллари гуллай бошлайди. Чирманшувчи гуллар, чирмовуқлар тўқ қизил рангда гуллайди. Июннинг учинчи ўн кунларида ғўза гуллай бошлайди. Июль ойида боғларда эртанги олмалар, шафтолилар, олча, гилос, уриклар пишиб етилади. Полизларда помидор, бақлажон, бодринг, болгар қалампери, ҳандалак кабилар етилади. Уларни йиғиб-териш ишлари бошланади.

Гулзорларда қўқонгул, тизимгул, настурция, зафаргул, картошкагул ва бошқа гуллар очилади. Ғўзалар ёппасига гуллайди ва кўсак туга бошлайди. Маккажўхорилар думбул бўлади. Август ойи — сабзавот ва меваларнинг фарқ пишган ойидир. Бу ойда узум, анжир, шафтоли, олхўри, олма ва бошқа мевалар кўплаб пишиб етилади, полизларда помидор, бақлажон ва бодринг, болгар қалампери йиғиб-терилади. Далаларда ғўзалар, маккажўхори, кечки картошкани парвариш қилиш ишлари давом этади.

Сайр вақтида болалар дарахтларнинг хилма-хил бўлиши ва ҳар бирининг ўз номи борлиги, уларнинг ўсиш ва ривожланиш хусусиятлари ҳамда парвариш қилиш усуллари билан таништирилади. Бу кузатишлар ҳар кун и олиб борилади. Кузатишлар жараёнида катта болаларни нима учун ҳамма мевалар фарқ пишиб етилганлиги, нима учун полиз экинлари, гулзорларни утоқ қилиб туриш зарурлиги ҳақидаги саволларга мустақил жавоб топишга йўналтириб, билимга қизиқишлари ўстириб борилади. Тарбиячи болалар билан экинзор ва гулзордаги ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишидаги ўзгаришларни изчиллик билан кузатиб боради. Болалар пайқаган ҳар бир аниқ ўзгариш кундалик ёки табиат календарига қайд этилиб борилади.

Ёзда болаларнинг билимлари гулзор, узумзор, олмазор, анорзор, ёнғоқзор, ўтлоқ, дала ўсимликларининг айрим турлари ҳақидаги маълумотлар билан бойитилади. Болалар ўсимликларни осон фарқлай олишлари учун «Баргига қараб ўсимликни топ», «Мевасига қараб ўсимликни топ», «Гулига қараб топ», «Нима, қаерда

ўсади?», «Боғда нималар ўсади?», «Далада нималар ўсади?», «Полизда-чи?», «Ўтлоқда-чи?», «Гуллар магазини», «Нималар янги?», «Кеча нималар йўқ эди?» каби ўйин машқлари ўтказилади.

Ёз давомида тарбиячи болалар билан ўтлоққа, пахтазорга, полизга, далага бир неча марта мақсадли сайрлар уюштиради. Улардан бири сабзавот ва мева кучатларини ўтқозиш, уруғларни экиш ва сепиш вақтида, қолганлари гуллаганда, мева тукканда, пишганда, ҳосилни йиғиштираётганда уюштирилади. Мева ва сабзавотлар пишган вақтда болаларга қуёш яхши тушиб турган новдадаги мева ва сабзавотдан, кейин қуёш яхши тушмайдиган новдадаги мева ва сабзавотдан еб қуриш тавсия этилади ҳамда уларнинг мазаси нима учун фарқ қилиши тушунтирилади. Бизлардаги ширин-шарбат мевалар Серқуёш Ўзбекистонимизнинг саховати эканлиги ҳақида гапирилади.

Ҳайвонларни кузатиш. Ёзнинг дастлабки ойи — июнда қушларнинг овозлари жаранглайди. Булбуллар куп сайрайди. Сайроқи қушларнинг тухумларидан мадорсиз қушчалар чиқади. Уларни оналари боқади. Бу вақтда уясидан тушиб кетган қалдирғоч ва чумчуқ болалари полапонларини тез-тез учратиш мумкин. Уларни уяларига қўйиб қўйиш керак. Қуш болаларини табиат бурчагига олиб келиб бўлмайди. Улар жуда серовқат бўлади. Очликдан тезда нобуд бўлиши мумкин. Тарбиячи болалар диққат-этиборини қушларнинг сайрашига қаратади, уларнинг овозини диққат билан тинглашади ва овозининг нақадар ёқимли, жозибали эканлигидан завқланишга ўргатади. Қалбида бундай ҳиссиёт уйғонган бола меҳр-шафқатли бўлади ва ҳеч қачон ҳайвонлар, қушлар ва ҳатто ҳашаротларга ҳам зарар келтирмайди. Тарбиячи қушнинг тушиб кетган полапонини болалар куз олдида авайлаб ўз уясига қўяди ва асраб-авайламаслик оқибатида бундай қушлар қирилиб кетиши, ўзининг хушовоз сайраши билан бизнинг кўнглимизни хушломаслиги, зараркунанда ҳашаротларни қириб боғларимиздаги, экинзорлардаги ўсимликларимизни асрай олмаслиги ҳақида болаларга тушунтирилади.

Болалар билан қушларни кузатаётганда тарбиячи уларнинг диққат-этиборини қалдирғоч ва читтакларнинг ҳашаротларни тутиб тез учиб кетишига жалб этади. Қалдирғочлар уясини кўрсатиб, улар болалари-

та қанчалык тез-тез овқат олиб келишини кузатиб билиб оладилар. Тарбиячи болаларга қушлар ёзда ҳашаротлар кўи пайтда боқиб катта қилиб олишларини айтади. Имкони бўлса какку қушнинг сайрашини болалар билан тингланг. Бу қуш ёз бўйи секин-ас-та майда-майда тухум қўяди. У бу тухумларининг ҳаммасини ўзи босиб чиқаролмайди. Тухумини тумшуги билан ушлаб бошқа қушлар уясига элтиб қўяди. Бегона қушлар фарқига бормай ўз тухумларига қушиб босиб чиқаради. Какку жуда чиройли қуш, у бошқа қушлар емайдиган ўсимликлар учун зарарли бўлган тукли қурт билан овқатланади. Ҳамма қушлар ҳар хил жойга, турли шаклда уя ясайди. Баъзилари кизилиштон, сассиқпопишак, бойқуш ўз уясини дарах-лар қавагига қўяди. Зағизгон, ҳакка ўзига новдалардан шарсимон шаклда уя ясайди.

Июнь ойида туялар ҳам туғади. Ёш бўталоқ одатда нимжон бўлади. Маҳаллий аҳоли уни дастлаб ўз ўтовларида сақлайдилар, кигизларга ўраб, қуёшдан паналайдилар. Бўталоқ бироз ўсгандан кейин, соя-салқин ерга бойлаб боқилади ва жуда эҳтиёт қилинади. Уни фақат тунлар арқондан бўшатиб, онасининг ёнида қолдириш мумкин. Она туялар ўз болаларига жуда ғамхўр ва меҳрибон бўладилар, ҳатто болаларни эми-зиш учун атайин яйловлардан ўтовга келиб турадилар.

Ёзнинг бу ойида қўнғизлар, пашшалар, асалари-лар тез-тез, гулдан-гулга қўниб учиб туради. Улар гуллардан нектар ва чанг йиғадилар. Капалаклар ҳам гулдан-гулга қўниб юради. Баргларнинг қуйи қимсла-рида ҳашаротларнинг игналари изини кўриш мум-кин, улар баргларнинг шарбатини сўриб овқатланади. Бунини болалар билан кузатиб аниқлаш ва ўсимлик капалакларининг зарарли ҳашарот эканлиги тўғриси-да болаларни мустақил хулоса чиқаришга ундаш мум-кин. Салқин тунларда гулларда майда ҳашаротларни учратиш мумкин. Улар тунда гуллар ичида исиб ёта-ди. Баъзи вақтда эса, гуллар ичига тухум қўяди. Жум-ладан, чиннигулларнинг гулкосаларида тунги капа-лакларнинг тухумларини учратиш мумкин. Гулларни асраб-авайлаш учун капалак тухумларини гуллар ичи-дан қидириб топиш ва уларни йўқотиш кераклиги бо-лаларга тушунтирилади ҳамда бу ишлар болалар би-лан бирга бажарилади.

Июнь ойида сув ҳавзаларидаги итбалиқлар ёш қурбақачага ва чул бақаларига айланадилар. Қурбақалар сув ҳавзаларининг ўзида яшайверади. Чул бақалари эса қирғоққа чиқиб, экин майдонлари ва боғларга тарқалади. Бақа ва қурбақаларни болалар зур иштиёқ билан кузатадилар. Бу даврда сув ҳашаротларидан сузувчи қунғиз, сув қунғизи, ниначилар (бешиктерватар, кук ниначи)ни катта-кичиклигига, рангига, ўзига хос белгиларига, учишига қараб билиб оладилар.

Тарбиячи ҳашаротларни маҳорат билан тутиб, сувли банкага солиб қўяди, бу болаларнинг ҳашаротларни яқиндан кўриб олишларига имкон беради. Бундан кейин ҳашаротлар сув ҳавзасига қўйиб юборилади. Ўтлоққа сайр вақтида болаларга жимгина утириб, товушларга қулоқ солиш ва эшитганларини айтиб бериш тавсия қилинади. Ёз вақтида болаларни чумолилар ҳаёти билан таништирилади. Чумолилар катта-катта оила бўлиб яшайди, хас-чўплар, нина барглар, қуш патлари ва бошқа материаллардан уя қуради. Улар уяларига хас-чўплар, пайраҳача, ейиш учун эса ҳашаротлар, ўсимликлар уруғларини иноқлик билан таниб келтирадилар. Тарбиячи чумолилар ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари билан овқатланиши орқали ўсимликлар зараркунандаларини қириши, тупроқни юмшатиш орқали ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига фойда келтириши ҳақида гапириб беради. Болаларда бу ҳашаротларни кузатиш ва уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга қизиқиш уйғотиш муҳимдир.

Июнь ойида боғларда олма дарахтларини зарарлантирадиган қурт капалаклар пайдо бўлади. Улар олманинг ичига жойлашиб олиб уни кемира бошлайди. Қуртлаган олма ерга тукилади, унинг ичидан қуртчалар урмалаб чиқиб, яна дарахт танасига урмалаб чиқади ва янги олмани пустлоғини кемириб, ичига жойлашиб олади. Шунинг учун тукилган олмаларни тезда териб олиш керак, акс ҳолда қуртчалар яна дарахт устига урмалаб чиқиб янги олмаларни зарарлай бошлайди. Бундай зараркунанда қуртлар тўғрисида болаларда тўғри тасаввур ҳосил қилиш ва мевали дарахтларни асраб-авайлаш хоҳишини уйғотиш ва тарбиялаш зарур. Тарбиячи тукилган олмани ердан олиб қурт тешган қавакчани болаларга кўрсатиш ва шу ол-

мани бўлиб ичидаги қуртни осонлик билан кузатиш мумкин.

Июнь ойининг охири ва июль ойининг бошларида капалакларнинг иккинчи авлоди пайдо бўлади, улар учун уруглари билан овқатланади. Қуртчалар меваларнинг устида очиқ ҳолда, мевани чуқурча қилиб ея бошлайди. Шу тарзда бир мевадан иккинчисига ва учинчисига ўтиб еяверади. Қаттиқ зарарланган мевалар ерга тўкилади. Бундай зараркунандаларни йўқотиш учун узумларни хомтоқ қилиб туриш керак.

Июль ойида қушлар туллай бошлайди. Айниқса, гозлар ва ўрдакларда туллаш қизғин тус олади. Уларнинг барча йўғон қанотидаги катта патлар тўкилиб, учини қобилиятини йўқотади. Қушларнинг сайраши ҳам камайиб қолади. Қуш болалари эса мустақил ҳаёт кечири бошлайдилар. Тарбиячи болалар билан қушлардаги бу ҳолатларни кузатиб уларни қишга тайёргарлик кўраётганликларини тушунтириши керак.

Бу даврда кўпгина капалак ва чигирткалар пайдо бўлади. Чигирткалар ҳимоя ранглари (яшил ранглари) билан деярли кузга ташланмайди. Уларни ўтлар, шох-шаббалар ва дарахтларнинг устида учратиш мумкин. Уларнинг икки жуфт қаноти ва узун мўйлови бор. Улар орқа оёқлари ёрдамида сакрайди. Уларнинг бундай сакрашлари ва сакраганда чиқарадиган товушларини болалар диққат билан кузатадилар. Кузатиш пайтида тарбиячи бу ҳашаротлар ўсимликлар қушандаси эканлигини тушунтириши керак..

Кечки пайтларда уйларнинг деворларида калтакесакларни учратиш мумкин. Улар қушларнинг сайраши каби товуш чиқаради. У ўз ёнига капалак, чивин ва майда чивинларнинг учиб келишини пойлаб ётади. Болаларга юқоридаги тушунчаларни бергандан кейин «Болалар калтакесак зарарлими ёки фойдалими?» деган савол берилади.

Август ойида кўкқарға, жарқалдирғочлар, кўршапалаклар каби баъзи қушлар учиб кела бошлайди. Август ойига келиб типратиканлар 5—7 тадан бола туғади. Улар туғилганда кўзлари кўр, танаси майда қисқа ниначалар билан қопланган бўлади. Типратиканлар улғайиши билан уларнинг ниналари ўсиб, қаттиқлаша боради ва туқ қўнғир тусга киради. Типратиканлар уккилар, тулкилар, ёввойи қушларга емиш бўлади.

Яйловга сайр. Эрта тонгда болалар билан ут лоққа сайр қилиш жуда ҳам мароқли бўлади. Утларнинг устини шудринг босган. Улар қуёш нурида биллурдай товланади. Узоқда эса ҳайвонлар подаси ут лаб юрибди. Сигирлар утни тили билан ушлаб, кейин бошини силкитиб тортиб узиб олади. Сигирнинг тана-си узун, оёқлари калта, думи супургига ухшайди. У думи билан пашшаларни ҳайдайди. Унинг бошида хид билиш нервлари яхши ривожланган. Мана шу нервлар орқали ейдиган ва емайдиган утларни фарқлай олади. Болалардан сигирни одамларга келтирадиган фойдасини сўранг. Ўша ерда эчкилар ҳам уз болалари билан утлаб юрган бўлишлари мумкин. Уларнинг тана-си узун, қалин юнг билан қопланган. Улар жуда чаққон бўлади, тез югуради, сакрайди, улар тепаликларга, тоғлар тепасига ҳам бемалол чиқиб кетаверади. Эчкининг оёқларига болалар диққатини жалбэтинг. Унинг оёқлари узун-узун, туёқлари бор. Эчкининг бош қисмида қулоғи, ўткир шохлари, соқоли бор. Болалардан эчкининг фойдасини сўранг.

Болалар қўйни жуда яхши кўрадилар. Улар секин утлаб юришади, хавф туғилиб қолгудай бўлса тез югуришади. Уларнинг оёқларида ҳам эчкиники каби туёқлари бор, аммо оёқлари эчкиникига нисбатан калтароқ, лекин бақувват. Қўйларнинг жуни жуда қалин бўлади. Қўзичоқларнинг жуни ипак каби юмшоқ, жингалак бўлади. Қўй ва эчкиларнинг жунлари қирқиб олинади ва улардан ҳар хил жунли кийимлар: қўл-коп, пўстинлар, пайпоқлар ва хоказо тўқилади. Болалардан ҳайвонлар тўғрисида топишмоқ айтишларини сўранг.

Полиз ва гулзорда ишлаш. Навбатчи болалар гулзор ва экинзордаги ўсимликларни парварини қилишда ёрдам берадилар, Улар катталар раҳбарлигида гулзор ва жўяклардаги ўсимликларни суғорадилар, қуруқ ҳавода ёрилиб кетган тупроқни юмшатадилар. Экинларни ёввойи утлардан тозалашда ёрдам берадилар. Шу тариқа болалар бегона утларни маданий ўсимликлардан фарқлашга ўргатиб борилади. Ўсимликларни ўтоқ қилиш нима учун зарурлиги кичкина тажриба орқали болаларга англатилади. Бунинг учун кичкина майдончадаги экин ўтоқ қилинмай ва чилпимай қолдирилади.

Экинзорга пахта экиб унинг гуллари кун ботгун-

чи қуёшга угирилиб туришини, қуёш ботини билан барглар юмрилиб қолишини кузатиб бориш мақсадга мувофиқдир. Усимликлар гуллаш ва мева тугиш вақтида қўнимча озиқлантирилади. Болалар парварини қилишининг бу усули зарурлигини англаб олишлари учун тажриба уюштириш мумкин. Мана шундай меҳнат турларида ва тажрибаларида фаол иштирок этиб олган уларни кузатиб бориш натижасида болалар усимликларнинг ташқи қуринишига қараб суғориш, чилпиш, улан зарур зарур эмаслигини мустақил аниқлашга ҳаракатланадилар. Шароитга қараб усимликларни ҳар хил ҳолатда бўлишини билиб оладилар ва саволлар бериб болалар билими аниқлаб, мустаҳкамлаб борилади.

Табиат бурчагида ишлаш. Ёзда табиат бурчагида яшовчи ҳайвонларнинг кўпи боғча майдончасига кўчирилади. Қуёнлар катакларда сақланади, товуқ ва жўжалар учун жой ажратилади. Навбатчилар уларни шу билан бирга табиат бурчагидаги тошбақалар, ҳашаротлар, калтакесак, қурбақаларни ҳам парвариш қилиб борадилар. Парвариш давомида ҳайвонларнинг белгилари, хатти-ҳаракатлари, ўсиши ва ривожланиши натижасида юз берадиган ўзгаришларни ҳам кузатиб борадилар.

МЕВАЗОР БОҚҚА ЕКИ ИСТИРОХАТ БОҒИГА ЭКСКУРСИЯ

Экскурсиядан мақсад. Болаларнинг кузнинг дастлабки белгилари: олча, олма, шафтоли, гилос, тол, терак, қайрағоч сингари айрим дарахтларда сариқ ва қизғиш барглар пайдо бўлиши, ўт-уланларнинг сарғая бошлаши, ҳашаротлар тобора камая бориши, аммо ёнғоқлар, кузги олмалар, беҳилар фарқ пишиб олтиндай товланиб тургани ҳақидаги тушунчаларини аниқлаш; болаларни мевали (ёки манзарали) дарахтларнинг баргини шакли, катта-кичиклигига қараб бир-биридан (олма баргини шафтолиникидан, тол баргини теракникидан) фарқлашга ўргатиш, кириб келаётган кузнинг гузаллигини, она табиятимизнинг саховатини кўра олиш малакаларини ва ундан фахрланиш ҳисларини ривожлантириш.

Экскурсияга тайёргарлик. Экскурсияга боришдан олдин «Ўзбекистон» кинофрагментини томоша қилиш. Тарбиячи болалар эътиборини она ул-

камизнинг табиати нақадар бой эканлигига қаратади. Шундан сунг қуйидаги шеърни ўқийди:

СОЗ БЎЛДИ...

Куз келгани соз бўлди,
Омборлар донга тулди,
Пишди ширин мевалар,
Татиб кўнгил чоғ бўлди.
Бободехқон меҳнати,
Она-Ернинг ҳиммати
Чаноқдаги пахталар
Осмон қадар тоғ бўлди.

Вали Аҳмаджон.

Тарбиячи:

— Болалар, шеър нима тўғрисида экан?

Болаларнинг жавоблари.

Тарбиячи:

— Тўғри болалар, шеър куз фаслидаги пишиқчилик тўғрисида. Энди сизлар билан кузда пишиқчиликни қуриш учун мевазор боққа экскурсияга (истироҳат боғига) пахта даласига, полизга борамиз. Экскурсиядан олдин болалардан қайси фасл кириб келганлигини ва унинг натижасида она ўлкамиздаги ўсимликлар ҳаётида (мевали ва манзарали дарахтлар) юз берадиган ўзгаришлар сўралади.

Куз бошланганини қуриш учун узумзорга, мевали боққа ёки хиёбонга, пахта даласига бориш мумкин.

Экскурсиянинг бориши. Тарбиячи болаларга кузнинг дастлабки белгиларига эътибор бериб аниқлашни топширади. Шундай саволлар беради: «Ёзда дарахтларнинг барглари қандай рангда эди? (Мевалари-чи?)», «Ҳозир қайси дарахтларда сариқ рангли барглар пайдо бўлибди? (Мевалари қандай рангга кирибди?)». Узум, олма, беҳилардан еб кўриб уларнинг нақадар ширин бўлиб қолгани қайд этилади. Болалар шафтоли ва гилоснинг (тол ва қайрағочнинг) биттадан баргини топиб, уларни солиштирадилар, нямаси билан фарқ қилишини аниқлайдилар, кейин баргига қараб дарахтни топадилар.

Тарбиячи болалардан ёзда ўтнинг қанақа бўлганлигини сўрайди, ҳозир ҳамма ўт-ўланлар ям-яшил эмаслигига уларнинг диққатини қаратади, сарғайган ўтни қидириб топишни айтади. Гулпушта олдида келиб маълум шаклли ўсимликлар қидириб топилади.

Тарбиячи 1—2 хил янги гул номларини (қуқонгул, гириноқгул) айтади. Гулпуштада қуқонгулни қандай би-
лиш олиш мумкинлигини сўрайди, бошқа гулпушта-
лардан шу гулларни топишни буюради.

Шу экскурсиянинг ўзида ниначи, капалак, каби
ҳашаротларнинг камайиб қолганлиги ҳам айтилади.

КУЗДА УТЛОҚҚА ЭКСКУРСИЯ ҚИЛИШ

Мақсад. Болаларнинг мавсумий ҳодисалар ҳа-
қидаги кургазмали тасаввурларига ёрдам бериш.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи бола-
ларнинг бутун гуруҳини утлоққа олиб чиқади, улар
этиборини утлоқнинг ташқи кўринишига жалб этади.
Биринчи ут ўсимликлари ҳаётида юз берган ўзгариш-
ларнинг сабаблари ҳақидаги билимларини аниқлаш-
тирувчи саволлар беради (мазкур утлоқда баҳорда,
ёзда, болалар билан бир неча марта бўлишган).

Тарбиячи болалар этиборини утлоққа жалб этиб)
сўрайди:

— Бу утлоқда қандай ўзгаришлар содир бўлган?
(Болаларнинг жавоблари).

— Ҳамма утлар ва гуллар сарғайиб, қуриб қолиб-
ди, нима учун? (Болаларнинг жавоблари).

— Тўғри, ўсимликлар ўсиб, гуллар мева тугиб
бўлди, чунки булар бир йиллик ўсимликлар. Унда ни-
ма учун мана бу ўсимликлар (дарахтлар, буталарга
ишора қилади) қуримаган, улар ҳам кукариб, гуллаб,
мева тугиб бўлди-ку? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, булар кўп йиллик ўсимликлар. Улар ҳар
йили баҳорда барг ёзади, гуллайди ва мева тугади.
Шу тариқа жуда кўп йил яшайди. Яна қандай бир
йиллик ва кўп йиллик ўсимликларни биласизлар? (Бо-
лаларнинг жавоблари).

— Биз энди бу ерга сизлар билан қиш фаслида
келамиз ҳамда ўт ва дарахтларнинг қандай бўлиб
қолганини кўрамиз.

«ҚАЕРДА НИМА УСАДИ?» ДИДАКТИК УЙИН

Дастурнинг мазмуни. Болаларнинг боғ, по-
лиз, дала ўсимликлари ҳақидаги билимларини мус-
таҳкамлаш.

Уйиннинг бориши. Тарбиячи учта болани
танлаб олади ва уларга боғда нима ўсишини айтиб

беришни таклиф этади. Масалан, биттаси «олча» деса, иккинчиси «олма», учинчиси «анор» дейди. Тарбиячи узоқ ўйлаш мумкин эмаслигини огоҳлантиради, ўйин қоидасини бузган бола жойига ўтиради, унинг ўрнига бошқа бола танланади. Янги учлик бошқа топшириқ олади, масалан: полизда, далада нима ўс-шини айтиб чиқиш ва ҳоказо.

«МЕВАСИГА ҚАРАБ ЎСИМЛИКНИНГ НОМИНИ ТОПИШ» ДИДАКТИК ЎЙИНИ

Ўйиндан мақсад. Болаларни мевалари бўйича ўсимликни топишга ургатиш.

Машғулотга керакли материаллар. Мевали дарахтларнинг расмлари ва ўша дарахтларнинг мевалари.

Ўйиннинг бориши. Тарбиячи болаларга мевалар расмини тарқатади. Болалар бу мева қайси ўсимликнинг меваси эканлигини айтишлари ва ҳар қайси ўсимлик расмига унинг мевасини қўйишлари керак.

Масалан, урик дарахтининг расмига урик меваси, олчага олча дарахтининг меваси, анорга анор дарахтининг меваси (ва ҳоказолар) қўйиб чиқилади.

Тарбиячи ана шу саволлар системасида теварак-атрофдаги ҳар қандай ўсимлик билан машғулот ўтказиш мумкин. Саволларнинг бу системаси болаларга айрим конкрет ўсимликлар ҳақидаги тушунчаларни аниқлаш ва мустаҳкамлаш имконини беради.

ХОНА ЎСИМЛИКЛАРИ БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Дастурнинг мазмуни. Болаларни хона ўсимликлари туғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини аниқлаш ва системага солиш. Болаларни ўсимликларнинг ташқи белгилари бўйича тулароқ таърифлашга ургатиш. Болалар луғатини ўсимликларнинг ташқи органларидаги айрим белгилари туғрисидаги сўзлар билан бойитиш: танаси чирмовуқсимон, барглари силлиқ, баргининг чеккалари тишсимон ва шунга ўхшаш. Болаларни «келин» номли қўнғироқ гул билан, унинг ташқи белгилари билан таништириш. Болаларни гулларни кузатишга қизиқишларини ва уларни парвариш қилишга хоҳишларини тарбиялаш.

Машғулотга тайёргарлик. Тарбиячининг

стол устида кактус, фикус, бегония, ёронгул, традесканция, алоэ гуллари турибди. Қўнғироқ гул қўймай туради.

Машғулотнинг бориши. Болаларнинг ҳаммаси уз уринларида утиришади.

Болалар бугун сизлар билан баъзи бир хона ўсимликларини куриб чиқамиз ва улар тўғрисида билганимизни гапириб берамиз. Стол устида турган гулларнинг номини ким айтиб беради? Болаларнинг жавоблари:

Келинглар аввал ёронгулни куриб чиқамиз.

Болаларга енгил бўлсин учун тарбиячи уларга қўлидаги йўналтирувчи саволларни бериб боради. «Ёронгул каттами ёки кичик?», «У дарахтга ўхшайдими, буталарми ёки утгаларми?», «Унинг пояси тўғрими, йўқми?» (Унинг пояси тикка, юқорига қараб ўсган). «Тўғри, ёронгулнинг барглари қандай? Тоҳир, сен, айтиб берчи» (Катта, оч яшил рангда, юпқа, думалоқ шаклда, баргининг қирғоқлари текис). Баргини силаб боқ. У қандай?» (Силлиқ). «Ёронгул гуллайдими?» (Ҳа, унинг гуллари куп, тўп-тўп бўлиб очилади).

Тарбиячи бошқа болани чақириб фикус гули тўғрисида худди шу тартибда сўзлаб беришни сўрайди.

Шундан кейин кактус, бегония, традесканция, алоэ гуллари тўғрисида ҳам болалар сўзлаб берадилар. Қийналган болаларга тарбиячи савол билан ёрдам беради ёки бошқа боладан давом эттиришни сўрайди.

Кейин педагог болаларга стол устидаги хона ўсимликларидан икkitасини (кактус билан ёронгулни) бир-бири билан солиштириб ўхшаш ва фарқини сўз билан ифодалаб беришни таклиф этади.

Тарбиячи: «Болалар сизлар кактус билан ёронгулни диққат билан кузатинг ва улар нимаси билан бир-бирига ўхшамаганлигини айтиб беринг». (Ёронгулнинг танаси узун, сершоҳ, шоҳларида купгина думалоқ шаклли яшил барглари ва пушти рангли тўп гуллари бор. Кактуснинг шоҳи йўқ, коптокка ўхшайди, барги ҳам йўқ, барглари ўрнига тиканлар бор. У жуда кам гуллайди, бир неча йилда 1 марта очилади, аммо гули қип-қизил ва жуда чиройли бўлади). «Яна диққат билан қаранг, уларнинг бир-бирига ўхшаш томони борми?».

Болаларнинг жавоблари: «Ёронгул ҳам, кактус ҳам хона ўсимлиги, ёронгул ҳам, кактус ҳам яшил

ди. «Ҳаммамиз секин-секин гаплашамиз, бўлмаса чумчуқлар учиб кетишади. Энди уларни сайрашини эшитиб кўрамиз»,— дейди.

Болалар секин гаплашиб уларни кузатадилар. Тарбиячи болаларга қушларнинг учиб келишини, баъзиларининг учиб кетишини ҳамда уларнинг қанот қоқини ларини гапириб беради. Сўнгра тарбиячи «қарға ва чумчуқлар» деган ўйинни ўйнашни таклиф этади.

— Мен қарға бўлман, сизлар чумчуқ бўласизлар,— дейди у.

— Сизлар емакхонага учиб келасизлар, қанотларингизни қоқасизлар, чирқ-чирқ, чирқ-чирқ деб сайрайсизлар, донни чуқиб ейсизлар. Қарға учиб келганда, чумчуқлар қўрқиб, учиб кетадилар. Шундан кейин қарға қар, қар, қар деб қанотларини қоқиб, дон ейиш учун чумчуқлар томонига учиб келади, чумчуқлар эса учиб кетадилар. Ўйин 2—3 марта такрорланади.

МЕН ҚУШЛАРГА ДОН БЕРДМ

Дастурнинг мазмуни. Болаларга ўлкамизда қишлаб қоладиган қушларнинг ва уларнинг яшаш шароитлари ҳақида тушунча бериш.

Машғулотга тайёргарлик. Қишлаб қоладиган қушлар — қарға, загча, загизғон, чумчуқ, мусичаларнинг расми, қушларнинг дон еб турганини кўрсатувчи расм ёки донхўрақларнинг расми.

Машғулотнинг бориши. Машғулотни бошлашдан олдин болалар билан расмда нималар тасвирланганини, қушларнинг ҳар бирининг номи, улар нима билан овқатланиши эсга туширилади. Кейин тарбиячи болалар билан ҳозир қандай фасл эканлигини эслайди ва болаларга қуйидаги савол билан муножараат қилади:

— Қишда қушлар қаердан овқат топиб ейди? (Жавоблар).

— Тўғри, қишда ерни қалин қор қоплаганда, ҳашаротлар яшириниб олади, ҳамма экинларнинг ҳосилини ҳам одамлар йиғиштириб олган бўлади. Бундай пайтда қушлар дон топиб ея олмай ўлиб кетишлари мумкин. Шунинг учун донхўрақлар ясаб, уларга дон бериб турилса, қушларни ўлимдан сақлаб қолиш мумкин.

Шундан сўнг шоир Ўйғуннинг «Мен қушларга дон

Беринчи шеър ифодали ўқиб берилади. Совуқда қушларнинг қандай аҳволга тушганини тасвирловчи мислларда изоҳлаб ўқилади.

Бечоралар изғишиб,
Дон ахтариб қолишди,
Айвон, ўчоқ бошидан,
Нон ахтариб қолишди.

Шундан сўнг тарбиячи қушлар ва уларни парвартириш қилиш бўйича тасаввур ва тушунчаларини мустаҳкамлаш учун болаларга қуйидаги саволларни беради:

1. Қишнинг қушлар учун қандай хавfli томони бор экан?

2. Бизда қандай қушлар қишлаб қолади?

3. Қишда қушларга қандай ёрдам бериш керак?

Шундан сўнг. Ў. Усмоновнинг «Чумчуқ бола» ҳикояси ўқиб берилади. (Иловага қаранг.)

БАҲОР ЎТЛОҚҚА ЭКСКУРСИЯ

Дастурнинг мазмуни: Баҳорда болалар билан ёввойи ўсимликларни кузатиш. Болаларнинг шу ўсимликларнинг ҳаёт шароитига мослашишга ёрдам берувчи табиий омиллар ҳақидаги билимларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш. Болаларнинг эстетик завқини уйғотиш уларда атроф-табиатнинг гузаллигидан завқланиш, севиш ва табиатни асраш ҳамда муҳофаза қилиш сингари маънавий сифатларни тарбиялашга ёрдам бериш.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи ҳамма болаларни ўтлоққа олиб келади. Бу ерда баҳорги қуёшли кунлар ва тез-тез ёғиб турадиган ёмғирлардан кейин ўсимликлар барқ уриб ривожланган. Лолақизғалдоқлар, қоқиут, бўтакўз, ўтлоқ себаргаси каби купгина бошқа ўсимликлар гуллаб ётибди.

Дастлаб тарбиячи болаларга бу ердаги манзарага эътибор бериб қарашни, ўтлоқнинг гузаллигидан завқланишни ва ёввойи гулларнинг номини айтишни таклиф этади. Болалар жавоб берадилар.

Тарбиячи болаларнинг жавобларини тўлдиради, умумлаштиради.

— Тўғри, майсазор жуда гузал ва ранг-баранг. Ў

турли рангдаги ўсимликлардан иборат. Мана, сариқ, қоқиўт, манави эса қизил лолақизғалдоқ, чакамни, утлоқ себаргаси ва кўпгина бошқа ўсимликлар — яхши утлар қанчадан-қанча. Улар бу ерда шундай яхши ўсади ва гуллайдики, гуё уларни биров ўтқазган ва жуда яхши парвариш қилгандек. Қани ким менга айтади, бу ўсимликларнинг ҳаммаси маданий ўсимликми ёки ёввойи ўсимликми? Агар ёввойи ўсимлик бўлса, улар нима сабабдан бундай яхши ўсган ва ривожланган? Болаларнинг жавоблари.

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради, тўлдиради, умумлаштиради.

— Бу ердаги ҳамма ўсимликлар ёввойи ҳолда ўсувчи ўсимлик, уларни ҳеч ким ўтказмаган ва уларни ҳеч ким парвариш ҳам қилмаган. Бу ерни қуёш ёритгани ва ер юмшоқ бўлганлиги учун ўсимликлар яхши ўсиб, яхши ривожланган. Ушлаб кўринг (болалар тупроқни ушлаб кўрадилар ва унинг ғовак эканлигига ишонч ҳосил қиладилар).

— Ким менга айтади, бу ернинг тупроғи нима сабабдан ғовак? (Болаларнинг жавоблари)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради, тўлдиради, умумлаштиради.

— Тўғри, майсаларни ҳеч ким суғормади. Тез-тез ёғадган ёмғир туфайли ер ғовак. Шунинг учун бу ерда ёввойи ўсимликлар яхши ўсади, гуллайди ва уруғ беради. Бу ерда ўсимликнинг яхши ўсиши ва ривожланиши учун ҳамма омил: қуёш нури, намлик, ҳаво етарли. Мазкур ўсимликлар мана шундай шароитда, аммо ер кучли қизимагандагина яхши ривожланади. Йилнинг қайси фаслида ер ғовак бўлиб, қуёш кучли қиздирмайди? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, баҳорда биз кўриб турган ўсимликлар ва бошқа ёввойи ўсимликлар яхши ўсади ва ривожланади. Энди сиз яхши билиб олдингиз, одамларнинг парваришисиз ҳам ўсимликлар яхши ўсиб ривожланар экан. Сайрдан қайтгандан кейин Н. Павлованинг «Бута тагида» ҳикоясини ўқиб бериш мумкин. (Иловага қаранг.)

ИПАК ҚУРТИНИ ҚУЗАТИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларни ипак қурти билан таништириш. Уларга нисбатан ғамхўрликни тарбиялаш.

Машгулотнинг бориши. Болаларни стол атрофига ўтқазиб, тарбиячи олдиндан тайёрлаб қўйилган қутичадаги ипак қуртини стол устига қўяди (ҳа-ли улар жуда кичкина) ва болалардан «Бу нима?» деб сурайди. Болалар жавоб берадилар. Тарбиячи:

Бу тут ипак қурти, у пилла беради,— деб болаларга унинг ташқи белгиларини аниқлаштирувчи ва ифода-ловчи саволлар билан мурожаат қилади. Болаларнинг жавобларини аниқлаштиради. Ипак қурти ҳозир қорамтир яшил рангда, танасининг шакли чузиқ, кичик оғизчаси бор, бошчаси яқинида иккита оёқчаси бўлиб, улар ёрдамида еяётган тут баргини ушлаб туради. Қалта оёқчалари ҳам бор, улар ёрдамида ҳаракатланади. У кундан-кунга ўсади ва катталашиб, туси оқариб боради, тепасида қолга ўхшаш доғчалар пайдо бўлади. Энди айтингчи қутичада яна нима бор? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, қутичада барглар бор, бу барглар қайси усимликники? (Жавоблар.)

— Тўғри, тут дарахтининг барги. Лекин нима учун барглар бу ерга қўйилган? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри ипак қурти ана шу барглар билан озиқланади.

— Ипак қурти иссиқни ёқтиради, аммо қуртхона ҳаддан ташқари иситиб юборилса, улар ҳалок бўлиши мумкин. Уларни тик тушадиган қуёш ёруғлигидан ҳам сақлаш керак. Кейин улар мутлақо ҳимояланишни би-лишмайди. Ипак қуртини қушлар, арилар, ҳатто чумоли-лар ҳам еб қўйиши мумкин. Шунинг учун биз уларни жуда эътибор бериб кузатишимиз ва шу хилдаги за-раркунандалардан сақлашимиз керак. Шундан кейин болаларга ипак қуртини парвариш қилиш бўйича би-лимларини мустаҳкамлашга оид саволлар беради.

ИПАК ҚУРТИ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Дастурнинг мазмуни. Болаларни ипак қур-тини боқиш, парвариш қилиш тартиби ҳамда унинг одамларга келтирадиган фойдаси, уни нима учун ас-раб, авайлаш зарур эканлиги, табиатдаги ўзаро боғ-лиқлик тўғрисидаги тасаввурини мустаҳкамлаш.

Машгулотнинг бориши. Тарбиячи суҳбат-ни Қ. Муҳаммадийнинг «Ипак қурти» шеърини ўқиб беришдан бошлайди:

Оқ қурт, кук қурт, ола қурт,
Бир-биридан сара қурт.
Тут баргидир емиши,
Гулдан тоза турмуши.
Виш-виш этиб аланглаб,
Баргни ейди яланглаб.
Кеча-кундуз хизматда
Шунинг учун иззатда.
Боқамиз биз ардоқлаб,
Уйда, сўрида саклаб...

— Ҳозир уқиган шеърим нима тўғрисида? (Жавоблар.)

— Тўғри, шеър болалар парвариш қилган ипак қурти тўғрисида. Сиз ипак қуртини қандай парвариш қилдингиз? (Болаларнинг жавоблари.)

— Ипак қуртини парвариш қилмаса, улар яшай оладими? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради, тўлдиради ва умумлаштиради.

— Бизлар ипак қуртини нима билан боқдик? (Болаларнинг жавоблари.)

Ипак қуртини нимадан сақлаш керак? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради, тўлдиради, умумлаштиради.

— Сиз уларни қандай боқдингиз? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради, тўлдиради ва умумлаштиради.

— Дастлаб, ҳали улар кичкина бўлганда, баргларни майдалаб тўғраб берилади, улар бироз ката бўлгач, барглар бутунлигича солинади. Маълум ёшга етиб катталашгач, ҳатто баргли шохчаларни ҳам қўйиш мумкин.

— Шундан кейин ипак қуртлари нима қилади? (Болаларнинг жавоблари.)

— Улар тут баргларини керагича еб тўйгач, маълум вақтдан кейин пилла урай бошлайдилар. Шундан кейин нимани кузатдинглар? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, ипак қуртлари ўзлари ураган пиллаларининг ичида ғумбакка айланади. 10—12 кун ўтгач, бу ғумбакчалар чиройли капалакка айланади ва

ни тани тешиб учиб чиқади. Ким айтади, бу капалаклар нима учун пилладан учиб чиқади? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, ғумбаклар капалакка айланиб, тухум қўйиб учун учиб чиқди. Ким айтади, бу қурт уруғлар нима учун керак? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри. Агар ипак қурти капалаги қурт уруғини қўймаганда, бошқа ипак қурти бўлмас эди, бошқа ипак пилласи ҳам бўлмас эди, бизда бошқа ипакли матолар ҳам бўлмас эди. Кейин тарбиячи қуйидаги саволлар билан машғулотни якунлайди:

1. Ипак қуртининг ўсиши ва ривожланиши учун унга нималар керак экан?

2. Одамлар нима учун тут дарахтини ва ипак қуртининг эҳтиётлаб, парвариш қилишлари, уларни асраб, пайдалашлари зарур экан.

3. Сизлар одамлар парвариш қиладиган яна қандай ҳайвонларни биласиз?

4. Сизлар, одамга фойда келтирадиган қандай ҳайвонларни биласиз ва улар қандай фойда келтиради?

ТИПРАТИКАННИ ҚЎЗАТИШ

(катта гуруҳ)

Дастурнинг мазмуни. Болаларни ёввойи ҳайвон — типратикан билан таништириш (қаерда яшайди, нима билан овқатланади, ташқи тузилишининг ўзига хос белгилари: кичкина ҳайвон, танаси узунчоқроқ, тумшуғи чўзинчоқ, қулоқлари диккайиб туради, кўзлари кичкина, қоп-қора, ялтироқ, бурни, оғзи қора; тумшуғи олдидаги юнги кулранг; танасининг тепаси ва ёнлари кулранг ўткир ниначалар билан қопланган, қорнидаги юнги юмшоқ кулранг; оёқчалари бир хилда калта-калта, панжаларида тирноқлари бор, бармоқларининг кафти қаттиқ, калта, туксиз думчаси бор; типратикан югуриб юради, оёқчалари билан тақиллатади, пихиллайди; хавф туғилса думалоқ нинали коптокка ўхшаб олади; овқатни чайнайди, сутни ялаб ичади). Ҳайвонларга нисбатан қизиқиш ва ғамхўрликни тарбиялаш.

Машғулотга тайёрланиш. Бир неча стол бирлаштирилиб, устига клёнка солинади, стуллар стол атрофига қўйилади, типратикан учун хом гушт, сут

тайёрлаб қўйилади (машғулотдан олдин типратиканга овқат берилмайди).

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи машғулотни типратикан тўғрисидаги қўйидаги топишмоқли шеърни айтиш билан бошлайди ёки Г. Скребицкийнинг «Типратикан» ҳикоясини ўқиб бериши мумкин. (Иловага қаранг.)

Дум-думалоқ жонивор,
Тиканак чопони бор.
Кечаси овга чиқар,
Илонни тутиб қирқар.
Ҳеч нарсадан қўрқмайди,
Сувга тушса — чўкмайди.
Олма, узум емиши,
Олмосдек ўткир тиши,
Одамни кўрса копток
Ўзи ҳайвон, ўйлаб топ!

— Мен нима тўғрисида топишмоқли шеър айтдим? (Жавоблар.)

— Тўғри, бу типратикан тўғрисида. Мен ҳозир уни олиб келаман. Сизлар эса жимгина утиринглар, бўлмаса у қўрқиб кетади.

Тарбиячи стол устига типратиканни қўяди. Болалар яхшилаб кўриб олишлари учун вақт беради ва болаларга типратикан тўғрисида билганларини гапириб беришни таклиф этади ва қийналган болаларга ёрдамлашиш учун қўйидаги саволларни беради: «Типратиканнинг тумшуги қандай шаклда, у нима билан қопланган?», «Кўзлари қандай рангда, шакли қандай, катта-кичиклиги?», «Типратиканнинг териси нима билан қопланган?», «Ниначалар қандай рангда?», «Ниначалар типратиканнинг ҳамма ерида бир хилда тиканлими?», «Типратикан ниначаларини қандай туттади?» (Ниначаларини кўтариб кўз олдига йиғади ва думалоқ бўлиб олади), «Ҳамма танаси ниначалар билан қопланганми?» (Болалар типратиканнинг қорнини кўришлари учун, тарбиячи типратиканнинг қорнини тепага қилиб кўтаради, болалар типратиканнинг қорнида ниначалар йўқлигини кўрадилар.) «Типратиканнинг олдинги ва кейинги оёқлари бир хилдами, нима билан қопланган?», «Кўрингларчи, типратикан тез юрадими ёки секин?», (Тез югуради.) «У қандай товуш чиқаради?» (Пихиллайди, тақиллатади.)

Келинглар, типратиканимизга овқат берамиз. У том гушт, пишган гушт, балиқ ейди, сут ичади. (Болалар унинг олдига овқат қуйиб, жимгина кузатиб туришади.)

У қандай еяпти? Тўғри, гуштни чайнайди, сутни ичи билан шалап-шалап қилиб ичади. Типратиканимиз, хонамиздаги қафасда яшайди. Сизлар уни парварди қилиб турасизлар. У бизнинг хонамизда яхши яшаш учун нима қилишимиз керак? Бунинг учун қафасни тозалаб, овқат бериб туришимиз керак. Қафаснинг ичига сомон ёки қипиқ солиш лозим. Қафаснинг ичинини навбатчилар ҳар куни тозалашлари зарур. Мен навбатчилар қафасни тозалашлари учун бу ерга куракча ва чўтка қўяман. Катакнинг ичини тозалаб, сувдон ва овқат идишини тозалагандан кейин, сув ёки сут ва овқат идишига овқат солиб қўйилади. Типратиканимизни қўриқитманглар, уларга эҳтиёткорлик билан қараш керак. Сизлар унга яхши қарасанглар, у сизларга жуда ўрганиб қолади. Уни баъзан уйнаши учун қафасдан чиқариш мумкин. Сизлар диққат билан кузатиб boringлар: у қачон ухлайди, қачон овқат ейди. Бу ҳайвонча тўғрисида кўрганларингизни кейин болаларга сўзлаб берасизлар.

ЙИЛ ФАСЛЛАРИ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларни йилнинг ҳар бир фаслига хос бўлган ўзига хос белгилари тўғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини аниқлаш, мустаҳкамлаш. Болаларда ўз она ўлкаси табиатининг бойлигидан қувониш, ғурурланиш ҳиссини уйғотиш, уларни она табиат бойликларини асраб-авайлашга, уни янада гуллаб яшнаши учун қўлидан келган меҳнати билан қатнашиш хоҳишини тарбиялаш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Машғулот болаларга «Ўзбекистон» кинофрагментини кўрсатиш билан бошланади. Шундан сўнг тарбиячи болаларга қўйидаги саволлар билан мурожаат қилади.

— Болалар, бизлар ҳозир сизлар билан нима тўғрисида кинофрагмент кўрдик? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, биз сизлар билан узимиз яшаётган жонажон ўлкамиз — сарқуёш Ўзбекистонимиз тўғрисидаги кинофрагментни кўрдик.

— Ким кинофрагментда кўрганлари тўғрисида сўз-

лаб беради? 3—4 болалар сузлаб беришади, шундан кейин тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштириб тулдиради ва умумлаштиради. Кейин болаларга «Турт фасл» деган диапозитив курсатилади.

Диапозитив устида ҳам юқоридаги суҳбат утқалилади. Шундан сўнг болалар 4 гуруҳга бўлинади: қиз, қиш, баҳор, ёз. Ҳар бир гуруҳдаги болалар ўзлари туғрисида билганларини сузлаб беришади. Сузлаб бераётган болалар билганларича шеър, топишмоқ, мақол, маталларни ҳам айтадилар. Суҳбат гуруҳлар ўртасидаги ўзаро мулоқот тарзида ўтади.

Машғулоти Қудрат Ҳикматнинг «Менинг юрагим» китобидаги «Бу қайси фасл?» шеърий саволларини айтиш билан якунлаш мумкин.

МАКТАБГА ТАЙЁРЛОВ ГУРУҲИ

Болалар маълум изчиллик билан режа асосида табиат билан таништириб борилса олти ёшида уларда табиатдаги турли-туман нарса ва ҳодисалар, табиатдаги ўзгаришлар ҳақида тасаввур ва тушунчалар туپлана боради.

Мактабга тайёрлов гуруҳидаги болаларнинг табиат ҳақидаги тасаввурлари янада аниқлаштирилади ва бойитилади. Бунда болалар бадий асарлар, расмлар, диафильм, кинофильм ва воситалар орқали янги объект билан таништириб борилади. Шулар ёрдамида улар бевосита тажрибалардан четга олиб чиқилади.

Болалар айрим табиат ҳодисалари (айрим ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши), табиатдаги мавсумий ўзгаришлар ва бошқаларнинг кетма-кетлиги ҳақида билим олишлари керак.

Мактабга тайёрлов гуруҳида олиб бориладиган ишлар олинган билимларни системалаштириш ва умумлаштириш, табиат объектлари ва ҳодисалари ҳақидаги оддий тушунча ва мулоҳазаларни шакллантиришга қаратилган бўлиши лозим.

Болалар томонидан эгалланган билимларни системалаштириш ва умумлаштириш табиат ҳодисаларининг белгилари ва хусусиятлари, структураси ҳақидаги тасаввурларини янада кенгайтириш, шунингдек, хилма-хил алоқа ва унинг сабабларини ўзлаштиришларини талаб этади; шу асосда болаларда табиатга оғли (билган ҳолда) муносабат пайдо бўлади.

Бу ёшдаги болаларда жонажон улка табиатига мувобатини, унга эҳтиёткорлик ва ғамхўрлик билан муносабатда бўлишни тарбиялаш лозим.

Ўтин ёшли болалар табиат бурчагидаги ва богча майдончасидаги ўсимлик ва ҳайвонларнинг ривожланиш катталарнинг ва болаларнинг қай даражада парварниш қилишларига боғлиқ эканлигини тушуниб қўлади; агар таълим-тарбия изчиллик билан туғри йўлга ошириб борилган бўлса, бу ёшга келиб болалардаги меҳнат кўникма ва малакалари такомиллашиб қўлади.

Бу ёшдаги болаларни табиат билан таништиришда жонли ва жонсиз табиатдаги ўзгаришларни, воқеа, ҳодисаларни кузатишда бевосита кузатиш услубиятидан фойдаланилади. Болаларнинг фикрлашини, тафаккурини фаоллаштириш тарбиячининг берган саволларига ҳозиржавоблик билан жавоб қайтариш, солиштириш, таққослаш, хулосалар чиқаришга ургатиб борилади.

КУЗ

Ўзбекистон ўзининг иқлим шароити ва заҳматкаш халқининг меҳнати туфайли йилнинг ҳар бир фаслида ҳам ажойиб тароват кашф этади.

Аммо, куз фасли ўзининг тукинчилиги билан бошқа фасллардан бутунлай фарқ қилади.

Шаҳар майдончаларида, кўчаларда атиргуллар, гултожихўрозлар, хризантемалар ва бошқа хушбўй ҳамда чиройли гуллар; боғларда беҳи, анор, шафтоли, нок, анжир, олма ва бошқа мевалар; полизларда қовун, тарвузлар, бодринг, помидор ва бошқа сабзавотлар; далаларда оппоқ қор қоплагандай пахтазорлар; олтиндай сарғайиб пишиб ётган буғдойзорлар; узумзорларда, ҳовлиларда олтиндай товланиб пишиб ётган турли навли узумлар ажиб бир манзарани кашф этади.

Сентябрь-октябрь ойларида бизга гўнқарға қорақарғалар учиб келишади. Қизилтўш, читтак, қораялоқ, зағча, зарғалдоқ, қалдирғоч, булбуллар, чивинхўр қушлар; мойқуш, жиблажибон; кўкқарға ва бошқа шунга ўхшаш қушлар жанубдан иссиқ мамлакатларга учиб келадилар.

Бу вақтга келиб капалак, ниначи, қўнғизлар секни-
аста қўринмай қолади. Худди шу вақтда лайлак, ғоз,
ўрдак ва турналар ўз инларига йиғилиб учиб кета бош-
лайдилар.

Уй ҳайвонларида ҳам қишга монанд туклар ўса
бошлайди. Товуқлар туллай бошлайди.

Қўрбақаларнинг вақирлаши камроқ эшитилади. Тор
этаклари ва чўлли районларда қўшлар тоғлар ораси-
да, саксовулзорларда ва дарёларнинг қирғоқларида-
ги тўқайларда яшай бошлайди.

Далаларда, полизларда, боғларда йиғим-терим иш-
лари бошланади. Гулзорларда қўқонгул, хушбўй нухат,
аждароғиз, настурция (настурция — лотин чечаги),
самбиттол, тирноқгул, флокс ва бошқа гулларнинг
уруғини териш мумкин.

Айрим мева ва манзарали дарахтлар баргларининг
ранги ўзгариб тукила бошлайди.

Болаларнинг табиатдан олган таассурот ва тасав-
вурларини мустаҳкамлаш мақсадида тарбиячи бадий
сўз, топишмоқ, мақол, маталлардан фойдаланади,
болаларга ҳар куни табиат календарини тўлдириб
боришни таклиф этади.

Мактабга тайёрлов гуруҳида болаларни табиат би-
лан таништиришни уюштиришда оддий сўзлашиш фао-
лиятидан кенг фойдаланиш лозим: бу болаларнинг
табиатдаги боғлиқлик ва муносабатни онгли тушуниб
олишларига имкон яратади, шунингдек турли хил
тажрибалар ҳам ўтказилади.

ЖОНСИЗ ТАБИАТНИ КУЗАТИШ

Қуёш. Қуёшнинг баландлиги ва туриш ҳолати
бир вақтда аниқланади (масалан, энг мақбул вақт
соат 12⁰⁰ да). Белги сифатида бирон уйнинг тепаси,
дарахт, минора ва ҳоказодан фойдаланилади (2- расм).

Кузатиш жараёнида болалар, аввал кузатилганда
қуёш қаерда турганлигини эслайдилар, масалан: «Том-
дан бир қарич бўйли юқори эди, ҳозир эса фақат уч
бармоқ сиғади». Қуёшнинг турли ҳолати ойига 2—3
марта кузатилади (ўлчаш учун бирон ёғочдан фойда-
ланилади).

Қуёшнинг ҳарорати кундан кунга пасайиб бораёт-
гани, кунларнинг қисқариб бораётгани (эрта қоронғу
тушиб, кеч тонг отаётгани), тез-тез ҳавони булут қоп-

жаб, ёмғирли кунларнинг кўпайиб бораётгани баъзан «тўла» туман тушиши каби ўзгаришларни болалар билан аниқлаб, унинг сабаб натижаларини болаларнинг ўзлари айтишларига ундаш керак.

Ҳаво. Осмондаги булутлар, ой, қуёш, юлдузларни, ҳатто учаётган самолёт, қушларни болалар кўпинча қизиқиб кузатадилар. Болаларнинг қизиқишини қўнғатлаш учун: «Осмонда ҳаво бор, у бизнинг ери-
нинг ўраб туради. Одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликлар мана шу ҳаводан нафас олади»,— деб гапириб бериш керак. Ҳаво кўзга кўринмайди, қўл билан ушлаб бўлмайди. Болаларда ҳавонинг борлигига ишонч ҳосил қилиш учун бирон шарни, целофан пакетни пуфлаб, ичини ҳаво билан тўлдириб кўрсатиш мумкин. Яқинроқда сув бўлса, сувга майда тошчалар отиб тош тушган сув атрофида кичкина ҳаво пуфакчаларининг пайдо бўлганини кўрсатиш мумкин. Ҳавонинг товуш чиқаришини пуфлаган шарнинг оғзига қўлни қўйиб туриб сезиш мумкин. Болаларга ҳаво ҳар доим айланиб туришини, ҳавонинг айланиши бу шамол эканлигини, қуёш ҳавони қиздиришини тушунтириб бориш керак. Натижада кунларнинг исиб кетиши ёки сови-
лиш қуёшнинг ҳавони қандай қиздиришига боғлиқ эканлиги тўғрисида тўғри хулосалар чиқаришга эришиб борадилар.

Ёғинлар. Жумҳуриятимизда ёғинлар, асосан, ноябрь ойларидан бошланади. Бу ойда об-ҳаво жуда ўзгарувчан бўлади: гоҳ ёмғир, гоҳ қор ёғади, кун го-
ҳо илиқ, гоҳо совуқ бўлиб туради.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИНИ ҚУЗАТИШ

(гуруҳ хонасида)

Бу ёшга келганда болалар тўпланган билимлар асо-
сида хона ўсимликларини қузатиш ва парвариш қи-
лиш бўйича анчагина билим ва тажрибага эга бўлиб
улардаги табиат бурчагидаги ўсимликлар ва ҳайвон-
ларга нисбатан қизиқишлари анча барқарорлашган
бўлади. Бунинг эътиборга олган тарбиячи болаларга
ўсимликларни парвариш қилиш бўйича бир неча кун-
га мўлжалланган топшириқлар беради. Тарбиячи бо-
лаларни ўсимликни парвариш қилишга қизиқишларини
сўндирмаслик мақсадида уларга тез ўсадиган,
куртаклари, новдачалари тез пайдо бўладиган хона
ўсимликларини парвариш қилишни топширади.

Болалар ўзлари парвариш қилаётган ўсимликдан янги шохча ёки куртак, ғунча пайдо бўлса жуда қувониб кетадилар.

Тайёрлов гуруҳидаги болаларга ҳар бир ўсимлик алоҳида парваришни (бирига сув купроқ керак, бошқасига камроқ, бири қуёшни севади, бошқаси сояни) талаб қилишини онгли ҳолда тушуниб парвариш қилишларига ўргатиб боради.

Шунингдек баргини чанглардан артиб турадиган ёки сувни пуркагич билан сепиб барглари тозаланадиган гулларни ҳам парвариш қилишни ва юқоридаги усуллар билан тозалаш малакасини эгаллаб олишлари керак.

Бу ёшдаги болалар 10—12 хона ўсимлигининг номини (бинафша, печак гул, кактус, ёронгул ва б.), уларнинг тупроқ усти ва тупроқ ости қисмларини, ҳар бирининг яшаш жойи ва жараёнини, парвариш қилишнинг ўзига хос томонларини, ўсимликларни купайтириш усулларини (шоҳидан, уруғидан ўсиб чиққан болачасидан), ҳар бирини яшаш шароитига қараб жойини ўзгартириб туриш кераклигини (купроқ ёруғлик севувчини ёруғроқ жойга кучириш ва ҳ. к.) билишлари керак.

Педагог бу ёшдаги болаларда ўсимликларга нисбатан қизиқиш ва муҳаббатни, ўсимликларни узоқ вақт кузатиб бориш ва парвариш қилиш, ўсимликни янада яхши ривожланиши учун зарур шароитни яратиш хоҳишини тарбиялаши керак.

Бу ёшдаги болалар ўсимликларни парвариш қилиш бўйича қуйидаги меҳнат турларини бажаришлари лозим.

Сўғориш, тагини юмшатиш, сув пуркаш зарурлигини мустақил аниқлашлари ва бажаришлари лозим. Қайси гулларни бошқа тувакка кучириб ўтқазиш зарур эканини тарбиячига айтадилар ва шу гул учун керакли катталиқдаги тувакни танлайдилар ва кучириб ўтқазишга ёрдам берадилар. Тарбиячи тайёрлаб қўйган ўғитни ўсимликка соладилар. (Масалан, ўсимликларни парвариш қилиб кузатиб юрган болалар баъзи-бир ўсимликларнинг илдизи тувакнинг сув тўшадиган тешигидан чиқиб кетганини курадилар ва тарбиячига бу гул учун тувак кичик бўлиб қолганини, уни бошқа каттароқ тувакка ўтқазиш кераклигини ай-

таъриф ва тарбиячи ёрдамида бу иш бажарилади.)

Бу ёндаги болалар ўсимликларнинг ташқи тузилиши, янаш шароитини жуда яхши таърифлайдиган бўлиб қоладилар. Болалар ўсимликни таърифлаш маънасида яхши эгаллаб олганларидан кейин тарбиячи болаларни ўсимликларнинг ўзига хос белгиларини аниқловчи топишмоқни айтишга ўргатади. Битта бола ўсимлик тўғрисида топишмоқ айтади, бошқаси танади. Ёки бўлмаса ўйин «Ҳа», «Йўқ», савол-жавоб тариқасида ўтади. Масалан: «Бу ўсимлик дарахтга ўхшайдими?» (Йўқ). «Ўтгачи». (Ҳа). «Унинг танаси кўришиб турибдими?» (Йўқ). «Унинг барглари силлиқми?» (Ҳа). «Думалоқми?» (Йўқ). «Ўзунми?» (Ҳа). «Гули борми?» (Ҳа). «Улар каттами?» (Ҳа). «Қизилми?» (Йўқ) ва шунга ўхшашлар. Бундай саволга болалар дарров тўғри жавоб беришга қийналадилар. Шунинг учун аввалги 2—3 саволга тарбиячи ўзи жавоб беради. Кейин болаларга таклиф этилади ва тарбиячи ёрдамида бу иш бажарилади.

Бундай машғулотнинг иккинчи қисмида тарбиячи болаларга ўсимликлар тўғрисида бирон қизқарли нарсаси ҳикоя қилиб бериши ёки ўқиб бериши мумкин. Масалан, бирон ўсимликнинг ватани, ундан нима мақсадда фойдаланишгани ва ҳаказолар. Бундай ҳикоялар болаларда ўсимликка нисбатан катта қизиқиш уйғотади.

Шунингдек, мактабгача тайёрлов гуруҳида болаларни хона ўсимликлари билан таништириш бўйича машғулотлар ўтказилади. Болаларнинг ўсимликлар тўғрисидаги билимларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш тўғрисида билганини сўзлаб беришга ўргатиш мақсадида дидактик ўйинлар ҳам ўтказиб борилади. Масалан, тарбиячи биронта ўсимликни таърифлаб беради, болалар топишади. Кейин болалар ўзлари таърифлашади ва бошқа болалар топишади.

Бу ерда тарбиячи асосий эътиборни болалар томонидан ўсимликнинг ҳамма белгиларини тўғри таърифлашга қаратиш керак.

Бундан ташқари тарбиячи болалар диққатини ҳар бир мавсумда ўсимликларни намликка, озуқага талабини ўзгартишига қаратади. Масалан, кун совий бошлаши билан ўсимликларнинг ўсиши секинлашади, шунинг учун озуқани кам талаб қилади, сув ҳам кам қуйилади. Баъзи бир ўсимликлар аксинча қишда ях-

ши ўсади ва гуллайди. Шунинг учун уларни қипда яхшироқ парвариш қилиш керак бўлади.

ЎСИМЛИКНИ ҚАЛАМЧАДАН ҚУПАЙТИРИШ

Машғулотнинг намунавий режа конспекти

Дастурнинг мазмуни. Болаларни ўсимликлар нимадан ўсиб чиқиши тўғрисидаги тасаввурларини аниқлаш. Ўсимлик қаламчадан ҳам ўсиб чиқиши мумкинлиги тўғрисида тушунча бериш. Қаламчани тупроққа тўғри ўтказишга ўргатиш. «Қаламча», «Қаламчалаш» тушунчаларини мустаҳкамлаш.

Машғулотга тайёргарлик. 6—8 та бола стол атрофига ўтқазилади. Стол устига олдиндан тувак, қум, тупроқ, чўмич, кўракча, таёқча, стаканда сув, ўсимликнинг қаламчаси, шиша банка тайёрлаб қўйилади.

Машғулотнинг бориши. Аввал тарбиячи болаларга саволлар бериш орқали суҳбат ўтказди. «Ўсимликни нимадан ўстириш мумкин?». (Ўруғидан, данагидан, мевасидан, шохидан, болачасидан ва ғ. к.) «Ўсимликни ўстиришнинг яна қандай усуллари бор?» «Мана бу мени олдимда турган нима?» (Қаламча.) «Қайси ўсимликнинг қаламчаси?» (Болалар номини айтишади.) «Ҳозир йилнинг қайси фасли?» (Баҳор.) «Ўсимликларда қандай ўзгаришлар юз беради?» (Ўсимликлар ўса бошлайди, шунинг учун уларни кўпайтириш мумкин.)

— Болалар, бугун биз сизлар билан қаламчалар ўтқазамиз ва уларни парвариш қилиб борамиз. Сизлар менга диққат билан қараб турунглار. Мен сизларга қаламчани ўтқазишни ўргатаман (тарбиячи болаларга тушунтиради ва кўрсатади).

— Энди сизлар олдингизда турган тувакларга қаламчаларингизни мен кўрсатгандек қилиб ўтқазинг. Кейин ҳамма болалар ўз тувакларини ойнак олдига олдиндан тайёрлаб қўйилган шиша тагликка жойлаштирадilar. Тарбиячи уларни ҳар куни кузатиб парвариш қилиб бориш кераклигини тушунтиради ва қаламчаларда янги барг пайдо бўлгандагина қаламчалар илдиз чиқара бошлашини тушунтиради.

Кейинги кунларда унга сув қўйиб парвариш қилиб борадилар. Қаламчалар янги барг чиқаргандан кейин, янги қаламчаларни ўтқазиш мумкин.

Таббатдаги машғулотда тарбиячи ҳамма нарсаларни тайёрлаб беради, аммо ўтқазиб қонун қондоғини болаларга кўрсатиб, тушунтирмайди, аммо саводлар орқали иш жараёнини ва тартибини аниқлаб беради.

Куз фаслида болалар билан боғча ҳовлисидаги айрим гулларни (қоқиғул, петунья ва б.) гуруҳ хонасига олиб кириб тувакларга ўтқазиб қўядилар, бу гуллар иссиқ хонада парвариш қилинганда гуллашнинг авом эттираверади.

Бундан ташқари сайр ва экскурсияга чиққанларча ҳар хил дарахтларнинг тукилган баргларида териб келадилар ва улардан гулдасталар ясаб гуруҳ хонасига қўйиб қўядилар. Барглари чиройли бўлиб тургани учун уларни тарбиячи илиқ дазмол билан дазмоллаб қўяди.

Бу барглardan дарахтларнинг номлари туғрисидаги тасаввур ва тушунчаларини мустаҳкамлаш учун дидактик уйинлар ўтказишда фойдаланиш мумкин.

Кузда болалар билан гуллаб, очилиб бўлган дарахтлар, буталар, гуллар, ўт ўсимликларининг уруғларини териш мумкин. Бунинг учун аввалдан тайёрлаб ўсимликларни номлари ёзиб қўйилган конвертчалар болаларнинг қўлларига берилади. Бу териб келинган уруғлар, данаклар, ўсимлик меваларидан ҳар хил мақсадларда фойдаланиш мумкин. Айримлари жонли бурчакдаги қушлар ва бошқа ҳайвонларга берилади. Айримлари ҳовлига қушлар учун осиб қўйилган донхўракларга сепиб турилади. Қолганлари кейинги йил баҳоргача экиш учун сақлаб қўйилади. Айримларини гул тувакларига болалар билан бирга ўтқазиб қўйиш мумкин.

Бундай ишлар маълум тартиб, иштиёқ билан бажариб борилса, болаларда теварак-атрофдаги ҳамма нарса маълум бир аҳамиятни касаб этиши туғрисида тушунча шаклланиб боради ва болалар теварак-атрофни қизиқиш ҳамда синчковлик билан кузатадиган, уларни асраб-авайлайдиган, ўсиши ва ривожланишида ўз меҳнатлари билан фаол иштирок этадиган бўлиб борадилар. Сентябрь ойида болалар билан бирга полизга, бугдойзорга, маккажўхори экилган далага, пахта даласига, колхоз боғига, ўзумзорга экскурсия уюштириш мумкин.

Бундай экскурсиялар она табиатимизнинг пақа-

дар бойлиги, унда сабзавот, мевалар, пахта ва дон экинларининг хилма-хиллиги ва гузаллигидан қувно надилар. Уларда она табиат иқлим шароитининг афзалликлари, уни севиш ва ундан ғурурланиш, заҳматкаш халқимизнинг боғ, дала, полиздаги экинларни ўстириш бўйича тинмай меҳнат қилаётганликларни тўғрисидаги тасаввур ва тушунчаларни шакллантириш, уларга қўлидан келган меҳнати билан ёрдам бериш хоҳишини уйғотиш учун ҳар хил машғулот, ҳикоя, шеър, мақол, матал, дидактик уйинлардан фойдаланиш мумкин.

ГУЛЗОРГА ЭКСКУРСИЯ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Боғча майдончасидаги 4—5 та гулнинг номини билиш, уларнинг ҳиди, ранги, шаклига қараб ажрата олиш ҳамда уларнинг танаси, барглари, гулбаргларини фарқлай билиш. Табиат гузаллигидан завқлана олиш, болаларда уларни асраб-авайлаш хоҳишини тарбиялаш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Тарбиячи болаларни боғча ҳовлисидаги гулзор олдига олиб боради. Болаларга бир дам диққат билан гулзорни томоша қилишни ва у ерда қандай гуллар ўсаётганини айтиб беришни таклиф этади. Кейин болаларга шундай саволлар билан мурожаат қилади:

— Болалар ҳозир йилнинг қайси фасли? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри. Ҳозир бизнинг ўлкамизда куз фасли. Обҳаво қандай? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, куз фасли бўлишига қармай бизда ҳали иссиқ, қуёш чарақлаб турибди, шунинг учун гулзоримизда хилма-хил гуллар очилиб ётибди. Айтинглари, гулзоримизда қандай гуллар очилиб турибди. (Болаларнинг жавоблари.)

— Балли болалар. Гулзоримизда атиргул, чиннигул, картошкагул, саллагуллар очилиб турибди. Аммо, улар бир хилдами? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини тўлдиради, кейин эса атиргулни кўрсатиб, унинг номини сурайди ва атиргул ҳақидаги суҳбатини бошлайди.

— Болалар мана бу атиргулнинг танаси, у жуда тиконли. Мана бу нима? (Барги.) Атиргуллар қандай рангда бўлади?

Тугри, атиргуллар қизил, сариқ, пушти, оч сариқ рангда бўлади. Қаранглар, атиргулнинг гулбарглари қандай экан? (Тукилган гулбаргларини териб болаларга беради.)

Тарбиячи 2—3 дона атиргулни кесиб, гулнинг ҳиди қандайлигини билиш учун болаларга ҳидлашга беради. Кейин тарбиячи болаларнинг диққатини картошкагулга қаратади. Болалар уни кўрадилар ва атиргул билан таққослайдилар: танаси, барги, гули, гулбарги, рангидаги фарқларни сўз билан ифодалаб, гапириб берадилар.

Тарбиячи болаларнинг гапларини аниқлаштириб, тўлдирди.

Шунга ўхшаш яна 1—2 гулнинг турини кўриб чиқади-лар.

— Энди болалар, гулларни ҳидига қараб аниқлаб курамыз. (Бирор боланинг кўзини юмдириб, унга бирор-та гулни ҳидлатади ва ундан ҳидлаган гулнинг номи-ни сўрайди.)

Машғулот охирида гулдаста тайёрлаш, шунингдек, гуллар ҳақида топишмоқлар айтиб, машғулотни тугатиш мумкин.

ПАХТА ДАЛАСИГА ЭКСКУРСИЯ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларда кенг пахтазорда оппоқ бўлиб очилган пахтазор манзарасидан эстетик завқ уйғотиш. Она табиятимиз иқлимнинг саховатидан иссиқсевар ўсимлик — пахтанинг гуркираб ўсиб кўп ҳосил бергани, бундан одамлар учун зарур бўлган жуда кўп нарсалар тайёрлаш мумкинлиги тўғрисидаги тушунчаларини кенгайтириш. Болаларда теварак-атрофдаги табиятга меҳр-муҳаббат уйғотиш ва уни етиштириш учун қизиқишни тарбиялаш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Тарбиячи болалар билан пахта даласига келиб болаларнинг диққатини пахтазорга қаратади ва қуйидаги топишмоқни айтади:

Оппоқ, оппоқ, оппоғим,
Тивитдан ҳам юмшоғим.
Ичи тўла оқ ёғим
Тўн, кўйлагим, белбоғ

— Болалар мен сизларга нима тўғрис айтдим? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри болалар, бу топишмоқ ху

мавжланиб турган мана шу пахтазордаги пахта туғри сида.

Болалар пахта даласининг кенглигини, эгатларининг бир текисда, туғри олинганлигини кўрадилар. Тарбиячи пахта тупини кўрсатиб ғўза ўсимлигининг танаси, шохли, барглари, гули ҳамда яшил кўсаги ва очилган кўсагининг кўрсатади; болалар билан уларнинг ҳар бирининг номи, шакли, ранги, катта-кичиклиги, хусусиятлари (силлиқ, юмшоқ, қаттиқ) ҳақида гапириб чиқилади.

— Мана бу ғўзанинг гули, унинг гул япроқлари учта пушти рангда, қаранглар ҳамма гуллари қайси томонга қараб турибди? (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри болалар, ҳамма ғўзаларнинг гули қуёш томонга қараб очилиб турибди, улар эрта тонгдан кечгача қуёш қайси томонда бўлса, уша томонга бурилади ва кечқурун қуёш ботганда юмилади. Улар фақат бир кун очилиб туради.

— Нима учун ғўзанинг гуллари қуёш қаёқда бўлса, уша томонга қараб туради? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради ва тўлдиради.

— Сиз пахта етиштириладиган яна қандай жумҳуриятларни биласиз? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради, тўлдиради.

— Пахта бизнинг жумҳуриятимиздан ташқари яна Туркистонда, Тожикистонда, Қорақалпоқ автоном республикасида, Озарбайжонда етиштирилади, чунки бу республикаларда ҳам иссиқ, ёғинли кунлар бўлади.

Болаларга пишмаган кўсақларни кўрсатиб:

— Бу нима?— деб сўрайди. (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри, бу ҳали пишмаган хом, яшил кўсак. Мана булари эса (очилганини кўрсатиб) пишиб очилган кўсак, ичида нималарни кўряпсизлар? (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри, булар очилган кўсақлар, ичидан оппоқ момиқдай пахталар кўриниб турибди. Аммо бу момиқ пахталарнинг ичида ҳам нимадир бор, қани ушлаб кўринглар-чи! (Ушлаб кўришга беради.)

— Ичида нима бор экан? (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри, болалар пахтанинг ичида чигит уруғлари бўлади. Булар нима учун керак? (Болаларнинг жавоблари.)

Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради ва тўлдиради.

Тўғри болалар, чигит янаги йилга яна пахта олиш учун ерга экилади ва яна шундай жуда кўп пахталар етиштирилади. Бу пахталарни кимлар, қандай териб оладилар? (Болаларнинг жавоблари.)

Бу пахталарни пахтакорлар қўллари билан, пахта териш машиналари ёрдамида териб оладилар.

Болалар, пахтани кимлар ўстиради?

— Тўғри, пахтани пахтакорлар ўстирадилар. Улар баҳорда ерни чопиб, эгат тортиб, чигитларни экадилар, ери билан уни парвариш қиладилар (ерни чопадилар, эгат оладилар, ерни юмшатадилар, суғорадилар, ўғит соладилар, бегона ўтлардан тозалаб турадилар). Пахтакорларнинг ҳамма ишларида машина ёрдам беради. Ёр трактор ёрдамида ҳайдалади, чигит сеялка билан экилади, культиватор воситасида пахтага ишлов берилади.

Ҳаво иссиқ ва сув кўп бўлса, пахта жуда яхши ўсади. Кузда — пахта очилгандан кейин у териб олинади ва аввал пахта тозалаш заводида юборилади. У ерда пахта толаси чигитдан ажратиб олинади. Пахта толаси эса ўз навбатида фабрикаларга топширилади. Тўқимачилик фабрикаларида машиналар ёрдамида пахта толасидан ип йигирилади, ипдан эса пишиқ, чиройли газламалар тўқилади. Чигитлар ёғ заводида юборилади. Ёғ заводида чигитдан ёғ олинади. Ёғ олингандан сўнг чигитдан чулуқ ва кунжара олинади. Кунжара ва чулуқ корхоналар учун хом ашё, қўйлар учун эса тўйимли озуқа ҳисобланади.

Машғулот охирида тарбиячи Қуддус Муҳаммадийнинг «Қумрийонинг кўйлаги» шеърини ўқиб беради.

Катта ва тайёрлов гуруҳи болалари билан боғча майдончасида 1—2 та эгат тортиб пахта чигитини экиш ва ҳосили етилгунча парвариш қилиб, ўсиб ривожланишини кузатиб бориш мақсадга мувофиқдир.

ҲАЙВОНОТ ОЛАМИНИ КУЗАТИШ

Ҳ а ш а р о т л а р. Ҳароратнинг пасайиши билан ҳашаротларнинг фаолиятида ҳам сусайиш юз бера бошлайди. Чивинлар тўкилган барглarning остига яширинади. Баъзи ҳашаротлар тухумларини қўйиб қишда ўзи ҳалок бўлади (ўсимлик бити, капалак), тиллақўнғизлар эса личинка ҳолатида ерда қишлайди.

Куз давомида учиб бораётган ургимчак уяларини куриш мумкин. Болаларга ургимчаклар ҳар хил зарарли ҳашаротларни ўз турлари билан тутиб ейишларини, яъни улар фойдали ҳашарот эканликларини, шунинг учун уларни ўлдириш, уяларини бузиш мумкин эмаслигини болаларга тушунтириш керак. Лупа (катталаштирувчи шиша ойна) ёрдамида болалар билан ургимчакнинг ип чўзаётганлигини ва ипларини ҳар жойга илинтираётганини, ўзи эса турга бирон нарса илинишини куриш учун бир чеккага кетаётганини кузатиш мумкин.

Қовоғарини кўриб қолсангиз, болаларга қовоғарилар туғрисида қуйидагиларни сўзлаб бериш мумкин.

Қовоғариларнинг катталари оиласи билан кузда ўлиб кетади. Болалари эса тирик қолади. Қовоғариларнинг уялари ерда бўлади. Тирик қолган ёш қовоғарилар баҳорда яна ерга уя ясайдилар.

Чумолилар ҳам қишлоқ овқатларини ўз уяларига ғамлаб олиб, иссиққина уяларининг оғзини қиш кириши билан беркитиб оладилар. Совуқ тушиши билан ҳеч қачон ерда чумолилар кўринмай қолганига болалар диққатини жалб қилинг ва уларга чумолилар туғрисида Н. Романованинг «Ёз охирлаганда» номли чумолилар туғрисидаги ҳикоясини ўқиб бериш мумкин. (1-иловага қаранг.)

Зараркунанда ҳашаротлар кейинги йилга яна кўпайиб, экинларга зарар етказмасликлари учун ноябрь ойида дарахтларнинг кераксиз шохлари буталади. Дарахтларнинг тагидаги ва гулхоналардаги хазон ҳамда хашаклар йиғиштириб ташқарига чиқариб ташланади ёки ёқиб юборилади.

Асаларилар ҳам қишга тайёргарлик кўради. Улар ўзларининг асал заҳираларини уяларининг бир томонига олиб ўтадилар, уяларини иситадилар, совуқ кирмаслиги учун кераксиз тешик ва ёриқларни беркитадилар, ўз уяларидан ургимчакларни ҳайдаб чиқарадилар, чунки ургимчаклар қишда асал заҳираларини еб қуйишлари мумкин.

Ёз, куз ойларида ишқомларда ва полизларда бешиктерватарни кўп учратиш мумкин. Ўсимлик баргидек яшил бўлиб (уни ҳимояланиш ранги деса ҳам бўлади), уни ўсимлик баргининг орасида ажратиш қийин. Аммо болалар ушунг ҳаракатларини қизиқиб кузатадилар. Бу ҳашаротнинг фойдаси ҳақидаги тушунчани болаларга

Болтажон Содиқовнинг «Бешиктерватар» шеърли орқали етказиш мумкин.

БЕШИКТЕРВАТАР

Тегмаганга тегмагин,
Ёмон одатингдан кеч.
Озор берма, Меливой,
Бешиктерватарга ҳеч.
Қуй, тебратсин бешигин,
Бузма ину эшигин.
Қанча зарарли пашша
Унга бўлади емиш.
Қарам капалаклари
Уни кушандам демиш,
Қуй, тебратсин бешигин,
Бузма ину эшигин.
Меливой, билсанг агар,
Тебратарбой соқчилар.
Экинни ҳашаротдан
Энг ҳушёр сакловчидир,
Қуй, тебратсин бешигин,
Бузма ину эшигин.

Тарбиячи шеърни ўқиб бўлгандан кейин болаларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилади:

1. Бешиктерватар қандай ҳашарот экан, фойдалими, зарарлими?
2. У қандай фойда келтирар экан?
3. Шунинг учун биз бу ҳашаротни нима қилишимиз керак экан?

Н. РОМАНОВАНИНГ ЧУМОЛИЛАР ТУҒРИСИДАГИ «ЁЗ ОХИРЛАГАНДА» ҲИКОЯСИНИ ЎҚИБ БЕРИШ ВА ШУ ҲИКОЯ БЎЙИЧА СУҲБАТЛАШИШ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларни чумолилар туғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш, уларда шундай ҳашаротлар ҳаётига қизиқиш уйғотиш. Ҳашаротларни асраб-авайлашга ўргатиш. Саволларга туғри жавоб беришга ўргатиш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Тарбиячи болаларга ҳикояни ифодали қилиб ўқиб беради ва ўқилган ҳикоя бўйича болаларга қуйидаги саволларни беради:

1. Ҳикояда нима туғрисида ёзилибди?

2. Чумолилар мураббони қаерда турганини қандай билиб олишибди?

3. Чумоли мураббо туғрисида ўз шерикларига қандай қилиб хабар берди?

Суҳбатдан сунг болалар чумоли ини ва чумолилар тасвирланган расмни томоша қиладилар. Тарбиячи болаларга бу ҳайвон туғрисида топишмоқ туқишни тавсия этади.

ҲАШАРОТЛАРДАГИ СЕҲРЛИ ЎЗГАРИШ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларда ҳашаротларнинг ривожланиши туғрисидаги тасаввурларини шакллантириш. Ҳашаротларга нисбатан қизиқиш ва эҳтиёткорлик муносабатини тарбиялаш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Тарбиячи болаларга ҳашаротлар туғрисида қуйидагича ҳикоя қилиб беради:

Ниначи, капалак, пашша, қўнғизлар ҳеч қачон болача бўлишмайди. Бу ҳашаротлар жуда кўп тухумчалар қўйишади. Тухумчаларнинг бир қисмини қушлар, бир қисмини чумолилар, қўнғизлар, пашшалар еб қўйишади. Қолган қисми сақланиб қолади. Мана шу тухумчалардан қўртчалар чиқади. Маълум вақт ўтгач бу қўртчалар ғумбакка айланади. Ғумбаклар эса капалакка айланади.

— Болалар, ҳашаротлар тухуми капалакка айлангунча неча маротаба ўзгарар экан? (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри, капалакка айлангунча тўрт хил булар экан. Яъни, тухумчалар, қўртчалар, ғумбак ва ниҳоят ҳақиқий ҳашарот ҳолати.

— Кейин нима бўлади?— деб сўрашади болалар.

— Кейин худди шу босқичлар яна такрорланади. Худди шундай ҳодисани биз сизлар билан қачон, қаерда кузатдик? Бир эслаб кўринглар-чи? (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри, ипак қўрти ҳам худди шундай йўл билан кўпаяди. Ипак қўртининг қандай қилиб яна кичкина қўртчага айланиб қолишини ким менга айтиб беради? (Болаларнинг жавоблари.)

— Туғри, болалар. Ипак қўрти ҳам тут баргларини еб катта бўлганидан кейин пилла ўрайди, унинг ичида ғумбакка айланади, 10—12 кун ўтгандан кейин ғумбакдан чиройли, қора қошли капалак учиб чиқади, улар жуда кўп тухумчалар — уруғлар қўяди. Улардан яна пил-

ла қўрғлари чиқади. Фақат ипак қўртининг уруғларини
ёки қандай ҳашарот еб кетолмайди, чунки бу уруғларни
наамлар асрайди.

Болаларни ҳашаротлар тўғрисидаги тасаввурларини
таъминлаш, уларга нисбатан меҳр-шафқатли бўлишни
тарбиялаш, ҳайвонларни қўриқлашга ўргатишда бево-
сита кузатиш услубиятидан фойдаланиш ҳам яхши са-
мара беради. Бундай кузатиш қўйидагича ўтиши мум-
кин.

Масалан, тарбиячи болаларга иккита ҳашаротни
кўрсатиб, уларнинг номини сўрайди. «Бу қўнғиз, бу эса
хон қизи деб» — жавоб беришади болалар. Тарбиячининг
«Хон қизини ҳам қўнғиз деб айтиш мумкинми?» — деб
берган саволига болаларнинг баъзилари «Йўқ» деб но-
тўғри жавоб беришади. «Унинг қанотлари бошқа ранг-
да», «Хон қизининг қанотларида қора нуқтачалари
бор». Болалар ҳар бир ҳашаротнинг ўзига хос томонла-
рини тўғри таърифлашади. Аммо уларни бир-бирига ўх-
шаш томонларини айтишда қийналишади.

Юзага келган вазият тарбиячидан бошқа услубият-
дан фойдаланишни тақозо этади. Тарбиячи болаларни
солиштиришлари учун бир-бирига ўхшамаган учинчи
ҳашарот — капалакни танлайди ва «Тилла қўнғиз ка-
палакка кўпроқ ўхшайдими ёки қўнғиз билан хон қизи
бир-бирига кўпроқ ўхшайдими?» — деб сўрайди. Бола-
ларда ҳаяжонланиш юзага келади. Қўнғиз хон қизига
жудаям ўхшайди, капалак ўхшамайди, унинг қанотлари
бутунлай бошқача, юпқа, юмшоқ, катта. Болалар со-
лиштираётган ҳашаротларнинг бошқа сифат ва белги-
ларини ҳам кўра бошлайдилар. Қўнғизлар учадиям, ер-
да ҳам юра олади, капалаклар эса фақат уча олади,
юра олмайди.

КУЗ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Дастурнинг мазмуни. Болаларни ҳайвонот,
ўсимлик, жонсиз табиат оламида кўзга ташланадиган
куз аломатлари (кунларнинг аста-секин қисқариб совий
бошлаши; баъзи-баъзида ёмғир ёғиши; ўсимликларнинг
ўсишдан тўхташи; ўт-ўланларнинг қовжирай бошлага-
ни; пайкал, полизлар, боғларда дон, сабзавот, мевалар-
нинг пишиб етилиши; колхозчилар, боғбонлар ҳосилни
йиғиб олишлари; боғларда, хиёбонларда қиш олдидан
ўсимликларни буташ, кўмиш каби ишларни амалга оши-

рилиши; ҳашаротларнинг кўринмай қолиши; учиб келиш кетадиган қушларнинг учиб кетиши; купгина қишлоқ қолувчи қушларнинг одамлар яшайдиган жойларга яқинлашиши туғрисидаги тасаввурларини аниқлаштириш, тулдириш ва мустаҳкамлаш, умумлаштириш ва системалаштириш, об-ҳавонинг ҳолати, куннинг узун қисқалиги билан усимликлар ҳолатини, ҳайвонларнинг ҳаёти билан кишилар меҳнати ўртасидаги боғлиқлигини белгилашга ўргатиш; она табиат саховатидан ғурурланиш, шукроналик ҳиссини шакллантириш, кузда табиат ҳодисаларини кузатишдан ҳосил бўладиган эстетик тасаввурни жонлантириш.

Суҳбатни уюштириш И. Левитаннинг «Олтин куз» расми репродукцияси, об-ҳаво ва табиат календари, куз неъматлари билан тула лаганлар (битта лаганда мева-лар, биттасида сабзавотлар), қовун, тарвуз, пахта, буғдой ва бошқалар, куз барглари-дан тайёрланган гербарийлар билан амалга оширилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Суҳбатнинг дастури. Об-ҳаво календарини унинг ойлик якунлари бўйича қараб чиқиш. Об-ҳаво қанчалик ўзгариб бorganини, куннинг қисқарганини аниқлаш айтилади.

Табиат календари кўриб чиқилиб, ҳодисаларнинг кетма-кетлиги: дарахт ва буталар барглари қандай қилиб аста-секин рангсизлана бошлаганлиги кўриб чиқилади. Болаларга гербарий барглари-ни аста-секин рангсизланишига, баргларнинг тўкилишига қараб, фланегра-фга қўйиб чиқиш айтилади.

Суҳбат давомида болаларга «Ҳашаротлар нима учун кўринмаяпти?», «Уларни қаерлардан қидириб топиш мумкин?» деган саволлар билан мурожаат қилиш мумкин.

Болаларга кузда қушлар ҳаётида қандай ўзгариш бўлгани, боғларда, ҳовлиларда, кўчаларда, дала-ларда қандай қушларни кўрганликлари, қайси қушлар кўринмай қолгани, учиб келиб-кетувчи қушлар нима учун учиб кетгани, айрим қушлар (ҳакка, мусича, чумчуқ, чит-так, майна ва шунга ўхшаш) совуқ вақтда одамлар яшайдиган жойларга яқин келиб олиши, улар қаердан ва қандай овқат топиши, одамлар улар ҳақида қанчалик ғамхўрлик қилиши ҳақида гапириб берилади. Тарбиячи болалардан боғча майдончаларида, гулзорда, полизларда, далада, фермада нима ишлар қилганликларини,

катталар куз фаслида далада, хиёбонларда, поллизда, боёла қандай ишларни бажарганликлари, кимлар учун бунчалик меҳнат қилиб гулларни, дарахтларни парварни қилганликлари, бунчалик қўп пахта, дон, сабзавот, боёллар етиштиришлари нима учун кераклиги, болалар ва катталар кузни нима учун яхши қўришлари ҳақида ҳам гапириб беришларини сурайди.

Шундан сўнг тарбиячи куз неъматлари солинган лагунларнинг устини очади ва болалардан улар туғрисида бирма-бир билганларини сўзлаб беришларини таклиф этади. Болалар сўзлаётганларида тарбиячи болаларга кўпроқ болаларнинг билим ва тушунчаларини умумлаштириш ва системалаштиришга ҳамда она Ватанимиз иқлими шароити шарофатини эътироф этишга ундовчи саволлар бериб туради. Масалан: «Шундай мева ёки пахта бошқа жумҳуриятларда ҳам пишадими?», «Нима учун?» ва шунга ўхшаш.

Суҳбат якунида И. Левитаннинг «Олтин куз» расмини кўриб чиқиб, рассом куз табиатида қандай гузал нарсаларни кўргани, нимани тасвирлаганини ўйлаш ва гапириб бериш топширилади.

Қ у ш л а р: Сентябрь — октябрь ойларида бизга гўнг қарға, қора қарғалар учиб келишади. Улар кундуз кунлари далаларга учиб бориб ҳосили йиғиб олинган экин майдонларида қолган донларни ва турли бегона ўтлар уруғларини териб ейдилар.

Октябрь ойида дастлабки совуқ тушиши биланоқ турналар ва ғозлар жануб томонга гала-гала бўлиб учиб кетишади. Сайрга чиққанда оналари билан учиб кетаётган қўшларнинг ҳар хил шакллар ҳосил қилиб учиб кетишларини кузатиш, айниқса мароқлидир. Турналар одатда, ўткир бурчак ҳосил қилиб, ғозлар эса узун қийиқ қатор, баъзида эса бурчак ҳосил қилиб, учадилар. Ёввойи қўшлар ва каккуларгина алоҳида-алоҳида учиб кетадилар. Қўшлар учиб кетишини болалар билан кузатаётиб тарбиячи уларга қуйидаги шеърни ўқиб бериши мумкин:

Одил Абдурахмон

ҚАЛДИРҒОЧ

Симёғочда
Қалдирғочлар,
«Важир-вужир»
Суҳбат бошлар.

— Ҳаво совиб
Нам оляпти.
Қўрт-қумурсқа
Кам қоляпти.
Гар қолмаса
Ерда емак.
Одамга ҳам
Қийин демак.
Шунга «важ-вуж»
Этмоқдамиз.
Жануб томон
Кетмоқдамиз.

Шундан сунг, тарбиячи қушларнинг учиб кетиш сабабларини аниқлаш бўйича болаларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиши мумкин:

1. Нима учун қўшгина қушлар жануб томонга учиб кетяпти?

2. Улар нима билан овқатланишар экан?

Савол-жавобдан сунг Ў. Усмоновнинг «Чумчуқ бола» ҳикоясини ўқиб беради (1-иловага қаранг).

Октябрь ойининг охири, ноябрь ойида шаҳарлар ва водийларда саъвалар пайдо бўлади. Улар қариқиз, отқулоқ уруғларини еб кун кечирадилар.

Саъваларни табиат бурчагида сақлаб, парвариш қилиш мумкин. Уларга тоза сув, сук, арпа, писта донларини майдалаб бериш мумкин. Шунингдек, улар қирилган сабзини, табиат бурчагида ўстирилган кук сулини, заранг ва шумтолнинг уруғларини ҳам зур иштаҳа билан истеъмол қиладилар.

Ноябрь ойида, зағчалар, дала чумчуқлари, қора ялоқлар, суфитурғайлар, читтаклар, кук чумчуқлар пайдо бўлади.

Бу қушларни қишлоқ жойларда ҳам, шаҳарда сайр вақтида ҳам бемалол кузатиш мумкин. Кузатишдан сунг қушлар туғрисида суҳбат уюштириш ва ҳар бир суҳбатдан сунг Виталий Бианкининг «Читтакнинг йилномаси» (Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1987 йил. Русчадан Мақсуда Содиқова таржимаси) китобчасидан йилнинг ҳар бир ойида қушлар ҳаётида юз берган ўзгаришлар туғрисида ўқиб берилса, болаларнинг қушлар туғрисидаги таассуротлари кенгайиб, тўлдирилиб борилади ҳамда болаларда қушлар ҳаётига нисбатан

қўйни уйғонади, уларни асраб-авайлаш хоҳиши тарбияланади.

Уй ва ёввойи ҳайвонлар. Ҳар бир сайрда болалар билан ёввойи ҳайвонлардан кучук, мушук; уй ҳайвонларидан от, эшакни кузатиш мумкин. Дала жойларда бўлса, қўй, эчки, сигирларни ҳам бемалол кузатиш бўлади. Кузатиш жараёнида тарбиячи болаларга ушбу ҳайвоннинг хатти-ҳаракатлари, ташқи тузилиши, нима билан овқатланиши, уларни қандай парвариш қилиш ва уларнинг одамларга келтирадиган фойдаси тўғрисида гапириб бериши мумкин.

Масалан, мушук шарпасиз юради, деворларга, дарахтларга, томларга жуда чаққонлик билан чиқиб олади, чиқаётганда тирноқлари билан дарахтга тирмашади. Юнглари юмшоқ, силлиқ, узун мўйловлари овқатларни фарқлашга ёрдам беради. Қўзлари жуда яхши кўради, у ҳатто қоронғида ҳам ўз ўлжасини бемалол кўраверади. У эркалаганни яхши кўради. У парвариш қилиб турилса, уй эгаларига содиқ бўлиб қолади. Мушук фойдали ҳайвон, у сичқонларни тутиб ейди.

Сигир уй ҳайвони. У гўшт, сут беради. Унинг терисидан оёқ кийимлари тикилади. У асосан ҳар хил ўтлар, кунжара, кепак, сабзавот ва мева пўчоқлари билан овқатланади. У яхши парвариш қилинса, тез катта бўлади ва кўп сут беради. Узун думи уни ҳар хил ҳашаротлардан ҳимоя қилади.

Худди шу тартибда қўй, кучук, от, туя ва бошқа ҳайвонлар тўғрисида ҳам сузлаб беришлари мумкин.

Қўйида ҳайвонлар тўғрисидаги суҳбатнинг намунавий режа конспектини келтирамиз.

ЭЧКИ УЙ ҲАЙВОНИ

Д а с т у р н и н г м а з м у н и. Болаларнинг эчки тўғрисидаги билимларини аниқлаш (номи, унинг уй ҳайвони эканлиги, ташқи кўриниши, нима билан овқатланиши). Эчкининг одамларга келтирадиган фойдаси тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш.

М а ш ғ у л о т н и н г б о р и ш и. Болалар эчки тасвирланган расмни кўрадилар ва тарбиячининг қўйидаги саволларига жавоб берадилар:

1. Бу ҳайвоннинг номи нима?
2. У нима ейди?
3. Бу ҳайвон қаерда яшайди?

4. У ёввойими ёки уй ҳайвоними?
5. Нима учун одамлар уни уйларида боқадилар?
6. У одамларга қандай фойда келтиради?

Қейин тарбиячи болаларга эчки юнгидан туқилган буюмларни кўрсатади ва бу ҳайвоннинг фойдаси тўғрисида батафсил сўзлаб беради. Агар иложи бўлса, болаларни эчки сути билан меҳмон қилади.

Машғулотнинг охирида болаларга қуйидаги саволларни беради:

1. Биз бугун қайси уй ҳайвони билан танишдик?
2. Сизлар яна қандай уй ҳайвонларини биласиз?
3. Улар қандай парвариш қилинади ва нима учун?

ҚИШ

Қиш жумҳуриятимизда ҳар йили ҳар хил келади. Кўпинча қиш ойларида ҳам кун худди баҳор ҳавосидек илиқ, ёгинсиз, қуруқ кунлар кўп бўлади, натижада ерда кўм-кўк ўтлар ўсиб чиқиб, дарахтлар куртаги катталаша бошлайди. Бундай кунларда ҳарорат 20—25 даражага кўтарилади. Қор декабрь ойида ёға бошлайди, аммо кун илиқ бўлганлиги сабабли тезда эриб кетади. Январь, февраль ойларида кўпроқ қор ёғади, тез-тез ёмғир ҳам ёғиб туради. Февраль ойларида кўпроқ қор ёғади, баъзи йиллари март, апрель ойларида ҳам қор ёғади, аммо тез эриб кетади.

ЖОНСИЗ ТАБИАТНИ КУЗАТИШ

Қ у ё ш. Декабрь ойи куннинг энг қисқарган вақти. Болалар билан ҳар кунги об-ҳавони кечагиси билан солиштириб борилса, ҳавода бўладиган ўзгаришларга нисбатан болаларда қизиқиш уйғонади, улар ҳатто кичкинагина ўзгариш ва фарқни ҳам тез ажратиб оладиган, синчков ва изланувчан бўлиб қоладилар.

Болалар билан қорнинг оппоқ бўлиб шарпасиз ерга тушишини, ёмғир эса шарпа билан ёғиши, ерга у тушганда, тарновлардан тушганда товуш чиқариш сабабини болалар билан аниқлаш (қор енгил, шунинг учун шарпасиз, ёмғир суви қорга нисбатан бир неча марта оғир). Бунга ишонч ҳосил қилиш учун тажриба ўтказиш мумкин. Болалар ёғаётган қор ва ёмғирга қўлларини тутиб турсалар унинг фарқини осонгина билиб оладилар. Қорнинг қўлга тушганини унинг фақат муздак-

...дан ёки эриб сувга айланганидан билиб олиш мумкин.

Ёмгир қўлга анча қаттиққина урилади. Қорни ёғатганини болалар билан кузатаётиб уларга қуйидаги тўғишмоқларни айтиш мумкин:

Ранги оппоқ,
Пардек юмшоқ.
Қуёш кўrsa,
Эрир шу чоқ.

(Қор)

Туси оппоқ, пахта эмас,
Ғирчиллайди тахта эмас.

(Қор)

Турсам саҳар,
Қўкдан шакар
Ёғар шитоб
Олсам кафтга
Эриб тафтга
Йўқолди, топ!

(Қор)

ёки Қутби Носированинг «Қор» шеърдан қуйидаги парчани ўқиб бериш мумкин:

ҚОР

Қор ёғар элак-элак,
Гуё гала капалак.
Тутқич бермай кафтимга,
Эриб кетар тафтимга.
 Қувноқ қор,
 Қочқоқ қор.
Қорни йиғиб олайлик.
Бир шаклга солайлик.

Қор қалин ёғиб кун совиб турганда болалар билан белкуракчалар, челақчалар, замбилчалар олиб қордан йўлакчаларни тозалаш, тўпланган қорлардан ҳар хил шакллар, қорбобо, қорқиз ясаш мумкин. Шундай пайтларда тарбиячи болаларнинг қорнинг енгиллиги, юм-

шоқлиги, иссиқдан эришлиги, ёпишқоқлиги туғрисидаги тушунчаларини аниқлаб мустаҳкамлайди.

Болаларга қорнинг қандайлиги ҳақида саволлар беринг. Улар жавоб бера бошлайдилар: қор юмшоқ, ғовак, қуёшда ярқиллайди, ҳар хил рангда товланади. Имкони бўлса, лупа олиб совуқ кунларда қорнинг ҳар хил шаклда бўлишини кузатинг.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЕСИНИ КУЗАТИШ

Қишда дарахтлар яланғоч бўлади. Қишда дарахтларни совуқ урмаслиги учун ва кўпроқ нам сақлаш учун улар атрофига қор тудалаб қўйилади, аммо дарахт тагидаги қорни қаттиқ босиб қўйиш керак эмас, ғовак қор орасида ҳаво сақланади, ўсимлик эса ҳавосиз яшай олмаслигини болаларга тушунтиринг. Бу ишни тарбиячилар болалар билан бажариши мумкин.

Баъзи йилларда иқлимимизнинг иссиқлиги туфайли декабрь, ҳатто январь ойларида ҳам ўсимликлар куртак чиқаради, бутакуз, маргариткалар очилади. Болаларнинг диққатини бу ўсимликларга қаратинг ва буни сабаб-натижаларини болалар билан биргаликда аниқланг.

Иссиқлик ва парвариш етарли бўлса, кўпчилик ўсимликлар йилнинг ҳар бир фаслида, ҳатто қишда ҳам ўсиб ривожланиши, гуллаши, мева бериши туғрисида болалар тасаввур ва тушунчаларини бойитиш мақсадида қиш фаслида, имкони бўлса, иссиқхонага мақсадли экскурсия уюштиринг.

ИССИҚХОНАГА ЭКСКУРСИЯ

Дастурнинг мазмуни. Болаларга кўпчилик ўсимликларнинг ўсиши учун ёруғлик, иссиқлик, яхши тупроқ бўлса, қиш фаслида ҳам чиройли гуллар, ҳар хил мевалар, сабзавотлар ўсиб мева бериши мумкинлигини кўрсатиш. Тарбиячи ўсимликлар яхши ўсишлари учун одамлар кўп меҳнат қилишларини таъкидлайди.

Экскурсияга тайёргарлик. Экскурсияни айрим ўсимликлар гуллаб, айримлари мева берган (туккан) вақтда, иссиқхонанинг мутасадди кишилари билан олдиндан вақтини, суҳбат мазмунини ва маршрутини келишиб олиб ўтказиш мумкин.

Экскурсиянинг бориши. Иссиқхонада болалар диққати пишиб ётган лимонлар, помидор ва бод-

ринглар, ям-яшил кукатларнинг сероблигига қаратилади. Болалар иссиқхонадаги ўсимликнинг ҳолати билан болалар боғчасидаги (боғ, майдон, хиёбон) ўсимликлар курнишини солиштириб, фарқини тушунтирадилар. Тарбиячи болалар эътиборини иссиқхонадаги ҳаво ҳароратига жалб этиб, термометрга қарашни таклиф этади. «Ҳозир кучада об-ҳаво қандай, иссиқми ёки совуқми?». Болаларнинг жавобларини тўлдиради.

Шундан кейин иссиқхонанинг 2—3 павильони айланиб, доимий ўстириладиган ўсимликларни кўриб чиқилади. Иссиқхона хизматчиларидан бири бирор ўсимлик ҳақида — табиатда қандай ўсиши, уларнинг иссиқхонада ўсиши учун қандай парвариш зарурлиги ҳақида сўзлаб беради.

Экскурсия маршрутига гуллар ва манзарали ўсимликлар етиштириладиган павильонларни киритиш ҳам мумкин. Болаларга ўзлари ўстираётган ўсимликларнинг номини айтиш, улар ўстириладиган тупроқнинг қандай эканлигини (юмшоқ ўғитланган), суғорилишини (сунъий ёмғир билан) кузатиш тавсия этилади. Иссиқхона хизматчиси гул ва сабзавотларни кимлар учун, манзарали дарахтларни нима учун етиштираётганликлари ҳақида сўзлаб беради.

Болаларнинг қиш ҳақидаги билимлари қиш ҳақидаги суҳбатда системалаштирилади.

ҚИШ ҲАҚИДА СУҲБАТ

Мақсад. Болаларнинг қишки типик ҳодисалар: қишда кун қисқа, тун узун бўлади, қуёш пастда кўринадди, кам иситади, ҳаво совуқ, қор ёғиб туради. Дарахт ва буталар баргсиз, фақат арча билан қарағайнинг яшил ниначалари тўкилмаган. Ҳашаротлар учмайди, улар дарахт ва бута пўстлоқларининг ораларига, барглар тагига, тупроқ тагига яшириниб уйқуга кетган. Қушлар кам, уларнинг кўпчилиги қишда одамларнинг турар жойлари яқинида яшайди. Ёввойи ҳайвонлар (қуён, типратикан, тошбақа, юмронқозиқ, дала сичқони ва б.) қишни ҳар хил ўтказади. Болаларнинг уй ҳайвонлари (одамлар уларга ғамхўрлик қилади, улар иссиқ жойларда қишлайди) ҳақидаги билимларини мустаҳкамлаш, қишда табиатда бўладиган ўзгаришларнинг баъзи изчилликларини аниқлаш (қиш охирида кун узая бошлайди, иссиқ кунлар кўпаяди, қушлар жонланиб қолади), қишки типик ҳодисалар ўртасидаги мутано-

сиблик ҳақидаги оддий тушунчаларни шакллантириш (ёруғлик кам, совуқ бўлгани учун ўт-ўланлар ўсмайди, дарахт ва буталар яланғоч, ҳашаротлар совуқдан яшириниб уйқуга кетган, ҳашаротлар йўқлиги туфайли кун қушлар учиб кетган, қолган қушлар учун овқат кам, уларни қўшимча овқатлантириш керак). Болаларнинг эстетик ҳиссиётини қўзғатиш, уларда гузал қишдан завқланиш туйғусини чуқурлаштириш, нутқини фаоллаштириш, боғланишли нутқни, луғатдан тўғри фойдаланишни машқ қилдириш.

Суҳбатни ташкил этиш. Суҳбатга болалар қиш давомида юритган об-ҳаво ва табиат календарлари, уларни намоиш этиш учун таглик тайёрлаб қўйилади.

Суҳбатнинг бориши. Тарбиячи болалардан қиш нимаси билан яхшилигини айтиб беришни, сайрлар вақтида қандай қизиқарли нарсаларни кузатганликларини эслашни сўрайди. Болалар табиат календарини намоиш этиб сузлаб берадилар. Кейин педагог бу вақтда табиат бурчагида нималар юз берганини айтиб беришни сўрайди, сўнг қуйидаги саволлар билан мурожаат этади. «Қишда ҳовлимиз қандай тусни олди?», «Об-ҳаво қандай?», «Ўсимликлар қандай кўринишга эга эди?», «Биз ҳашаротларни нима учун учратмадик?», «Қандай қушлар кўринмай қолди?», «Қандай қушлар бизда қишлаб қолди?», «Одамлар уларга қандай ғам-хўрлик қиладилар?», «Нима учун?», «Уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонлар қандай қишлайди?». Охирида болаларга ёқтирган шеърларидан ўқиб беришларини тавсия этади.

БАҲОР

Баҳор мавсуми Ўзбекистон шароитида ўзига хос хусусиятга эга. У турли йилларда турлича бўлади. Жумҳуриятимизда баҳор эрта бошланади, у кўпинча февраль ойидаёқ кириб кела бошлайди, дарахт куртаклари бўртади, мевали дарахтлар гуллайди (ёнғоқ, бодом, шафтоли, гилос, ўрик, тоқлар барг чиқара бошлайди), аммо шундан кейин қор ёғиб, қаттиқ совуқ бўлиши ҳам мумкин, натижада дарахтларнинг куртак ва гулларини совуқ уриб кетади ва ҳосил бермайди.

Март ойида қуёш яхшигина исита бошлайди. Ҳарорат 25—29 даражага кўтарилади. Болалар диққати куннинг узая боришига қаратилади. Март ойининг охи-

рида об-ҳаво календарини кўриб тарбиячи болалар тиниборини бу ойда қуёш чиққан кунлар сони кунлигини калб этади.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИНИ КУЗАТИШ

Баъзи йиллари март ойида ҳам қор ёғиб туради, аммо дарров эриб кетади. Аммо бу ойда ёмғир жуда кўп ёғади. Баъзан тинимсиз ёққан ёмғир туфайли мева-ларнинг гуллари ҳосил туга олмай чириб кетади. Натнжада эрта гуллаган мевали дарахтлар (олча, гилос, шафтоли, бодом, ўрик ва б.) мева бермайди.

Болалар билан гуллаган мевали дарахтларни кузатишда уларнинг гулига, баргининг тузилишига, танасига қараб номини айтишга ўргатиш керак. Ҳар бир мевали дарахт гул япроқларининг сони ва рангини мустақил аниқлаш ва умумлаштиришга (шафтоли, олча, беҳи бодом, ўрик, гилоснинг ҳар бир гулида бештадан гул япроғи бўлади, олма, нок тўп гуллидир) ўргатиш лозим.

Кўпинча март ойи илиқ бўлади, далалар куклам либосини кияди. Бойчечак, чучмома, гунафша, қоқиўт, оқ қалдирғоч, япалоқ гул, бўтакўз, совринжон, гунафшалар очила бошлайди. Ёввойи илдизли ўсимликлар, лолаларнинг кўпгина турлари, гиацинтлар, турли хил наргислар барг чиқара бошлайди.

Адирлар, тоғ бағирлари, тепаликлари эрта очилади-ган гулсафсарлар, лолалар, нозик нилуфар каби гуллар билан қопланади. Ёзда эса, уларнинг таналари қурийди, ер остида илдизлари сақланиб қолади.

Чул баҳорги ёмғирлардан кейин кўм-кўк утлар ва қиёқ, буғдойиқ каби утлар билан қопланади. Улар тез ўсади, гуллар тез ҳосилга киради, кунлар исий бошлаши билан сарғая бошлайди. Уларнинг уруғлари эса келгуси баҳоргача сақланиб қолади.

Шаҳардаги ҳовли ва хиёбонларда капалакгул, оқ ва қизил дастаргул каби кўп йиллик ўсимликлар гуллай бошлайди.

Дарахтларнинг куртаги бўртади ва барг ёзади. Мажнунтоллар, қора толлар, тераклар ҳам сочпопук ёзади.

Март ойида қузиқоринлар ҳам пайдо бўлади.

ЎТЛОҚКА ЭКСКУРСИЯ

Экскурсиядан мақсад. Болаларнинг ўтлоқда утларнинг ўсиши учун ёруғликни ва намни кўп та-

лаб этадиган ўсимликлар ўсиши ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш, улардан айримларини (бойчечак, чучмома, лола, оқ қалдирмоқ, қоқиўт, капалакгул ва ш. ў.) фарқлаб номини айтиш ҳамда бир-бирига ўхшаш томонлари ва фарқини аниқлаш; болаларни ўт-ўланларнинг қийғос очилишидан юзага келган ажойиб тароват манзарадан қувониш, уларнинг ёқимли иси билан тўлган ўтлоқлар гузаллиги ва кенглигини ҳис қила билишга ургатиб бориш.

Экскурсиянинг бориши. Тарбиячи болалар билан ўтлоққа келиб жойни кузатади, ундаги ҳар хил анвойи рангли гулларнинг номи, ўтлоқнинг хушбўйлиги, унинг кенглигини аниқлайди. Имкони бўлса, ўтлоқни яқин жойда ўсаётган дарахтлар (мевали ёки манзарали) билан қиёслаб, ўтлоқда унча баланд бўлмаган ўсимликлар ўсишини қайд этади. Болалар билан бирга ўтлоқни томоша қилиб завқланишади ва Ислом Ослановнинг қуйидаги шеърини ифодали ўқийди:

БАҲОР

Баҳор келиб ўлкамизга,
Хушбўй ҳидлар таралди.
Гул-лолалар очилиб,
Кунлар исиб боради.
Одатим туриб ҳар тонг,
Кузатаман атрофни.
Завқланаман мен куриб,
Чиқаётган офтобни

Ҳар бир боланинг гуллаб турган ўсимликни (энг чиройлисини) топишга рухсат этади, бироқ уни юлиш мумкин эмаслигини огоҳлантиради ва шу топган гули туғрисида шеър ёки топишмоқ айтишни таклиф этади. Агар болалар қийналсалар, болалар топган гулига қараб ўзи қуйидагича шеърни айтиши мумкин. Масалан, бойчечакни топган болага:

Илёс Муслим

БОЙЧЕЧАК

Ҳали эримасдан қор
Дала, қирда гулбаҳор.
Чиқди митти гул-чечак,
Май элчиси бойчечак.
Аскар каби турар тик,

Барглари яшил, тетик.
Унинг ранги сариқ, оқ,
Бошида кумуш қалпоқ.

Момақаймоқ топган болага Қуддус Муҳаммадийнинг қуйидаги шеърини айтади:

МОМАҚАЙМОҚ

Эрта куклам элчи гули.
Момақаймоқ қоқи утжон.
Кенг кучамиз чеккасини
Безатди тилла маржон.
Гули садаф тугмача,
Жажжи олтин саватча.
Кулар ёруғ юлдузча
Қурсанг кузинг қувнайди
Куклам ҳусни гул парча.
Меваси ундан қизиқ,
Момиқ укпар учар шар.
Чақалоқ қалпоғидек.
Ер ҳуснига ҳусн қушар,
Шамолда учар, уйнар
Болалар чопар, қувлар
Қўлинг теккан ҳамоно
Сочилиб, тузғиб кетар.
Она ерга беркинар,
Болажонлар укинар.
— Момақаймоқ қоқи утжон,
Қуришамиз энди қачон
— Яна куклам келганда,
Ерда майса кулганда.

Болалар навбат билан ҳар бир ўсимликни кузатиб, номини айтадилар (қийналган болаларга тарбиячи ёрдам беради), пояси, барги, гулларининг хусусиятларини қайд этадилар, ухшаш ва фарқини айтадилар.

Тарбиячи ўтган баҳордаги шундай сайрларда қандай гулларни топганликларини эслашга ундайди. Болалар эътибори ўтлоқ (яйлов) ўсимликларининг турлитуманлиги ва чиройлилиги ҳақида мулоҳаза юритишга қаратилади.

Кейин шаҳар хиёбонларида, ҳовлиларда, боғча майдончаларида учрайдиган 3—4 ўсимликни танлаб олиб (масалан, чинни гул, лола, қоқиут, бутакуз, капалакгул

ва ш. ў.) болаларга саволлар билан мурожаат қилинади. «Сиз бу ўсимликларни яна қаерда кўргансиз?» ёки аниқроғи «Бу ўсимликларни ҳовлингизда, боғчангизда, гулзорда, кўчадаги хиёбонларда кўрганмисиз», «Бу гулларни қандай жойда кўргансиз: серқуёш ялангликдами ёки салқиндами?». Шундан кейин нима учун бу ўсимликларни ўтлоқнинг ҳамма ерида ёруғ, қуёш тушиб турадиган ялангликда кўриш мумкинлигини ўйлаб кўришни айтади. Шу ва шунга ўхшаш саволлар билан тарбиячи болаларни ўтлоқда (яйловда) ёруғликни ва қуёш нурини кўп талаб қиладиган ўсимликлар ўсади деган хулосага олиб келади.

КАТТАЛАР МЕҲНАТИ

Март ойида далаларда дон экинлари ва беда экиш давом этади. Картошка ва эртанги карам экилади, редиска, кашнич, петрушка ва укроп уруғлари сепилади.

Кўчатлар ўтқазиш ва дарахтларни бир ердан иккинчи ерга кучириш ишлари давом этади. Дарахт кўчатларини ўтқазиш ишлари тупроқ юмшаши билан куртакларнинг бўрта бошлаганига қадар давом этади.

Ўзбекистонда тут дарахти кенг тарқалган бўлиб, у энг қимматли дарахтлардан ҳисобланади. Тут дарахт шаклида ҳам, бута шаклида ҳам ўсади. Тут дарахтидан ипак қўртлари учун озиқ сифатида фойдаланилади. Шунингдек, тут дарахтининг меваси севиб истеъмол қилинади. Меваси жуда ширин ва фойдалидир.

Боғларга турли хилдаги мевали дарахт кўчатлари ўтқазилади. Ўтказилгач, дарахтнинг учи ва новдалари қирқилади, чунки дарахт кўчатининг тараққий қилган учи (тожиси) ҳали тупроқда яхши ўрнашмаган илдизлардан кўп сувни буғлантириб юборади. Катталарнинг бу хилдаги фаолиятларини кузатиш жараёнида, катталар меҳнатидаги бу иш турига, албатта болалар диққатини жалб қилиш ва унинг сабаб, натижасини болаларга тушунтириш зарур.

Тарбиячи болаларга К. Ушинскийнинг «Бир олма тарихи» ҳикоясини ўқиб беради, бу ҳикоя юзасидан суҳбат ўтказиш мумкин (1-иловага қаранг).

Шу ойда дарахт ва буталарнинг таги чопиб юмшатилади. Дарахтлардаги ортиқча зарарланган шохлар кесиб ташланади. Март ойида анор, анжир, ток каби (кузда кўмиб қўйилган) ўсимликларнинг усти очилади.

Токлар куртак чиқаргунча, сўриларга тараб қўйилади. Акс ҳолда бўртган куртаклар тукилиб кетиши мумкин. Ток куртаклари ва ёш шўралар бир-икки даража совуқдаёқ осонликча зарарланади. Шунинг учун ток ҳаво ҳароратига қараб ҳар йили ҳар хил вақтда очилади.

Болалар боғчанинг майдончасида катта кишиларнинг ишларини кузатадилар ва катталарга қўлларидан келган меҳнатлари билан ёрдам берадилар, улар кучатларни ташиб келишда кўмаклашишади, кучатларни ўтқазаётган пайтда ушлаб турадилар, тупроқни ковланган жойга ташлайдилар, ёш кучатларни суғорадилар.

Одамларнинг нима учун ҳамма ўсимликларни бунчалик парвариш қилаётганлари, парвариш қилишда ишлатиладиган асбобларининг номини (кетмон, арра, белкурак, қашлағич, (гулқайчи ва б.) тўғри айтиши шакллантирилади, меҳнат турлари (ўтқазиш, тагини юмшатиш, ўғит солиш, сув қўйиш, кераксиз, зарарланган шохларини кесиб ташлаш, пайвандлаш ва ш. ў.) билан болалар бирма-бир таништирилади, ўсимликларнинг кишиларга фойдаси тўғрисидаги тасаввурларини мустаҳкамлаб бориш зарур.

ҚУШЛАР

Март ойида қушлар учиб кела бошлайди. Қушлар, одатда улар учун емиш пайдо бўлиши билан учиб келадилар. Ҳашаротхўр қушларнинг учиб келиши ҳашаротларнинг купайиш даврига тўғри келади. Бундай қушларга жиблажибон, қалдирғоч, жарқалдирғоч, сасиқпопишак, чуғурчуқлар киради. Улар буготларга, дарахт ковакларига уя қўрадилар.

Болалар билан имкони бўлса, қалдирғочларнинг уй ва айвонларнинг тепаларига, шипларига уя ясаётганларини кузатиш керак ва болаларга қўйидаги топишмоқни айтиш мумкин:

Зув-зув боради,
Томдан қарайди.
Чўп-лой чуқийди,
Сават туқийди.

(Қалдирғоч)

Қалдирғочларнинг ҳавода учиб юрадиган ҳар хил ҳашаротлар билан овқатланишини болаларга айтиб

беринг. Ҳаво булутли кунларда қалдирғочлар пастлаб учишини, ҳаво очиқ (булутсиз) кунларда баландлаб учишига болалар эътиборини жалб этиб кузатиш ва унинг сабабини тушунтириш керак.

Чуғурчуқлар тайёр уяларга зур иштиёқ билан жойлашадилар. Шунинг учун болалар боғчаси майдончасига эрта баҳорда дарахтларга «қуш уячалари» осиб қуйиш керак.

Зағчалари уз парлари билан ҳар йили ўзларининг эски уяларига жойлашадилар. Улар жойлашишдан олдин эски уяларини тозалайдилар, тузатадилар. Улар тумшуқларида пат ва хашаклар ташиб келтирадилар. Зағчаларнинг чуғурлашиб жанжаллашишини куп кузатиш мумкин, улар шох талашадилар, бир-бирларидан шохларни тортиб оладилар. Бундай манзарани кузатиш болаларга зур завқ, шавқ бағишлайди, уларда қушлар ҳаётига нисбатан қизиқиш уйғонади.

Уя қуриш вақтида қушларнинг сайрашлари, хуштак чалишлари ва қийқиришлари, ажойиб парвозлари кишини ўзига жалб қилади.

Уя қуриш вақтида ота қушларнинг патлари тукилади, она қушларники эса жуда кам тукилади. Ғураклар ғуруллашади, читтаклар овози янада ўткирлашади, аҳён-аҳёнда саъваларнинг ҳам овози эшитилиб туради.

Қушларнинг уя ясашларини кузатгандан кейин Л. Н. Толстойнинг «Сигир ва Зоғча» ҳикоясини ўқиб бериш мумкин.

Кузатиш вақтида тарбиячи Неъмат Тошпулатовнинг қуйидаги шеърини болаларга ўқиб беради:

Дув-дув учиб келди қушчалар,
Дарак бериб гўзал баҳордан.
Уя қурдик — қўниб яйрашиб —
«Чоғ-чоғ»лашар — сайрар наҳордан.
Балки бизга саломидир бу,
Раҳмат, деган каломидир бу.

Қушлар билан таништириш бўйича машғулотнинг намунавий режа конспекти.

ҚАНОТЛИ ДУСТЛАРИМИЗ

Дастурнинг мазмуни. Болаларни улкамизнинг фойдали қушлари билан таништириш. Уларда қушларга нисбатан меҳрибон, ғамхўр бўлиш ҳиссини тарбиялаш.

Машғулотни жиҳозлаш. Улкамизда яшовчи фойдали қушларнинг расми, иложи бўлса, қушларнинг қотирилган намуналари тайёрлаб қўйилади.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи болаларга қўйидаги саволни беради:

Болалар, ҳозир йилнинг қайси фасли? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, ҳозир баҳор фасли. Баҳор фаслида табиатда қандай ўзгаришлар юз беради? (Тарбиячи болаларнинг жавобини аниқлаштиради, тўлдиради.)

— Сиз бизда қишлаб қоладиган ва баҳорда учиб келадиган қандай қушларни биласиз? (Болаларнинг жавоблари.) Сўнг тарбиячи Зафар Диёрнинг «Қанотли дўстлар» шеърини ифодали қилиб ўқиб беради.

ҚАНОТЛИ ДУСТЛАР

Баҳор чоғи ...

боғчамда

Турли гуллар кулганди,

Атроф унинг ёқимли

Ҳидларига тўлганди.

Боларини кўрганда

Жовдиради кўзларим,

Учар эди тепамда

Бир қанча қуш

дўстларим,

Чумчуқчалар тез кунда

Тухум ёриб чиқишди.

Чурқ-чурқ қилиб

бизларни

Жуда хурсанд этишди...

Ота-она уларни

Беш-олти кун боқдилар.

Ўтиб «темир қанот»дан

Сўнгра қанот қоқдилар.

Қараб турсам дарахтдан

Ерга тез-тез тушишар,

Таълим олиб онадан

Сакрак-сакраб учишар,

Сувда булбул,

майналар,

Учиб недир излайди,

Чақчақлашиб сайрашиб

Ин қуришни кузлайди.

Она чумчуқ ўрикда,

У ҳам тинчиб ётарди,

Тухумлари бағрида,

Шу ҳолда тонг отарди...

Улар энди учирма,

Боғ устида — уйинда,

Баъзан кўриб қоламан

Боғчамда—сув бўйида!..

Тумшуқларин атрофи

Сариққина, томоша.

Якка қолсам шулар-ла

Булажакман ҳамиша.

Мен уларга ҳар куни

Уч маҳал дон сепаман,

Чурқ-чурқ қилиб

чиқарган

Товушларин севаман!..

Қанотларин силкитиб

Донлашларин

кўрсангиз,

Иноқ бўлиб,

Не дея

Сайрашларин

сўрсангиз!

Менга яқин дўст эрур

Бу қанотли уртоқлар,
Шулар ила жонланур

Бизнинг чаман
гулбоғлар.

Кейинги шеърнинг мазмунини қисқача суҳбат тарзида сузлаб беради. Болалар бизга баҳорда иссиқ улкалардан булбул, жарқалдирғоч, лайлак, жибилажибон, сассиқпопишак каби қушлар учиб келиб дарахтларнинг шохларига уялар қурадилар ва бола очадилар.

Бу қушлар ҳашаротларни еб бизга ёрдам беради. Қушлар баҳорда тинмай ҳаракат қилиб, ўзларига ин ясайдилар. Биз уларнинг инини сақлашимиз, ўзимиз ин ясаб, дарахтларга илиб қўйишимиз, қушларнинг тухумларига тегмаслигимиз керак,— деб болаларга яна алоҳида уқтирилади.

Болаларга қўшимча қўйидаги топишмоқни айтиш мумкин:

Зув-зув боради,
Томдан қарайди.
Чуп-лой чуқийди,
Сават тўқийди.

(Қалдирғоч)

Машғулот охирида болаларга қўйидаги саволлар берилади:

1. Баҳорда қайси қушлар учиб келади?
2. Қушларнинг бизга қандай фойдаси бор?
3. Биз қушларга қандай ёрдам берамиз?

Ҳашаротлар. Март ойида купгина ҳашаротлар пайдо бўлади. Ерда ялтироқ қурт, қарсилдоқ қўнғиз ва бошқалар пайдо бўлади. Улар ўсимликларнинг асосий илдизларини кемириб, уларга катта зарар келтирадилар. Бу каби ҳашаротлар айниқса тут дарахтларининг илдизларига зарар етказди.

Март ойининг бошларида, кунлар исий бошлаши биланоқ асаларилар ўз уяларидан учиб чиқади.

Асаларилар катта-катта оила бўлиб яшайди.

Баҳор кунларида ўсимликлар ва дарахтлар ёппасига гуллаётганда асаларилар оиласи тез ривожланади, улар гулларга қўниб нектар йиғади ва шу билан бир қаторда кўп асал йиғилади. Болаларга Н. Павлованинг «Топилма» ҳикоясини ўқиб бериш мумкин. (1-иловага қаранг.)

Асалариларнинг ўсимликларни чанглатишда аҳамияти катта.

Болалар билан мевали боғларга, гуркираб кукариб, гуллари очилиб ётган яйловга (утлоққа) экскурсияга чиқилганда куплаб асалариларнинг урик, шафтоли, олча, гилос ва бошқа ўсимликлар гулидан гулига қўниб юрганлигини кузатиш мумкин. Болалар асалариларнинг ғувилллашини эшитадилар. Шунда тарбиячи болаларга Қуддус Муҳаммадийнинг қуйидаги шеърини ўқиб бериши мумкин:

Ғув-ғув учар болари,
Дув-дув учар болари.
Гулдан-гулга қўнишиб
Шарбат ичар болари.
Болари, ҳой болари,
Ғув-ғув нағманг чал, ари!
Боғчамизда яйрашиб,
Учиб уйин сол, ари!
Сен қадрдон дўстимиз,
Асални еб усдик биз.
Ясаб берай сенга қути,
Боғчамизда қол ари!

Шундан кейин болаларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилади:

1. Мен нима тўғрисида шеър ўқидим?
2. Нима учун боларилар гулдан-гулга қўниб юрар экан?
3. Асалари бизга қандай фойда келтиради?
4. Улар қаерда яшайди?
5. Уларга қутиларни кимлар ясаб беради?
6. Сизлар яна қандай фойдали ҳашаротларни била-сиз?

Кейин тарбиячи асалари тўғрисида топишмоқ айтади:

Виз-виз, виз-виз,
Учамиз, қўнамиз.
Гулдан-гулга кучамиз,
Гул шарбатин ичамиз.
Қани, тонинг, ким биз?

Март ойларида ҳовузлар тагидан сузғич қўнғизлар, сувсевар қўнғизлар сув юзига чиқадиладар. Сузғич қўнғизнинг танаси барг ранг қора тусда ва танаси атрофида сариқ ҳошия бор. Уни ушлаш керак эмас, қўлни тишлаб олади. У хом гушт ва чувалчанг ейди.

Сувсевар қўнғизнинг ранги қора ёки қўнғир бўлади. Ўсимликлар билан овқатланади. Уларни кузатиш учун сузғич ёрдамида тутиб келиб аквариумга солиш мумкин.

Болалар билан аквариумдаги қўнғизни, балиқчаларни кузатиб, уларнинг ухшаш томонини топиш ва фарқлашга ургатиш мумкин. Масалан, балиқ ҳам, қўнғиз ҳам сувда яшайди, балиқ танаси тангачалар билан қопланган, қўнғизларда эса қанот бор. Балиқ сузғич қанотлари ёрдамида, қўнғиз эса орқа оёқлари ёрдамида сузади. Бундай тушунтиришли кузатиш болаларда сув ҳайвонларига нисбатан катта қизиқиш уйғотади. Уларда синчковлик, кузатувчанлик каби хислатлар шаклланади.

Кечқурунлари катта, жигар ранг март қўнғизларини кўриш мумкин. Бу қўнғизлар бизнинг боғ ва дарахтларнинг ёш баргларини еб қўяди. Кечқурунлари яна ҳавода учиб юрган кўршапалакларни кузатиш мумкин. У қоронғида ҳам жуда яхши кўради ва кўплаб қўнғиз, капалак, чивинларни тутиб ейди. Кундузи ухлайди. Бу фойдали ҳайвонни асраш керак. Шундан сўнг А. Кликовнинг «Қимдан фойда, кимдан зиён» ҳикоясини ўқиб беринг. (1-иловага қаранг.)

Март ойида қўрбақалар, чўлбақалар сингари сувда ва қуруқликда яшовчи ҳайвонлар сайрай бошлайди. Қўрбақалар сув ҳавзалари, анҳорлар, ариқ ва ҳовузларда яшайди. Чўлбақалар деворларнинг ковакларида, ариқлардаги кўприклар остида, боғларда, экинзорларда ва далаларда яшайди.

Қўрбақа сувда яшовчи жониворлар билан: сузувчи ургимчак боласи, сувсевар қўнғиз, ниначи тухумлари, шунингдек сув ўсимликлари билан овқатланади.

Чўлбақалари учмайдиган ҳашаротларни овлайди, шунингдек, пашша, чивин тухумлари, қўнғизлар ва уларнинг тухумларини, ўсимликларнинг илдизини кемиррадиган қўртларни, қарам баргларини, помидор барглари кемирувчи ва ғўза чаноқларини зарарловчи қўртлар, ёмғир чувалчангларины ейди.

Тарбиячи болалар билан қўрбақа ва чўлбақалар устида кузатиш ва суҳбатлар олиб борганда бу маълумотлардан болаларни хабардор қилади ва болаларни уларни асраб-авайлашга чақиради.

Март ойида тошбақалар, калтакесаклар, илонлар сингари судралиб юрувчилар ҳам уйғонади.

Тошбақанинг ранги косасининг ранги каби: сарғиш ёхуд қўнғир тусда бўлади, бармоқлари орасида парда бор. Думи қисқагина бўлиб, учлари ўткир.

Тошбақалар сувга муҳтож бўлмайди, чунки улар учун ейдиган ўсимликларидаги сувнинг ўзи етарли. Тунлари ўз уяларига кириб кетади, улар ўз уяларини новдаларнинг тагига шунингдек, ўнқир-чўнқир ерлардан қовлайди. Тошбақалар эрта саҳарда ёки кеч кириши олди-дан ўтлайди. Тошбақалар ялпиз, кўк ўт ва бошқа ўсимликлар билан овқатланади.

Тошбақаларни террариумларга жойлаштириб, болалар билан уларни парвариш қилиш — ўт олиб келиб боқиш ва уларнинг ҳаракатини кузатиб бориш мумкин.

ТОШБАҚА БИЛАН ҚУРБАҚАНИ СОЛИШТИРИШ

Дастурнинг мазмуни. Болаларни тошбақа ва қурбақанинг ташқи хусусияти, белгилари, шунингдек, қаерда яшаши, нима билан овқатланиши, инсонга келтирадиган фойдаси, ўзини душмандан ҳимоя қилиши тўғрисидаги тасаввурларини аниқлаштириш, мустаҳкамлаш ва кенгайтириш, ҳайвонларни асраб-авайлаш ҳиссини тарбиялаш.

Машғулотга тайёргарлик. Шиша банкага солинган қурбақани ва қутидан тошбақани ҳамма болаларга яхши кўринадиган қилиб стол устига қўйилади. Ва ҳар бири учун ейдиган овқатидан (қурбақага чивин, қўнғизчалар, тошбақага кўк ўтлар, ялпиз) тайёрлаб қўйиш.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи болаларга қўйидаги саволлар билан мурожаат қилади.

1. Стол устида қандай ҳайвонларни кўряпсизлар?
2. Кўриниши қанақа?
3. Қаерда яшайди?
4. Нима билан овқатланади?
5. Душманларидан ўзини қандай ҳимоя қилади?
6. Тошбақа тўғрисида ким билганини айтиб беради? (Болаларнинг жавобларини тарбиячи аниқлаштириб, тўлдиради.)
7. Қурбақа тўғрисида нималарни айтиб бера olasизлар? (Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштириб тўлдиради.)

Энди қурбақа ва тошбақани диққат билан кузатиб бир-бирига солиштиринглар. Улар нималари билан бир-бирига ўхшайди ва нимаси билан фарқ қилади?

Тарбиячи 2—3 болани чақиради. Улар ўхшаш ва фарқини гапириб беради. Болалар эътиборидан четда қолган томонларини тарбиячи ўзи тўлдиради. Шундан кейин болаларнинг жавобларини якунлайди.

Худди шундай машғулотларни тошбақа ва типратикан, балиқ ва қурбақа, ипак қурти ва карам қурти, қўй ва эчки, от ҳамда сигир ва ш. ў. билан ҳам ўтиш мумкин.

Болалар билан ҳовлиларда, кўчаларда юрганда тез чопиб кетаётган илон қўйруқларни учратиш мумкин. Улар пашша, қўнғиз, капалак, кана ва ўргимчакларни ейди.

Тошбақа, сариқ калтакесак ва бошқа ҳайвонлар каби илонқўйруқларни ҳам табиат бурчагидаги терриумларга жойлаштириб парвариш қилиш ва кузатиб бориш мумкин. Улар зарарсиз (тишламайди), кишига осонгина ўрганади. Илонқўйруқлар қўнғизчалар, шиллиқ қуртлар, ёмғир чувалчанглари, сувараклар билан овқатланадилар.

Калтакесаклар қишлоқ хўжалиги учун ҳам фойдалидир, улар қишлоқ хўжалиги зараркундаларининг катта қисмини қириб ташлайди.

Март ойининг охирида девор ёриқларидан кичкина кулранг калтакесак чиқади. Улар кун бўйи девор коваклариде ётади, қуёшли кунларда исинади. Кечки соатда болаларга Г. Ганейзернинг «Қандай ҳайвон ўз уйини елкасида кутариб юради?» ҳикоясини ўқиб беринг (1-иловага қаранг).

Апрель ойида ҳарорат гоҳ кутарилиб, гоҳ бирдан пасайиб кунлар совиб кетиши мумкин. Айрим ҳолларда совуқ тушиб, қор ҳам ёғади.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЕСИНИ КУЗАТИШ

Апрель ойида деярли барча дарахтлар барг чиқаради. Дуб ва шумтол ҳамма дарахтлардан кейин кўкаради. Ёнғоқ, дуб, тол сингари дарахтлар гултуда чиқара бошлайди, заранг дарахтининг гуллари кулранг ва куксариқ тусда бўлади, шумтол дарахтида эса майда гул косалари бўлади; акацияда — чўп шаклидаги оқ, хушбўй гуллар очилади; гледичия дарахтида эса кўримсиз, майда, сариқ гулчалар очилади.

Данакли ўсимликлардан шафтоли, олча, тоғолча, олхўри биринчи бўлиб (апрелнинг биринчи ярмида) гуллайди; кейинчалик мевасининг ичида уруғи бўлган да-

рахтлардан: олма, нок, беҳи (апрелнинг иккинчи ярмида) гуллайди.

Апрель ойида сирень-настарин, жасмин, бульдонеж сингари бута усимликлари гуллайди. Дарахтларнинг уйғониши об-ҳавога боғлиқ. Дастлаб ўрик, шафтоли сингари дарахтлар гуллайди, кейин барг чиқаради. Олча, тоғолча, олма, нок, олхури, беҳи кабилар аввал барг чиқариб кейин гуллайди.

Бундай вақтда болалар билан гуллаб турган боққа, гулзорга экскурсия уюштириш болаларнинг ақлий, ахлоқий, эстетик ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Болалар ўрик, шафтоли, олча дарахтларининг гуллари-нинг ҳажмига, гулбарглари-нинг сони ва рангига қараб тезда ажрата оладилар ва эсларида узоқ вақтгача сақланиб қолади. Бу дарахтлар нима учун гуллагани, гуллари-дан мевалар ҳосил бўлиши, шунинг учун гуллари-ни узмаслик, шохларини синдирмаслик тушунтирилади. Уларнинг меваларини кишилар қай ҳолда истеъмол қилиши тўғрисида болалар билан суҳбат тариқасида гаплашиб олишлари керак.

Бу пайтда саҳроларда, тоғ бағирларида лолақизғалдоқ ва лолалар чамандек очилади. Биронта лоланинг пиёзини ковлаб олиб, унинг ўтган йил тупроқ тагида қолган мана шу пиёздан униб чиққани, агар шу пиёзи қолмаганда, бошқа лола чиқмаслиги, шунинг учун очилиб турган ёввойи гулларни ҳам беҳуда юлмаслик лозимлиги болаларга тушунтирилади.

Апрель ойининг охири ва май ойининг бошларида жийда дарахти кумушсимон барглар билан қопланади. У кучли хушбуй ҳид таратувчи сариқ гуллар чиқаради.

Ҳ а ш а р о т л а р. Апрель ойида турли қўнғизлар: тиллақўнғиз (яшил рангли кичкина қўнғизча), тутхўр қўнғизлар (катта ёшдагиларда ҳаво ранг ва кичик ёшларида сарғиш доғлари бўлган кичкина қўнғизча), мева қўнғиз (яшил белгили, қанот остларида олтинсимон чуқурчаси бўлган қўнғиз) лар пайдо бўлади.

Бу даврда жуда кўп усимликлар гуллагани сабабли гуллар устида кўплаб асалариларни, ҳовуз четларида, ариқ қирғоқларида учиб юрган кўплаб ниначиларни учратиш мумкин.

Қ у ш л а р. Апрель ойида зарғалдоқ, булбуллар, мойқутлар, кўршапалаклар, лайлаклар, кук қарғалар, чивинхўрлар, каккулар учиб келади. Улар ҳаммаси уя қуриб тухум босади.

Уй паррандалари. Товуқлар, урдаклар, ғозлар ҳам бу пайтда тухум босади. Улардан жўжачалар чиқади.

Баҳор қуёши қўлмак сувларини илитиши биланоқ чулбақалари ва қурбақалар қора рангдаги тухумларини (икра) қўяди. Улар ипсимон бўлиб, сувости ўсимликларига ёпишган бўлади.

Бир неча кундан кейин уруғлардан катта қурбақаларга ўхшамаган қурбақачалар (итбалиқлар) чиқади. Секин-аста уларнинг думчалари қисқара бориб қурбақага айланади ва думи батамом йўқолади. Бақаларнинг икраларидан олиб келиб, болалар боғчасининг бурчагидаги аквариумга солиб, унинг ичидаги ҳароратни 20—25 даражагача кўтариб, қурбақанинг ривожланишини болалар билан кузатиш мумкин. Болалар бу каби ҳодисаларни зўр қизиқиш билан кузатадилар.

Апрель ойида ҳаво яхши келганда типратиконлар уйқудан уйғонади. Типратиканлар ҳавзаларда, тоғли районларда ва боғларда яшайди. Улар қоронғи тушгандан тонг отгунча далалар, боғлар, соябон дарахтлар тагида дайдиб юради. Улар ҳашаротлар, калтакесаклар, илонлар ва сичқонларни, чигирткаларни тутиб ейди. Гоҳо-гоҳо ўсимликларни ҳам ейди. Типратиканлар сузишни билади. Типратиканларни террариумларда сақлаш мумкин. Уларни ҳар хил ҳатто қолган овқатлар билан ҳам боқиш мумкин. Типратиканлар сичқонлар, суваракларни қириб ташлайди.

Бу даврга келиб уй ҳайвонлари — сигир, эчки, қўй ва бошқа ҳайвонлар ҳам болалайди.

Кишилар меҳнати. Апрель ойида колхоз ва совхоз далаларида чигит экиш бошланади. Чигит асосан чопиб, тайёрлаб қўйилган ерларга чигит экиш машиналарида экилади.

Шунингдек, далаларга маккажўхори, оқжўхори ва кунгабоқар экилади, ҳайвонлар учун ембоп ўтларнинг уруғи ҳам сепилади. Имкони бўлса катталарнинг бу хилдаги меҳнатлари кузатилиб, катталарнинг меҳнати, улар нима учун бундай меҳнат қилишаётгани устида суҳбат ўтказилади.

Хиёбонларга, боғча майдончасига жонли деворлар экилади. Қашқаргул, хина, чиннигул, жасмин ва бошқа ҳамда гулзор гулларининг уруғлари сепилади ҳамда катта (қўқонгул ва б.) гулларнинг кўчатлари ўтқазилади. Картошкагул, лола ва бошқа гулларнинг ўтган йил олиб қолинган пиёзлари ўтқазилади.

Бундай ишларни бажаришда болалар ҳам қатнаштирилади.

М а й. Май ойида ҳам Ўзбекистонда об-ҳаво кўпинча беқарор бўлади. Баъзи кунлари ҳарорат 25 даражагача кўтарилади. Баъзан момақалдироқ бўлиб, кучли ёмғир ва дўл ёғади. Натижада полиз ва дала ўсимликларига жуда катта талафот етказди.

Ў с и м л и к л а р ҳ а ё т и д а г и ў з г а р и ш л а р. Май ойида бульдонеж гуллайди. Гулсафсарлар очила бошлайди. Узум, жийда гуллайди, олча, гилос, эртапишар ўрик пишади.

Ҳ а ш а р о т л а р. Май ойида ҳар хил рангдаги капалаклар; лимон капалаги, карам капалаги, қичитқи ўт капалаклари ва бошқалар пайдо бўлади. Матрап ёрдамида капалак, ниначиларни тутиб, уларни яхши кўриб олиш учун шиша банкаларга (қисқа вақтга) солиб қўйиш мумкин. Улар кузатиб бўлингач, чиқариб юборилади. Ёз кунлари сув олдида болалар билан учиб юрган ниначиларни кузатиш жуда мароқли. Болаларга уларнинг фойдаси туғрисида гапириб беринг. Улар чивинларни ва бошқа майда ҳашаротларни тутиб еб фойда келтиради. Болалардан, учиб юриб ҳашаротларни тутиб ейдиган яна қандай ҳайвонларни биласиз деб сўранг (қалдирғоч, узун қанот). Капалакни кузатаётиб тарбиячи болаларга қўйидаги топишмоқли шеърни айтиш мумкин:

Гулзорда бир гул кўрдим,
Япроқлари ялтироқ.
Ўзмоқчи бўлган эдим,
Учиб кетди у шу чоқ.

(Капалак)

Кейин тарбиячи Қ. Ушинскийнинг «Карам капалаги» ҳикоясини ўқиб беради (1-иловага қаранг). Экин майдонларида сассиқ қўнғиз, гўрков қўнғиз, хон қизи пайдо бўлади. Сакровчи чивинлар учиб чиқади. Хон қизи ўсимликларнинг зараркунанда шираси, ўсимлик бити билан овқатланиб катта фойда келтиради. У ўзидан сариқ суюқлик чиқаради. Бу суюқлик уни душманлардан сақлашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Агар табиат бурчагидаги ўсимликларга бит-ўсимлик шираси тушган бўлса, хон қизидан қутичаларга териб келиб ўсимликларга утказилса, қўнғизлар ўсимлик битларини жуда тез еб ўсимлик баргларини тозалаб қўяди.

Май ойида зараркунанда ҳашаротлар пайдо бўлади: гунафша тусли қалқондор урик ҳамда олча филчаси, нок, шира бити, олма канаси, қон бити, қалқондор қуртлар. Имкони бор жойларда буларни кузатиб, келтираётган зарарини болаларга кўрсатиш ва усимликларни улардан ҳимоя қилиш воситалари тўғрисида сўзлаб бериш керак. Кейин Ганейзердиннинг «Қуринмас чигиртка» ҳикояси ўқиб берилади (Иловага қаранг).

Ҳашаротлар келтирадиган зарарни май қўнғизини кузатиб бориб кўрсатиш мумкин. Қўнғизларнинг дарахт барглари орасидан топиш осон. Қўнғизлар кўрилатганда улар еб битирган баргларга эътибор жалб этилади, тупроқда бўладиган қўнғиз личинкасини келтириб унинг зарари тўғрисида сўзлаб берилади.

Ҳашаротларнинг зарари ва ривожланиши кузатилади. Махсус тайёрланган ёки тайёр жойга капалак қурти, карам қурти личинкалари жойлаштирилади. Уларга ҳар куни қичитқи ўт, карамнинг янги барглари ташлаб турилади, капалак қурти уларни еб, барглари юпқалаштириб қўяди, барглар қовжираб хашакка айланади. Капалак қурти қўғирчоққа айланиб, улардан капалаклар пайдо бўлади. Улар барглар орқасига яна ўз тухумлари — личинкаларини қўяди.

Тарбиячи ҳар бир сезиларли ўзгаришдан кейин болаларга кузатишни таклиф этади ва юз берган ўзгаришни сўз билан ифодалашга ургатади.

Ўзбекистонда пиллачилик кенг ривожланган даромад манбаи бўлиб, бу тўғрисида болаларга маълумот бериб бориш ва катта гуруҳдан бошлаб бу ишда қўлидан келган меҳнати билан қатнашишга жалб қилиб борилади.

Ипак қуртлари апрель ойининг охири ва май ойининг бошларида жонлана бошлайди. Ипак қурти бешта яшаш босқичини ўтайдди. Уруғлардан янги чиққан қуртчалар биринчи ёшда кесилган барг ейдилар (тут баргини қайчи билан майдароқ қилиб қирқиб, қуртчалар устига бир хилда юпқа қилиб солинади). Кесилган ортиқча барглар иккинчи марта берилмайди, чунки суви қочиб тезда бузилиб қолади. Агар барг ортиб қолса, унинг устини тоза ҳўл латта билан ёпиб қўйиш лозим. Бу ёш 42 соат давом этади. Иккинчи ёшга ўтганда қуртчаларнинг сўридаги тўпланиб қолган ахлатлари тозаланади. Бунинг учун ипак қуртларининг устига барг солинади ва ҳамма қуртчалар янги барг устига

ўрмалаб чиқишгач, уларга уша барглар билан янги жойга кўчирилади.

Ипак қурти учинчи ёшга (59 соат давом этади.) ўтганда тут барги майдаланмай солинади.

Ипак қурти тўртинчи ёшга ўтганда (74 соат давом этади) тут дарахтининг барглари майда шохчалари билан солинади. Бу шохчалар навбатма-навбат қуртлар устига узунасига ва кўндалангига жойлаштириб қўйилади.

Ипак қуртлари бешинчи (1 ҳафта) ёшнинг 5—7-кунлари овқатланишдан тўхтайди ва пилла ураш учун жой қидира бошлайди. Шунда улар устига пилла урашлари учун махсус қуритилган ғана ўт солинади ёки майин шохчалар ташланади.

Пилла ураб бўлгач, қуртлар пилла ичида ғумбакка айланади. Кейинчалик бу ғумбаклардан капалакнинг тана аъзолари пайдо бўлади. Капалак 10—14 кундан кейин пиллани тешиб учиб чиқади. У овқатланмайди ва ўсмайди. Унинг асосий вазифаси тухум — уруғ қўйиш. Она капалак тухум қўйгач (500—600 тагача), ўзи ўлади.

Катта ва мактабга тайёрлов гуруҳи болалари тарбиячи раҳбарлигида гуруҳ хонасининг табиат бурчагида ипак қуртини бирон бир кичкина (печенье ёки конфет) қутида дастлабки ёшидан бошлаб то тухум қўйгунча парвариш қилиб кузатишлари мумкин.

Бу болаларга ақлий, ахлоқий меҳнат тарбияси бериш вазифасини амалга оширишнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Май ойининг ўрталарида (тут қўнғизлари) узунчоқ, кулранг қўнғизлар уча бошлайди. У зарарли бўлиб, тут дарахтининг зараркунандаси ҳисобланади. Улар ўсимлик илдизини қирқади. У кечки пайт тут дарахтларининг шохлари ва ёриқ жойларига ўрмалаб чиқиб тухум қўяди.

Кишилар меҳнати. Экин майдонларида помидор ва бошқа сабзавотларни эшик ишлари давом этади. Тарвуз, қовун, қовоқ сингари полиз экинлари экилади. Ғузага ишлов берила бошланади, беда ўриб олинади, бошқа экинлар суғорилади, ишлов берилади. Токларни касалликдан сақлаш (узумга кул тушиб, ёрилиб, чириб кетмаслиги) учун олтингугурт чанглатиб сепилади. Хомток қилиб турилади.

Токзорни ана шундай парвариш қилиб турилса,

узумдан мул ҳосил олинади. Бундай ишларга болаларнинг эътибори жалб қилиниб, катталарнинг меҳнати болаларга тушунтириб берилиши зарур.

Мевали боғларда ҳам зараркунандаларга қарши кураш олиб борилади. Бу ишларни ҳам иложи бор жойларда кузатиш ва тарбиячи болаларга тушунтириб бориши керак.

Боғча майдончасида болалар тарбиячи раҳбарлигида ерни қайта чопади, эгат ва пушталар очилади, сабзавот ва манзарали ўсимликларнинг уруғи сепилади ва экилади. Пушталарга райҳон, жамбил, шойи ўт, духобагул, қуқонгул, чиннигул, итоғиз ва бошқа гуллар экилади.

Эгат ва пушталарга қараб туриш (суғориш, тупроқни юмшатиш, ўтоқ қилиш) учун болалар гуруҳчаларга (ҳар бир гуруҳда 2—3 нафар бола) бўлинади ва ҳар бир гуруҳ ўсимликни парвариш қилиш бўйича аниқ вазифа олади. Парвариш қилиш жараёнида ўсимликларни кузатиб уларнинг ўсиши ва ривожланиши натижасида юз бераётган ўзгаришлар (браглари сонининг ортиб бориши, поясининг ўсиши, новдалари сонининг кўпайиши, ғунча, гул, мева тугиши) пайдо бўлишига алоҳида эътибор берилади, кейин бу ҳодисалар кундалик дафтарга ёзиб борилади.

Ўсимлик ва ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши ҳаво ҳароратига, ернинг намлигига, уларни парвариш қилишга боғлиқ эканлигига болаларнинг диққат-эътибори жалб этилади.

Ҳар ойнинг охирида болалар билан бирга об-ҳаво календари кўриб чиқилади, очиқ, қуёшли кунлар, куннинг узайиб бориши аниқлаб борилади.

Қушлар (2-илова.) Май ойида қизил зағчалар учиб кела бошлайди. Каккуларнинг сайрашлари эшитилади, қизилиштонлар, лайлақлар, сассиқпопишаклар, куккарғалар, қалдирғочлар тухум қўя бошлайди.

Қалдирғочларни уйларнинг шипларига уя ясаётганини кузатинг ва қуйидаги топишмоқли шеърни ўқиб беринг:

Уйнинг шифтида ини,
куйлаб берар ҳар куни
Баҳорда кутиб олиб
кузатамиз биз уни.

Какку ўз тухумини бошқа қушларнинг уясига қўяди. Какку уяга тухум қўйилгандан аввал уя эгасининг бигга тухумини олиб ташлаб кейин ўзининг тухумини қўяди. Шундай қилиб уядаги тухумларнинг сони ўзгармай қола беради. Шу билан каккунинг ўз насли ҳақидаги ғамхўрлиги тугайди.

Имкони бўлса каккунинг тукли яшил қўртни чўқиб кетаётганини кузатинг, бу зарарли ҳашарот эканлиги, у эса каккунинг емиши эканлигини ҳам тушунтиринг.

Каккулар бошқа қушларга нисбатан бир сутка илгари тухумларни очиб чиқадилар, тухум пўстлоғини уядан чиқариб ташлаб ўзлари қоладилар. Улар уядаги бошқа қушчаларга мутлақо ўхшамайди, бироқ она қушлар ўз болалари сингари уларни ҳам муҳаббат билан парвариш қилаверади.

Май ойининг ўрталарида қушчалар тухум очиб чиқа бошлайди.

Болалар боғчасидаги ёки боғчага яқин ерга жойлашиб қолган қушларни мунтазам кузатиб бориш мумкин. Қушлар бола очиш даврида тез-тез ва узоқ сайрайди. Ёш чумчуқлар, зағчаларнинг болалари чийиллайди, жарқалдирғочлар овоз чиқариб учиб юради.

Болалар уларнинг овозига қулоқ соладилар ва қушчаларни кўрсатишни илтимос қиладилар. Болаларни 3—4 қушнинг сайрашини фарқлашга ўргатиш мумкин. Улар эътибор билан тинглаганларида катта читтак, чуғурчуқ, қизилтуш, қалдирғочнинг вижирлашиб сайрашини фарқлай оладилар.

Қушлар полапонларни боқиш учун 15—30 минут ичида (вақтни тарбиячи белгилайди ва ҳисоблайди) уларга неча марта овқат ташиб келишини кузатинг.

Тарбиячи болалар билан қушларни кузатаётганда улар диққатини қушларнинг чиройли сайраб одамлар дилини хушнуд қилиши, уларнинг ёқимли овози қувонч ва ҳузур бағишлашини қайд этиш билан бирга ўсимликлар учун жуда фойдали эканлигини ҳам болаларга гапириб беради.

Шароит бўлса товуққа жужа очириш учун тухум бостириш мумкин. Болалар учун кичкинтой момик жужалар пайдо бўлишини кузатишдан ортиқ қувонч йўқ. Бу болаларнинг она товуқни, ундан кейин эса унинг жужаларини узоқ ва чидам билан парваришlashга қизиқишини уйғотади.

БОҒЧА ҲОВЛИСИГА ОБЗОР ЭКСКУРСИЯ

Экскурсиядан мақсад. Болаларни баҳорнинг белгилари (осмоннинг тиниқлиги, ҳавонинг илиқлиги, қуёшнинг баландлашганлиги, ўтларнинг ям-яшил бўлиб ўсиб ётгани, мевали ва манзарали дарахтларнинг чамандай гуллаб, ҳар томонга ҳушбўй ҳидларни таратаётгани, уруғлардан ўсимликлар униб чиқа бошлагани; ҳашаротлар — қўнғиз, капалакларнинг жонлангани; қушлар — какку, сассиқпопишак, булбул, қорақарға, чуғурчуқ, жиблажибон ва бошқа қушларнинг учиб келиб инлар ясаб, тухум қўяётгани, айримларидан болалари тухумни ёриб чиққанлиги тўғрисидаги билимларини текшириш ва системага солиш; ҳароратнинг кўтарилиши, куннинг узайиши, ўсимликлар ўсиши билан ҳашаротларнинг пайдо бўлиши, қушларнинг учиб келиши ва бошқалар ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга ўргатиш; болаларда эстетик ҳис этишни — баҳор ҳавосининг мусаффолиги, ёрқин баҳор қуёши, ям-яшил ўтланларни идрок этиш билан боғлиқ булган қувонч ҳиссини орттириш.

Экскурсияга тайёргарлик. Экскурсия олдидан тарбиячи болаларга қуйидаги топишмоқли шеърни ўқийди.

Яшнар кук майса
Эҳ, қандай маза!
Кукда кун кулар
Ўриклар гуллар.
Колхозчи деҳқон
Экар, чигит, дон,
Қувнай-қувнай юрт,
Боқар ипак қурт.
Қуш, учар пир-пир,
Гоҳ қуяр ёмғир.
Билсанг айт Саид,
Бу қайси фасл?

Болалар жавоб берадилар.

«Сизлар баҳордаги узгаришлар тўғрисида яна нималарни айтиб бера оласизлар?» (Болаларнинг жавоблари.) Тарбиячи болаларнинг жавобларини аниқлаштиради ва тўлдиради.

Ёки экскурсия олдидан Уйғуннинг «Баҳор» шеърини ўқиб бериши мумкин:

БАҲОР

Осмон тиниқ, кўк шоҳи
Оқ булут кезар гоҳи
Гулларга кўмилади
Қандак урикнинг шоҳи.
Боғбон чиқар боғига,
Чупон кетар тоғига.
Боларилар гувиллаб,
Қўнар гул япроғига.

Қушлар учиб келади
Шамол ғир-ғир елади.
Қуёш гуллар юзини
Шуълаларга белади.
Сувлар шилдираб оқар,
Қўшиғи дилга ёқар,
Бизга шодлик келтирдинг,
Салом сенга, гул баҳор!

— Мен сизларга йилнинг қайси фасли тўғрисида шеър ўқиб бердим? Баҳорда она ўлкамизда қандай ўзгаришлар юз берар экан? Баҳор тўғрисида яна нималарни айтиб бера оласиз? (Болаларнинг жавоблари.) Тарбиячи болалар жавобини аниқлаштиради, тўлдиради.

— Биз сизлар билан ҳозир боғчамиз ҳовлисига чиқиб (парк ёки хиёбонга) баҳор белгиларини топамиз.

Экскурсиянинг бориши. Тарбиячи болалардан табиатда нималар ўзгарганлигини, нима учун баҳор келди деб ҳисоблаш мумкинлигини айтишни сўрайди ва шундай қўшимча саволлар беради. «Осмоннинг ранги қандай?», «У қишда ҳам шундай рангда эдимиз?», «Қуёш баланддами ёки пастда турибдими?», «Қишда қуёш шундай иситадими?», «Нималар ўзгарган?», «Қатталар ва болалар қандай кийинишган? Нима учун?». Баҳорнинг «шивир-шивири»ни эшитиш, қушларнинг номини айтиш тавсия этилади. Қандай ҳашаротлар кўпайиб қолганини, уларнинг қайсилари фойдали (ипак қурти, асалари) ва қайсилари зараркунада (март қўнғизи, май қўнғизи ва б.) сўралади. Кейин болалар тарбиячининг топшириғи билан баҳорнинг ҳали айтилмаган белгиларини излайдилар (экинзор, гулзор, майсазор, дарахт ва буталардан).

Болалар майса, ўтлар, гуллаб турган мевали ва манзарали дарахтларнинг, уруғларидан униб чиққан баҳорги сабзавотларнинг (пиёз, редиска, укроп, кашнич, петрушка ва б.) баргларини, очилиб турган навруз гулларини, ҳашаротлар, қайта чопилган эгатларни, уяси ёнида сайраётган чуғурчуқ ва бошқаларни кўриб чиқадилар.

Экскурсия охирида, тарбиячи нима учун ўт-ўланлар гуркираб ётгани, айрим новдалар барг ёзгани, айрим-

лари чаман бўлиб гуллаб тургани, қушлар турли хил сайраётганлари, учиб келган қушларнинг учиб келиш сабабини уйлаб қуришни айтади. Болалардан баҳордан хурсанд ёки хурсанд эмасликларини, катталар ва болалар баҳорни нима учун севишларини сўрайди. Болалар баҳор ҳақида билган шеър ва ашулаларини айтадилар.

ЁЗ

Июнь ойида қуёш янада баланд кўтарилади. Ҳарорат 20—30 даража бўлади. Бу ойда ҳаво асосан мусаффо бўлади. Ёмғир камдан-кам ёғади, купинча момақалдиरोқ бўлади. Баъзан ҳатто дўл ёғади.

Ўзбекистонда ҳақиқий ёз май ойидан бошланади. Ёз меваларининг етилиши билан алоҳида ажралиб туради.

Ёзда болаларни табиат билан таништиришнинг асосий формаси экскурсия ва мақсадли сайрлардир. Бунда болаларнинг табиат ҳақидаги тасаввурлари бойийди, кузатувчанлиги ортади, табиатни эстетик идрок қилиш чуқурлашади.

Ўсимликлар дунёсини кузатиш. Болалар боғчаси участкасида, табиат бурчагида, полиз ва гулзорлардаги, хиёбонлардаги, боғ ва далалардаги, пайкаллардаги ўсимликлар устида кузатиш олиб борилади. Боғларда ўрик, олча, эртапишар олма ва ноклар пишиб етилади.

Июнь ойида гладиолус, аждароғиз, чинни гул, картошкагул, кана, хушбўй тамаки, мойчечак, флокс, петуний, тизигул, семизўт ва бошқа боғ гуллари гуллай бошлайди.

Июнь ойининг учинчи ўн кунлигида ғўза гуллай бошлайди. Тарбиячи болалар диққатини ўсимликлар гулининг эрталаб очилишига (момоқаймоқ, бойчечак, лола ва б.), кечқурун эса ёпилишига қаратиши керак, кунгабоқар, пахта ўз гулини кун бўйи қуёш томонга угиради. Наъматакнинг гули ҳам доим қуёшга қараб туради. Номозшомгул эса кечқурун очилади.

Тарбиячи М. Зайнитдинованинг «Жужалар» ҳикояси асосида тупроқнинг бутун жонзот ҳаётида тутган ўрни тўғрисида суҳбат ўтказиши мумкин (1-иловага қаранг).

Қушлар. Қушларнинг овозлари ҳар томондан жаранглаб эшитилиб туради. Айниқса булбул кўп сай-

райди. Тухумларидан янги очиб чиққан полопонларини она қушлар зўр ғамхўрлик билан боқадилар. Қушларнинг болалари уяларидан тушиб кетса, уларни уяларига солиб қўйиш керак. Қуш болаларини табиат бурчагига олиб келиб бўлмайди. Улар жуда серҳаракат, очликдан ўлиб қолиши мумкин.

Ҳашаротлар. Қунғизлар, пашшалар, асаларилар тез-тез гулдан-гулга қуниб туради. Улар гуллардан нектар ва чанг йиғади.

Капалаклар ҳам гулдан-гулга қуниб учиб юради. Баргларнинг қўйи қисмларида ҳашаротларнинг игналари изини болаларга кўрсатиш мумкин, улар баргларнинг шарбатини суриб олади.

Салқин тунларда гуллар ичида майда ҳашаротларни учратиш мумкин. Улар тунда гуллар ичида исинадилар ва тухум қўядилар. Чиннигулларнинг гулкосаларида тунги капалакнинг тухумларини топиш мумкин.

Июнь ойида итбалиқлар ёш қурбақачага ва чул бақаларга айланади. Чул бақачалари қирғоқдаги майдонларга ва боғларга жойлашади.

Июнь ойида туялар ҳам туғади. Ёш буталоқ одатда нимжон бўлади. Дастлаб уни маҳаллий аҳоли ўз ўтовларида сақлайди, наमतларга ураб, қуёшдан паналайди. Буталоқ бир оз ўсгандан кейин, у соя-салқин ерга бойлаб боқилади ва жуда эҳтиёт қилинади. Тунлари арқондан бўшатилиб, онасининг ёнида қолдирилади. Она туялар ўз болаларига жуда ғамхўр ва меҳрибон бўлади, ҳатто болаларини эмизиш учун атайин яйловлардан келади.

Қишиллар меҳнати. Ёз ойида ишқомлардаги узумлар ва боғлардаги меваларни ҳар хил зарарли ҳашаротлар ва ҳашаротлар келтириб чиқарадиган касалликлардан ҳимоя қилиш бўйича ҳар хил чора-тадбирлар кўрилади. Масалан, июнь ойида боғлардаги олма ва бошқа меваларни зарарлантирадиган қурт капалаклар пайдо бўлади. Қуртлаган олма ерга тукилади, унинг ичидан қуртчалар ўрмалаб чиқиб дарахт тепасига ўрмалаб чиқади ва янги тоза олма ичига жойлашиб уни ҳам кемира бошлайди, у яна тукилади ва яна қурт ўз ишини давом эттиради.

Болалар билан ерга тукилган олмани олиб уни қурт тешган тешикчасини кўрсатинг ва олмани ёриб ичинини қурт қандай еганини ва ичидаги қурт яна янги олмани ейиш учун олма дарахтига ўрмалаб чиқиб кет-

ганини тушунтиринг. Ва имкони бор жойда олма капалакларини зарарлантириш бўйича катталар олиб бораётган ишини болалар билан кузатиш ва тушунтириш керак.

Июль ойининг бошига келганда худди шунга ўхшаган, лекин бошқа хил капалаклар узумларни зарарлантиради. Улар узум уруғи билан овқатланади. Капалакчалардан чиққан қуртчалар узум уруғларини, кейин эса узумнинг юмшоқ мевасини ҳам ея борадилар, улар тез-тез биридан иккинчига ўтиб ейди. Бу мақсадда узум хомток қилинади ва олтингургурт чанглатиб сепилади. Бу ишларни ҳам болалар жуда қизиқиб кузатадилар.

Июнь ойида боғларда эртанги олма, шафтоли, олча, гилос ва ўрикларни йиғиш ишлари бошланади.

Полизларда эртанги помидор, гармдори ва бақлажонларни йиғиштириш бошланади.

Болалар катталарнинг бундай йиғим-терим ишларида баҳоли қудрат қатнашадилар.

Июль ойида ҳарорат кўтарилиб, қуёш қиздира бошлайди, шунинг учун пайкалларда қовун, тарвуз каби полиз экинлари пишиб етилади.

Гулзорларда қўқонгул, тизимгул, настурция, заъфар гул, картошкагул ва бошқа гуллар очилади. Ғўзалар ёппасига гуллайди ва кўсак туга бошлайди.

Апрель ойидан бошлаб, имкони бўлса, далага, полизга боққа бир неча марта мақсадли экскурсия уюштириш керак, дон ўсимликларини, пахтани, меваларни, сабзавотларнинг ўсиши ва ривожланишини кузатиш ҳамда катталарнинг уларни етиштиришдаги меҳнатлари билан таништириш лозим. Тарбиячи болалар диққатини далаларнинг, полизларнинг катта-кичиклигига жалб этади. Болалар катталарнинг меҳнатини, меҳнат қуролларини кузатадилар, ўсимликларнинг катта-кичиклигини, баргининг ҳажми, шаклини кўриб чиқадилар, ўсимликларни фарқлашга, уларнинг номини айтишга ўргатадилар. Болалар диққати ўсимликлар шохлаб, ўсиб, барглари кўпайиб бутун дала ёки полизни қоплаб кетганига қаратилади. Болалар далада тўрғай, бедананинг сайрашини мароқ билан тинглайдилар.

Иккинчи, учинчи ва тўртинчи мақсадли сайрлар ўсимликларни гуллаши, мева тугиши, пишиш вақтларида ўтказилади. Бунда ўсимликларни чопиқ қилиш, қўшимча озиқлантириш ҳам кузатилади.

Июль ойида болалар билан ўтлоққа мақсадли сайр

уюштирилади. Болалар диққати иссиқдан, сувсизликдан қовжираб ётган ўтларга қаратилади. Болалар билан ўтлоқнинг баҳорги кўриниши эсланади. Ҳозирги кўриниш билан солиштириб сабаб натижалари аниқланади. (Баҳорда ҳам қуёш яхши иситарди, аммо қиздирмас эди, тез-тез ёмғир ёғиб тургани сабабли ер юмшоқ эди.) Маккажўхорилар думбул бўлади. Болалар билан имкони бор жойларни айланиб юз берган ўзгаришларни кузатиб сўз билан ифодалаш, болаларнинг ақлини нешлайди, катталар меҳнатига ҳурматни тарбиялайди, она ўлка табиятининг саховатидан ғурурланиш ҳиссини уйғотади.

Июль ойида кўпгина чигиртка ва капалаклар куплаб пайдо бўлади. Уларни кўк ўтлар, шох-шаббалар ва дарахтларнинг устида кўриш мумкин. Чигирткаларни дарахтлар барги ичидан ажратиш қийин, чунки улар яшил — ҳимоя рангида бўлади. Чигиртка орқа оёқлари билан сакрайди. Уларнинг икки жуфт қаноти ва узун муйлови бўлади. Болалар уларнинг ҳаракатини қизиқиб кузатадилар. Тарбиячи болаларга чигирткаларнинг ўсимликларга келтирадиган зарарини тушунтиради. Кечки пайт уйларнинг деворларида калтакесакларни учратиш мумкин. Улар чириллаб товуш чиқаради. Улар капалак, чивин ва майда чивинлар билан овқатланиб одамларга, ўсимликларга фойда келтиради. Кейин тарбиячи Г. Ганейзерданинг «Қандай жонивор ўз уйини елкасида кутариб юради?» ҳикоясини ўқиб беради. (1-иловага қаранг).

Июль ойида қушларнинг сайраши анча камаяди, уларнинг полопонлари катта бўлиб, мустақил ҳаёт кечири бошлайди. Болалар билан бўшаб қолган қуш уялари кузатилади ва полопонлар катта бўлиб учиб кетишганини тарбиячи билан биргаликда аниқлайдилар.

Яйловда қўйлар, сигирлар, баҳорда туғилган болалари билан ўтлаб юради. Ҳамма ҳайвонларнинг боласи оналари олдида юришга ҳаракат қилади. Баъзан болалари орқада қолса, оналари кутиб туришади. Бундай манзарани болалар билан кузатиш улар қалбида меҳр-шафқат деган инсоний ҳисларни уйғотишга ёрдам беради.

Август ойида ҳарорат бир оз пасаяди, айниқса кечалари салқин тушиб қолади.

Айрим қушлар — кўкқарға, жарқалдирғочлар, қарқуноқлар сингари қушлар учиб кета бошлайди.

Август ойида капалак, ниначи ва қўнғизларни ҳали учратиш мумкин бўлади.

Август ойида тошбақалар тухумдан чиқади, типратиканлар туғади. Тошбақаларнинг болалари дарров қум остига кириб кетади ва келгуси баҳоргача уша ерда ухлайди.

Типратиканларнинг айрим болалари ёввойи қушлар, уккилар, тулкилар учун емиш бўлиши мумкин.

Ёзда саҳроларда қўшоёқлар бўлади, улар кундузлари қум орасига кириб ётади. Қўшоёқлар саҳро лолаларининг илдизлари, ғалласимон ўт уруғлари билан овқатланади. Шунингдек, улар қўнғизлар, қуртлар, чумоли ва калтакесакларни ҳам ейди. Тарвузлар, қовоқлар, қовунларни ёриб уруғларини, бодринг, карам, кўкат ва сабзи баргларины ейди.

Қўшоёқларнинг кўпгина душманлари бор. Тулки, бўри, ит, бўғма илон, бойқушлар шундай ҳайвонлар жумласидандир. Улар ўз душманларидан бирон тешикка яшириниб сақланадилар.

Она қўшоёқ ёз ойларида 3—6 та бола туғади. Болалар катта бўлиб олгунча оналари ёнида юради.

Чўлларда, яйловларда бўрилар ҳам бўлади. Улар чорвачиликка кўп талафот келтиради.

Август ойида пахта терими бошланади. Пахтани колхозчилар, совхоз ишчилари қўллари билан ва машиналар ёрдамида териб оладилар. Бу манзарани болалар билан имкони бўлса бевосита, имкони бўлмаса, телевидение ёки расмлар орқали кузатиш керак. Кузатиш жараёнида болаларга кишиларнинг куч-ғайратлари туфайли пахтадан мўл ҳосил олиниб тоғ-тоғ пахта хирмонлари юзага келаётгани ундан кишилар учун ҳар хил зарур маҳсулотлар олиниши тушунтирилади.

Табиат билан таништириш ва унга нисбатан ғамхўрликни тарбиялаш бўйича машғулотларнинг намунавий режа конспектлари.

ҲАШАРОТЛАРНИ КУЗАТИШ

Мақсад. Болаларнинг ҳашаротлар хилма-хил бўлиши (дала, боғ, ўтлоқ, болалар боғчаси участкаси, кўл, ҳовуз атрофларида кўп бўладиган ҳар хил қўнғиз, капалак, ниначи, пашша, ари, асалари, чивин ва бошқаларнинг яшаши) ҳақидаги тасаввурларини умумлаштириш; болаларни қайд этиб ўтилган ҳашаротлар гуруҳи вакиллариининг аниқ белгилари (катта-кичиклиги,

ранги, танаси, айрим қисмларининг ўзига хослиги) га қараб фарқлаш ва номини айтишни машқ қилдириш, ҳашаротларнинг фойдаси (асаларининг асал йиғиши, ниначи, ари, сассиқ қўнғизлар кўп ўсимликларга зарар етказадиган ҳашаротларни ейиши) ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш; «ҳашаротлар» тушунчасини шакллантириш.

Машғулоти ташкил этиш. Тарбиячининг столига сузувчи қўнғиз солиниб устига мато ёпилган аквариум, ниначи, сузувчи қўнғиз солинган қафас қўйилади, доскага ҳашаротлар тасвирланган расмлар осиб қўйилади. Болалар стол атрофига ўтирадилар.

Машғулоти бориши. Болаларга расмларда тасвирланган ҳашаротларни кузатиб, номини айтиш ва уларнинг ҳар қайсиси ҳақида қўйидаги режа асосида сўзлаб бериш тавсия этилади. «Бу ҳашаротнинг бошқалари орасидан қандай қилиб олиш мумкин?», «У қандай ҳаракатланади (судралади, учади, юради)?», «Қаерда яшайди?», «Қандай фойда келтиради?». Саволлар, битта умумий ном билан «ҳашаротлар» деб атаиб борилади.

Тарбиячи нима учун санаб ўтилган барча жониворлар, битта умумий ном билан «ҳашаротлар» деб аталганини ўйлаб, асослаб беришни сўрайди. Агар болалар қийналсалар, қўйидаги қўшимча саволларни беради: «Ҳашаротлар қушлардан нимаси билан фарқ қилади?», «Уларнинг барчасида нимаси бир хил (оёқлари, қанотларининг сони)?», «Улар каттами, кичикми (қушларга нисбатан)?», «Қандай ҳаракатланади?». Шундан кейин педагог болаларга умумий фикрларни шакллантиришда ёрдам беради.

Сўнгра ниначи солинган қафасчани очиб: «Бу нима?», «Бу ҳашаротми ёки қушми?», «Нима учун ниначини ҳашарот дейиш мумкин?» деб сўрайди. Болалар ҳамма ҳашаротларга хос бўлган умумий белгиларни айтиверади. Тарбиячи ниначини қаерда кўрганликлари, у нималар ейишини айтиб беришларини сўрайди.

Сўнгра ниначи солинган қафасни очиб. Болалар уни кўриб, унинг катталигини хон қизи билан солиштиради, сузувчи қўнғизни кузатиб, унинг тузилиш хусусиятларини белгилаб қўядилар. Тарбиячи нима учун аквариумга тўр тўсилганлигини тушунтиради (акс ҳолда, қўнғиз учиб кетади). Нималар билан овқатланишини айтади. «Нима учун сузувчи қўнғизни ҳашарот

дейиш мумкин?» деб савол беради. Навбатчиларга у овқатни оғзига қандай олишини диққат билан кузатишни топширади.

Болаларнинг ҳашаротларнинг ташқи тузилиш хусусиятлари, яшаш тарзи ҳақидаги билимларини янада чуқурлаштириш учун В. Бианкининг «Чумоли боласининг саргузашти» эртагини ўқишга бағишланган машғулот утказилади.

В. БИА НК ИНИНГ «ЧУМОЛИ БОЛАСИНИНГ САРГУЗАШТИ» ЭРТАГИГА ОИД МАШВУЛОТ

Мақсад. Болаларнинг ҳашаротлар яшайдиган муҳит (урмонда, ўтлоқда, сувда) ва уларнинг ҳаракатланиш усули (урмалаб юради, сакрайди, сузади) туғрисидаги тасаввурларини аниқлаш, болаларга ҳашаротларнинг ҳаракатланиши оёқларининг тузилишига боғлиқлигини тушунтириш.

Машғулотни ташкил этиш. Сузувчи қўнғиз, сассиққўнғиз, чигиртка, май қўнғизи, асалари, ниначилар тасвирланган расмлар тайёрлаш.

Машғулотнинг бориши. Тарбиячи В. Бианкининг «Чумоли боласининг саргузашти» эртагини ўқиб беради. Шундан кейин болаларга расмлар тўпламидан чумоли боласининг уйига етиб олишига ёрдам берган жониворларни ажратиб олиб, номини айтишни, уларни тагликка, чумолига учраган тартибда териб қўйишни тавсия қилади, кейин бу ҳашаротлар қаерда яшашини, уларни қаерда учратганликларини сўрайди. Навбатдаги суҳбатлар давомида болалар билимини мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги саволлардан фойдаланади: «Нима учун чумоли боласи уйига шошилди?», «Қапалак қуртининг орқасидан кетиш нима учун унга ноқулай бўлди?», «Қапалак қурти уни ўтлоқдан олиб кета олар эдими?», «Нима учун олиб кета олмас эди?», «Нима учун сассиққўнғиз картошка эгатларидан сакраб унинг боласини картошка полизи пайкалидан тез олиб ўтди?», «Девордан ўтишда чумоли боласига нима ёрдам берди?», «Нима учун чигиртка девордан бунчалик тез сакраб ўтди?», «Нима учун водомерка чумоли боласини ўрмондан олиб ўтмади?».

Охирида тарбиячи чумоли боласининг уйига етиб олишга ёрдам берган барча ҳашаротларни — жониворларни номини айтиб, санаб чиқишни айтади. Нима учун бунчалик кўп ёрдамчи керак бўлганлигининг саба-

бини ҳам сўраш мумкин. Шу тарзда тарбиячи болаларни ҳашаротлар оёқларининг тузилиши ҳақида, яшаш жойига қараб турлича ҳаракат қилади деган хулоса чиқаришга олиб келади.

ИПАК ҚУРТИ

Мақсад. Болаларни фойдали ҳашарот — ипак қурти туғрисидаги тасаввурларини шакллантириш (ташқи кўриниши, нима билан овқатланиши, қандай ейиши, қаерда яшаши, кимлар қандай парвариш қилиши, қайси жониворлардан уларни ҳимоя қилиш кераклиги, келтирадиган фойдаси ва б.) Болаларда ҳайвонларга нисбатан қизиқиш ва ғамхурликни тарбиялаш.

Машғулотга тайёрланиш. Ипак қурти
яшаш даври (кичкина қуртчалигидан то пилладан чи-
қиб уруғ қуйишигача) тасвирланган расм. Ипакдан
тукилган бир неча хил матолар (улар вақтинча курса-
тилмайди).

Тарбиячи болаларга Қ. Муҳаммадийнинг «Ипак қур-ти» шеърини ифодали қилиб ўқиб беради.

Оқ құрт, кук құрт, ола
құрт,

Бир-биридан сара қурт.

Тут баргидир емиши,

Гулдан тоза турмуши.

Виш-виш этиб аланглаб,

Баргни ейди яланглаб,

Кеча-кундуз хизматда

Шунинг учун иззатда.

Боқамиз биз ардоқлаб,

Уйда, сүрида сақлаб.

Семиради йилтиллаб,

Пилла урар силкиллаб.

Оқ пилла, сариқ пилла,

Пилламас, асл тилла.

Тилла керак бизларга,

Илак булар қизларга.

Ипак борар фабрика,

Машина урар дукка.

Дуглар ғир-ғир айлан

Бир-бирига боғланиб,

Булар жойи, жужунча,

Бизга куйлак ва нимча.

Болалар, мен нима тўғрисида шеър ўқидим? (Болаларнинг жавоблари.)

— Тўғри, мен Қ. Муҳаммадийнинг «Ипак қурти» туғрисида ёзган шеърини ўқидим,— дейди ва болаларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилади:

«Бу расмда нималар тасвирланган?», «Сизлар яхшилаб, диққат билан куриб олинганлар, кейин менга ипак қурти тўғрисида билганларингни гапириб берасизлар», ва «Қим ипак қурти тўғрисида нимани билса шунини сўзлаб берсин» деб айтади. Қийналган болаларга қуйидаги саволларни беради: «Ипак қурти аввал қандай эди?»

(Майда қора қуртчалар эди), «Катта бўлганда қандай бўлиб қолди?», (Чузинчоқ, оппоқ, тепасида қора ҳоллари, қоши бор, барғни ушлаш учун ва сирпаниб сурилиши учун оёқчалари бор.) «У нима билан овқатланади?» (Барғини ейди). «У қаерда яшайди?» (Одамлар уйларида сўчакларда боқадилар.) «Қим унга овқат беради?» (Одамлар тутбарғи билан боқишади.) «Бир кунда неча марта тут барғлари солиш керак?» (5—6 марта.) «У барғни қандай ейди?» (Оёқчалари билан ушлаб барғда чиройли шакллар ҳосил қилиб ейди). «Ипак қуртини қайси жониворлардан асраш керак?» (Қушлар, чумолилар, арилар.), «Нима учун одамлар ипак қуртини парвариш қилишади?» (У пилла беради.) Пилладан қандай қилиб ипак олинади?» (Пиллахоналарда катта қозонларда қайнатиб ипаги калаваларга ураб олинади). «Ипаклардан қаерда матолар туқилади?» (Туқимачилик фабрикаларида). «Мана бу топишмоқ нима туғрисида?»

Тутдан бизга куйлак туқир.

(Болаларнинг жавоблари).

— Туғри, бу топишмоқ ипак қурти туғрисида, 2—3 боладан ипак қурти туғрисида сўралади. Болалар билганларини айтиб берадилар. Тарбиячи болалар жавобини тўлдиради.

— Сизлар яна қандай фойдали ҳашаротларни биласизлар?

— Улар қандай фойда келтиради?

Худди шундай машғулоти пахта туғрисида ҳам ўтказиш мумкин.

«ЎСИМЛИК ВА ҲАЙВОНЛАРНИ АСРА» МАВЗУСИДА СУҲБАТ

Мақсад. Болаларнинг ўсимлик ва ҳайвонларни ҳимоя қилиш ҳамда уларнинг (урмон, хиёбон ва ўтлоқлар, боғ ва полизларда, сув ҳавзаларида ҳар хил ўсимлик ҳамда ҳайвонларнинг) барчаси кишиларнинг ёрдами ва ғамхўрлигига муҳтожлиги ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг жонли мавжудот эканлиги (улар озиқ, иссиқлик, ёруғлик ва бошқаларга эҳтиёж сезиши, кишилар ўсимлик, ҳайвонларга ғамхўрлик қилиб, уларни ҳалокатдан сақлаб қолишлари, зарар етказмаслик учун уринишлари, уларга яхши шароит яратиб беришлари — озиқ билан таъминлашлари, совуқдан асрашлари ва ҳ. к) ҳақидаги тасав-

вурларини мустаҳкамлаш ва умумлаштириш; болаларнинг ўсимлик ва ҳайвонларни эҳтиёт қилиш зарурлигини тушуниб етишларига эришиш.

Суҳбат учун материаллар. Инсоннинг махсус қуриқланиши лозим бўлган табиат, ҳайвон ва ўсимликлар ҳақидаги ғамхўрлигини акс эттирадиган жумҳуриятимиздаги қуриқхоналар тасвирланган сурат ва расмлар.

Суҳбатнинг бориши. Суҳбатни қуйидаги саволлардан бошлаш мумкин: «Биз хиёбонни нима учун яхши кўрамиз?», «Ўрмон, даланичи?», «Ўтлоқларимизни-чи?», «Дарёни-чи?», (Анҳорни-чи?), «Ўсимликлар яхши ўсиши учун нималар керак?», «Қолхозчилар донни қандай етиштирадилар?», «Сабзавотларни-чи?», «Бунинг учун нималар қиладилар?», «Ерни нима учун юмшатиш керак?», «Ўтоқ қилиш-чи?», «Ўрмонда нималар ўсади ва яшайди?», «Ўрмончилар ўрмонга қандай ғамхўрлик қиладилар?», «Уни ўт кетишдан қандай сақлайдилар?», «Ўтлоқларни қандай асрайдилар?», «Болалар ўрмонда ўзларини қандай тутишлари лозим?», «Далада-чи?», «Ўтлоқдачи?» «Катталар ва болалар қушлар туғрисида қандай ғамхўрлик қиладилар?», «Бу нима учун зарур?», «Биз қушларга қандай ғамхўрлик қилдик?».

Кейин давлатимизнинг бошқа ерларида ёввойи ҳайвонлар, паррандалар ва бошқа ҳайвонлар қандай асралиши ҳақида сўзлаб бериш болалар билан расм ва суратларни кўриш мумкин.

Тарбиячи болаларга жонажон ўлкамиздаги алоҳида қуриқлашни талаб этадиган қушлар, ўсимликлар (катта читтак, ўсимликлардан — айиқтовонлар, кенг баргли чучмомалар, анемонларнинг) тасвирини кўрсатади. Болалар читтакларга қандай ғамхўрлик қилганлари, юқоридаги ўсимликларни қаерда кўрганликлари, уларга қандай муносабатда бўлиш (завқланиш, уларни юлмаслик) кераклигини эслайдилар.

**БОЛАЛАРГА УЌИБ БЕРИШ УЧУН АСАРЛАР
ҚАРАМ КАПАЛАГИ**

Бола полиздан оппоқ капалак тутиб олиб, отасига келтирди.

— Бу жуда зарарли капалак,— деди отаси, улар куйиб кетса, ҳамма карамларимиз нобуд булади!

— Наҳотки шу капалакча шунчалик очкуз булса?— деб суради бола.

— Капалакнинг узи эмас, унинг қурти очкуз,— жавоб берди отаси,— капалак майда тухумчалар қуяди, ундан эса қурт очиб чиқади.

— Капалак қурти жуда очкуз булади. Унинг қилган иши овқат ейиш, егани сайин ўсаверади. У катта булгач, ғумбак ҳосил қилади. Ғумбак емайди ҳам, ичмайди ҳам, ҳаракатсиз ётгани-ётган, кейинчалик эса ундан қўлингдигига ўхшаган капалак учиб чиқади.

Ҳар қандай капалак ҳам шу йўсинда тухумдан қуртга, қуртдан ғумбакка, ғумбакдан капалакка айланади, кейинчалик яна тухум қуйиб, бирорта япроқ танасида қотиб ўлади.

К. Ушинский

КЎРИНМАС ЧИГИРТКА

Келинг, утириб бир оз дам олайлик. Ўт-уланлар орасида чигирткаларнинг шўх-шодон чириллашини эшитяпсизми? Хўш, сиз улардан биронтасини кўряпсизми? Йўқми? Мен ҳам кўраётганим йўқ. Чигирткалар яшириниб олишга жуда уста булади. Бари бир ҳозир биз уларни тутамиз. Бошингиздан қалпоғингизни олиб, ўт-уланлар устида у ёқдан бу ёққа силкитинг... Ана шундай. Энди қалпоғингизнинг ичига қаранг, фақат эҳтиёткорлик эсингиздан чиқмасин. Бирон нима тушибдими? Худди чигиртканинг ўзи тушипти-да! Майсага ўхшаш ям-яшил, узун оёқлари ингичка кўк поянинг ўзи, қанотлари эса барғни эслатади. Шунинг учун ҳам чигирткани ўт-уланлар орасида кўриш осон эмас. Энди қалпо-

ғингизни очинг. Қарабсизки, чигиртка ғойиб бўлибди. Курдингизми, у қандай баланд сакрай олади? Қалпоғингизда яна бирон ҳашарот қолипими? Ҳа, қолипти, ҳар бирингизнинг қалпоғингизда ранг-баранг қунғизча ва чумолилар ташқарига чиқишга уриниб, у ёқ, бу ёққа зир югуради.

Г. Ганейзердан

ҚАНДАЙ ЖОНИВОР ЎЗ УЙИНИ ЕЛКАСИДА КУТАРИБ ЮРАДИ

Мана мойчечакнинг баргига шилиққурт урнашиб олипти. У ҳеч маҳал ўз уйдан ажрамайди. Шилиққуртга маза. Тухтаган жойи — унинг уйи. Ёмғирдан шалоббо бўлмайди, қуёш қиздириб куйдирмайди, бирор жойда уйини тополмай адашиб қолмайди. Ана, қаранг: шилиққурт чиғаноқ — уйдан чузилиб чиқиб, барг ейишга тушди. Күряпсизми: унинг бошида шохга ўхшаган, учи қора нуқтали ўсимтаси бор? Бу оддий қора доғ эмас, унинг кўзлари. Агар унинг чиғаноғига бармоғингизни теккизсангиз, шилиққурт кўзларини яшириб, ўзи ҳам уйчасига бекиниб олади.

Г. Ганейзердан

ТИПРАТИКАН

«Жаҳли ёмон, тикани бор, яхшиси унга тегмаганинг маъқул». Бу қандай жонивор тўғрисида айтилган? Албатта, типратикан ҳақида-да. Типратикан — ажойиб ҳайвон-да, дум-думалоқ, сеп-семиз. Ўрмондами, даладами унга дуч келиб қолсангиз уни жонивор деб ўйламайсиз. Ўтлар орасида чумоли уясидай бир нарса кўзга ташланади, қўлга олмоқчи бўлиб, тегинсанг, «уя» жонланиб пишиллаб, пишқириб қўяди, ҳатто сакраб, қўлга нинасини санчиб олиши ҳам мумкин.

Типратиканнинг орқаси, биқинлари жун билан эмас, ўткир ниналар билан қопланган. Фақат тушмуғи, қорни ва оёқларида тикан йўқ.

Типратикан бирор хавф сезса, дарҳол юм-юмалоқ бўлиб, оёқларини ҳам, тумшуғини ҳам ичига тортиб, тиканли пўстинига ўраниб олади. Энди унга тегиниш беҳуда...

Она типратикан ёзда ўт-ўланлар ёки шох-шаббалар орасида ўзига уя қуриб, бола туғади. Типратикан болалари кичкинагина, каламуш болаларига ўхшаб кўзлари

юмуқ бўлади, фақат каламушлар қип-қизил чақа бўлиб туғилса, типратиканчалар тикани билан дунёга келади. Она типратикан болаларини яхши парвариш қилади, агар хавф-хатар туғилса, болаларини жон-жаҳди билан ҳимоя қилади...

Она типратикан болаларини сут билан боқади. У ёнбошлаб ётиб олади, болалари эса унинг қорнига ёпишиб, сургани-сурган. Типратиканчалар катта бўлишгач, узлари овқат топиб ейишга киришади, ҳар хил ҳашаротлар, қурт-қумурсқаларни тутати. Типратиканлар ёз бўйи ўрмон ва далаларда шундай қилиб яшайди.

Куз келиши билан барча ҳашаротлар, қурт-қумурсқалар, чувалчангу қўнғизлар совуқдан қочиб яширина бошлайди. Типратиканчалар эса оч қола бошлайди. Улар ҳам бирор хилват жойга ўт-ўланлардан, барг ва хаслардан, жундан уя ясаб, унга кириб олади-да баҳорнинг илиқ кунлари келгунча бутун қиш бўйи қаттиқ уйқуга кетади.

Г. Скребицкийдан

ЕЗ ОХИРЛАГАНДА

Индан дарахтга, дарахтдан инга ва яна индан дарахтга чумолилар ўрмалайди. Бир-бирига қарама-қарши икки бетартиб оқим: бири индан дарахт томонга, иккинчиси дарахтдан инга қараб ҳаракат қилади. Инга етиб олган чумолилар унинг ичига тушиб, ҳар бири оғзига оч сариқ бир нимани олиб чиқади. Сўнг дарахтга қараб йўл олади. Бу ерда туртиб чиққан дарахт илдизлари орасида кичикроқ чуқурча бор. Чумолилар илдиз устига чиқиб олиб оғзидаги оч сариқ увоқни чуқурчага ташлаб, изига қайтишади. Рупарадан эса яна увоқ кутарган чумолилар узлуксиз келаверади. Аста-секин чуқурча тулади. Чумолилар дарахтнинг тубига нима қурмоқчи? Эҳтимол, чумолилар уясининг ер бетидagi қисмини шу ерда барпо қилишар. Дарахтнинг танасида ўйиқ жойи бор, бу жой худди пўстлоқ ёрилиб, ярадаги қондек қотиб қолган. Ана шу ерда чумолилар доира қуриб, бир-бирига сиқилиб, ўрнашиб олишган. Доиранинг ўртасида урчуққа ўхшаган узун бир нарса бор. Бу шира. У чумолиларга озиқ беради. Чумоли ширани туртиб қитиқлайди, у эса ширин томчилар чиқаради. Томчини ялаб олгач, чумоли яна қитиқлашга тушади.

Қари қайиннинг ёрилиб-ёрилиб кетган танасида

бундай уйиқлар беҳад кўп. Уларда чумолилар ўзларининг «ошхонасини» қуриб олишган. «Ошхоналарда» уч, турттагача шира бор. Ширалар ялтироқ, яшил ёки тўқ жигар рангда бўлади.

Ёмғир ёғяпти. Ўрмон қоп-қоронғи. Чумолилар қаерда экан? Мана ин. Мана дарахт. Мана чумолиларнинг йўлаги. Ҳаммаси шалоббо ҳўл. Ин ичи бўм-бўш. Йўлакчада бир-икки чумоли аранг судралиб боряпти... Дарахтга чиқиб олишмаганмикан? Дарахт танаси буйлаб сув оқиб тушяпти. Ерга оққан сув кўлмакка қўшилиб шалдирайди. Бу ҳолда чумолиларнинг дарахтда бўлмаслиги табиий. Агар улар дарахтга чиқиб олган тақдирда ҳам ёмғир суви уларни оқизиб, ерга қулатган бўларди. Дарахтнинг бир томонидан шаршара. Ярим метрча баландликдан сув отилиб тушяпти. Бу ерда дарахтнинг пўстлоғи то ўзагигача шилиниб тушган. Ўзига хос токча ҳосил бўлиб қолган. Ана шу токчада чумолилар паналаб туришибди. Бу балки чумолилар учун ғордир? Атрофдан шовқин-сурон билан сув қуюляпти. Токча ичи эса қуруқ, балки чумолилар учун жуда қулайдир. Ёмғир деярли икки кун тўхтовсиз ёғди. Эндигина тинди. Кеч кирди. Ўрмонга қоронғилик тушди. Чумолилар нима қилишяпти экан? Ер қоп-қора, дарахт қоп-қора, чумолилар ҳам қоп-қора. Ҳеч нарса кўринмайди — ҳамма нарса қоп-қора. Фақат «ғор»га кираверишдаги пўстлоқ лабида осилган томчигина ҳар гал симобдай товланиб кетади. «Ғор» даги чумолилар бу томчини кўрадилар, демак, улар учун ҳали ёмғир тўхтаган эмас. Ин билан дарахт орасидаги йўлакда эса яна ҳаракат бошланган. Лекин бу ҳаракат кундузгидегидек бетартиб эмас.

Зим-зиё тун. Қоронғиликда бир-бирининг кетидан занжирдай туташиб, чумолилар аста-секинлик билан урмалайдилар. Бир тизим инга қараб кетса, иккинчиси индан кутарилиб келади.

Чумолилар секин, эҳтиёт бўлиб, осойишталик билан урмалайдилар. Машиналар тоғ йўлида оқшом ана шундай юрадилар.

Тонг отди. Офтоб чиқди. Дарахт тагида ялонғочланиб қолган илдизлар узра миттигина қалпоқча силжиб урмалайди. У худди дарахт пўстлоғидан думалоқлаб ясалганга ўхшайди. Гуё ғадир-будур, увадаси чиққан, қизғиш-сарғиш, малларанг пўстоқни олиб, уни думалоқлаб, ўрама ҳосил қилгану, қубба қалпоқча ясаган-

лар. Қалпоқча дарахтда ёнбошлаб ётипти. Қалпоқчанинг остидан митти яшил бошча кўринади, бошдан кейин тана чиқади. Тананинг ҳаммаси эмас, фақат олдинги қисми чиқади, унинг қорин тарафида ғадир-будури кўзга ташланади. Тана гоҳ чўзилиб, гоҳ қисқаради. Қалпоқча эса ҳаракатга келади. Чумолилар бўлса яшил бошчага, яшил таначага ташланиб қолишади. Лекин бошча билан тана тезликда қалпоқчага яшириниб олади. Энди у ёнбошлаб ётмайди, балки ўткир учини осмонга қаратиб тик туради. Жонли қисмининг ҳаммаси қалпоқчанинг тагига бекинган, ичкарига эса чумолилар киролмайди. Улар қалпоқчанинг атрофида зир югуришмасин, тумшукларини, мўйловчаси ва оёқларини тикиб кўришга қанчалик уринмасин — бари беҳуда. Қалпоқча дарахтга маҳкам ёпишиб олган. Чумолилар уринишнинг фойдасизлигини билиб, бирин-кетин нари кетадилар. Ана шунда оддий шох-шаббага ўхшаб турган қалпоқча секин ёнига ётиб, яна ундан бошча ва танача ташқарига чиқади ва қалпоқча ҳаракатга тушади. Бундан кўриб чумолилар яна ҳамла қилади, у эса яна шохчага айланиб олади, чумолилар яна ҳафсаласи пир бўлиб орқага чекинадилар. Қалпоқча илгарилаб бораверади. Чумолилар орасида ҳаракат қилиш осон эмас. Баъзан бир кўзини чиқариб қараши билан яна яшириниб олишга тўғри келади. Худди чумолилар қалпоқчанинг ҳийласини англаб олган: бир тисарилиб, атайлаб унинг очилишини пойлаб туришади. Митти қалпоқча чумолилар салтанатидан ҳеч чиқолмайдигандай туюлади. Бироқ ярим соатлар ўтгандан кейин қарасанглар у дарахтнинг илдизидан танасига силжиб борганини кўрасиз. Дарахт танасида юқорилагани сайин чумолилар кам учрайди ва унинг ўрмалаши осонлашади. Демак, энди ундан хавотирланмаса ҳам бўлади.

Чумоли чивинни судраб келяпти. Чивин ўлган. Унинг оёқлари орқада саланглаб турипти. Чивиннинг бутун вужуди қонсиз, рангсиз, чўзилиб кетган. Хуллас, жонсиз жасад. Йул-йўлакай чивин пўстлоққа илиниб қолади. Энди тўхтаб силтаб тортишга, орқага судрашга тўғри келади, қарабсизки, яна бир чумоли пайдо бўлди, унинг кетидан яна, яна... Ҳар бири чивинни ўзига қараб тортади. Биринчи чумоли бошқалардан тортиб олишга ҳаракат қилади. Тортиб оладиям. Энди яна олға интилади. Унинг рўпарасидан яна чумоли чиқиб келади. Бу бошқалардан кучлироқ экан шекилли чивинни

олди-қуйди. Улжасини олдириб қуйган чумоли жонжаҳди билан чивиннинг қанотига ёйишиб олади. Шу кўйн қанотига осилганча умбалоқ ошади, осилиб қолади, айланади. Қанот юлиниб кетди. Чивин тутган чумолига эса ҳеч қайсиси яқинлашиб келолмайди, фақат мўйловларини у томон қаратиб, қимиллатиб қўяди, эҳтимол унинг кучини сезишгандир.

Чивинни олган чумоли дарахтдан тушиб йулакдан ўрмалаб кетди. Иннинг олдига бориб тўхтади. Куприк. Қарағай нинасининг уюмидан иборат куприк. Инга чумолилар куприкнинг остидан боришади. Чивин судраган чумоли куприк тагидан ўтмоқчи бўлди. Аммо қарағай ниналари орасига қисилиб қолди. Чумолилар шу заҳоти чивинни тортиб олишга шошилдилар. Бир-бирининг устига чиқиб, тор йулакда айқаш-чуйқаш бўлиб кетишди. Куприкнинг бўйичалик чумолилар уюми ҳосил бўлди. Ана шунда чивинни судраган чумоли тўдадан қутулиб чиқиб, тирик уюм устидан юриб, кўприкка ўтиб олди. Куприкдан эса инга ўтди. Инда нима бор? Инда нима борлигини кўриб бўлмайди. У ерда чумолиларнинг ер ости салтанати бошланади.

Бугун чумолилар индан оч сариқ нарса ташиб чиқмаяптилар. Ёмғир йулакни ювиб, илдишлар орасидаги чуқурчадан оч сариқ увоқларнинг ҳаммасини оқизиб кетди. Чумолилар қурилишни кеч бошлаган эди. Ёз охирлаб боряпти. Энди ҳар кун и ёмғир ёйиши мумкин. Шу ерга яқин жойдаги дарахтлардан бирининг тагида бошқа чумолилар увоқлардан уюм ҳосил қилиб улгуришяпти. Ёмғир ёйиб ўтди. Уларнинг уюми эса зичлашди, холос.

Қизиқ, чумолилар яна индан увоқларни ташиб чиқиб, қурилишни қайтадан бошлаб юборармикан?

Иккита чумоли миттигина яшил тасма — кичкинагина қўртни икки учидан тишлаб олиб келишяпти. Бир чумоли бир ёққа тортса, бошқаси иккинчи томонга судрайди. Ҳеч бирининг бўш келгиси йўқ. Иккови ҳам аста-секинлик билан бўлса-да илгарилаб боряпти. Уларнинг атрофида анча чумоли ғужғон ўйнайди. Улар ҳам икки чумолининг «юришига» қўшилмоқчи бўладилар. Ана шунда бу икки чумоли биргалашиб ҳаракат қилади, улар яшил тасмачани силтаб яқинлашган чумолининг бошига урадилар. Ниҳоят, қўртни судраб юрган чумолилар инга яқинлашадилар. Улардан бири инга

тухтаб қолди. Олдингиси тасмани бир учида осилиб қолди, орқадагиси эса иннинг лабида туриб олиб, қуртни қуйиб юборади. Аммо шу пайт бошқа бир чумоли келиб қолиб орқасидагисини итариб юборди.

Энди чумолилар инга тушиб кетишди. Улар қуртни нима қилар экан?

Шира (ўсимлик қурти) нинг бир маромда доира ясаб айланишини қаранг. Мана бир айланди, икки айланди, уч, тўрт Лекин бу шира аввалги «ошхонадагига» сира ўхшамайди, унинг ранглари хира, кўримсиз. Унинг бир доира бўйлаб тухтовсиз айланиши ҳам қандайдир қўпол, тушунарсиз, қайсарона..

Ширанинг ёнида чумоли югуриб юрибди. У гоҳ ширанинг орқасидан, гоҳ олдидан, гоҳ ёнидан чопиб ўтиб, уни йўлдан тойдирмокчи бўлади. Яна иккита чумоли бу ерга ўрмалаб келди. Энди ширанинг орқасидан уч чумоли гир айланади. Ниҳоят, чумолилар ширани унинг кўринмас изларидан тойдиришга муваффақ бўлдилар. Хўш, кейинчи? Шира айланишни давом эттирaveraди. Унинг янги «доираси» ҳам олдинги катталикида, фақат доиранинг маркази ўнгроққа сурилди. Бўлгани шу. Чумолилар ҳолдан тойди. Кейин ширани қолдириб дарахт бўйлаб ўрмалаб кетдилар. Улар токча томонга яқинлашиб тухтаб қолдилар ва токчага киришдан олдин оёқлари билан мўйловларини обдан тозаладилар, ювиндилар. Чумолилар токчадан чиқишганда яна мўйловларини тозалаб олишади. Токчада улар ювинмайдилар.

Икки чумоли орқа оёқларига таяниб тикка туриб олган, олдинги оёқларини бир-бирига чирмаб, мўйловлари билан силаб-сыйпайлашади. Бунда чумолилар бири иккинчисига оғзидан ширинлик улашади. Уларнинг ёнига учинчи чумоли ўрмалашиб келади, бу ўша ширадан ҳафсаласи пир бўлиб кетганларнинг бири. У ҳам орқа оёқларида тик туриб, мўйловларини қимирлатади. Унинг ҳам бирор ширинликдан татиб кургиси бор.

Токчада ширинликлар сероб. Токча чумолиларнинг дам олиш ва учрашув жойидир. Уч чумоли ширанинг олдидан кетгандан бери унинг ёнига нечталари келиб кетди. Бироқ улар ширани яна бир неча миллиметр суришдан бошқага ярамайдилар. Шира янги жойида ҳам аввалгидек айланаверади. Ҳали чумолилар уни бирон ёриққа —«ошхонага» қувиб киргизиб, атрофини ўраб олиб, уни қитиклашга эришиш учун озмунча куч сарф-

ламайдилар. Ана ушанда шира тинчланади. Ўзидан ширин, шилимшиқ томчилар ажратиб, қораяди ва ялтирай бошлайди.

Жажжи қоп-қора чумолилар хотиржам, вазмин ҳаракат қилади. Улар бу ернинг хўжайинлари, улар меҳнат қилишади! Уларни орасида зувиллаб, у ёқдан бу ёққа атемелес қўнғизи зир югуради. Атемелеснинг бўйи худди чумолиникидай, ранги ҳам деярли фарқ қилмайди. Муйловларини қимирлатиб қўйишлари-ку, чумолининг айнан ўзи. Фақат у тезроқ югуради, эгилиб-букилиб кетади. Қорнининг учини доим тик кўтариб юради, баъзан қорнининг учи айланиб бошигача тегеди.

Ўулакда чумоли ўрмалаб боряпти. Бирдан у тўхтаб, даҳшатдан қотиб қолди. Унинг ёнига бир чумоли келиб тўхтади. Кейин яна бири ва яна бири. Энди улар жуда кўпайиб кетди, ҳаммаси жойидан қўзғалмай қотиб туришипти. Чумолилардан бир нечтаси ўзига келгандек, югуриб кетдилар. Улар ҳар ёққа қараб: баъзилари дарахт сари, баъзилари эса ин томонга чопишмоқда. Ўул-ўулакай улар қаршисидан келаётган чумолилар билан муйлов уриштириб, бир-бирларига янгликдан хабар берадилар. Мана энди бир эмас, икки эмас, чумолиларнинг бутун оқими воқеа содир бўлган жойга югурадилар ва у ерга келиб қимирламай қотиб қолишди. Чумолилар даврасининг ўртасида бир чумоли ётибди. У ўлган. Унга тегмасдан ҳаммалари қараб туришибди.

Қутилмаганда даврага атемелес ёриб кирди. У ўлик чумолини чангаллаб, шу заҳотиёқ ғойиб бўлди. Энди давра ўртаси бўшаб қолган бўлса-да, чумолилар ўз жойларидан жилмадилар.

Чумолилар секин-аста тарқала бошлайдилар, бироқ уларни узоқ вақтгача нимадир бирлаштириб туради. Атемелес қўнғизи-чи? У ўлик чумолини кўтарганича ялангликда югуради. Гоҳ уни бир жойга, гоҳ бошқа жойга тиқиб яширмоқчи бўлади. Гоҳ ерга қўяди-да, нарига бориб, яна чангаллаб олади. У нимани излаяпти ўзи? Нима хоҳлаяпти? Балки у чумолини кўмиш учун бирон жой қидираётгандир?

Чумолилар янги ўул очиб олишди. Улар ингача ўрмалаб борадилар, лекин инга тушмай, чапга, тўнка томонга буриладилар. Тўнка пастаккина, чириган, ўйиқ жойлари кўп. Юқоридаги ўйиғининг ён томонида тўрт бурчак тўйнуқ бор. Чумолилар бу тўйнуқнинг юқориси

ва ёнига кичкина чуплар қўйдилар. Энди бу туйнук ер-туланинг оғзига ухшаб қолди. Туйнукнинг ичига ҳам чумолилар чупларни ташиб киритадилар. Чупларни шундоқ ён томондан олишмоқда. Лекин ўзларига керакли чупни топгунча роса саралаб, улчаб кўрадилар.

Мана бир чумоли тўнка бўйлаб кутарилаётиб бир булак яшил баргчани судраб келяпти. Лекин у бояғи йўлдан келаётгани йўқ. Шунинг учун туйнукнинг оғзини тополмаяпти. Уни бошқа бир чумоли қувиб етади ва мўйловчалари билан туртади, сунгра икков бўлишиб туртбурчакли туйнук сари йўл оладилар. Бироқ туйнук барг учун кичиклик қилади. Баргга тикилиб қолади. Гуё туйнук оғзида эшик ҳосил бўлади: ичкарига кираётган чумолилар уни ичкарига, ташқарига чиқаётган чумолилар — ташқарига очиб ўтадилар.

... Яна бир ўлик чивин. У дарахт остида ётибди. Лекин энди чумолилар унга ҳеч ҳам эътибор бермасдан ёнидан ўрмалаб ўтадилар. Шундай бўлса-да, улардан бири чивинни тишлаб йўлак бўйлаб судрай бошлайди. Бирдан ваҳима тутиб кетади, чумолилар ўзларини ҳар томонга отиб югурадилар.

Ин. Худди уни ҳамма унутганга ухшайди. Лекин чивинни судраб келаётган чумоли инга яқинлашиши билан бошқа чумолилар унинг олдида қатор тизилишади, аммо ҳеч бири ундан чивинни тортиб олмайди, фақат унинг инга бораётган йўлини тўсиб туришади. Шунда чивин кутарган чумоли тўнка томонга бурилиб кетади. Чумолилар уни ураб олишиб, бошига уришади, оёқларидан тутиб қолишади, тўнкадан судраб тушишади. У яна тўнкага кутарила бошлайди, тагин судраб тушишади. Шунда бирдан у гуё қаҳр-ғазабга минади. Бирин-кетин чумолиларни итқитиб ташлаб, уларнинг сафларини ёриб ўтиб, туртбурчакли туйнукка етиб келади. Бу ер эса бушаб қолган, худди инга ҳеч ким бормаётгани сингари, бу ерга ҳам ҳеч ким келмайди. Чумоли туйнук оғзида мўйловчаларини айлантириб, орқага бурилади. Демак, ичкарига йўл ёпиқ. Чумоли тўнканинг бошқа томонига олиб борадиган йўлакдан кета бошлайди. Бу ерларда юмалоқ туйнуклар кўп.

Чивин кутариб олган чумоли уларнинг қайси бирига бўлса ҳам киришга ҳаракат қилади. Лекин улардан бирида ичкаридан итариб чиқаришса, бошқасида ҳали ташқаридалигидаёқ нарироққа суриб ташлашади.

Мана атрофи бўм-бўш тешикча чиқиб қолди. Чумо-

ли югурганича ўзини тешикка урди. Бир неча секунд ўтиши билан бу тешикдан ҳам бирин-кетин чумолилар югуриб чиқади. Улар ҳадеб мўйловларини айлантиради, яъни бошқаларни чақиради. Ҳар тарафдан чумолилар чопиб келишади ва бирин-кетин тешик ичига кириб, ғойиб бўлишади. Энди у ерда нима бўларкан? Бу бахти қаро жиноятчини қандай жазо кутаётган экан?

Демак, чумолилар қонуни бўйича улган чивинларни ер остидаги турар жойларига олиб кириш ман этиладиган вақт бошланган экан.

Ҳар куни ёмғир ёғади. Ҳозир ҳам у секин ёғиб турибди... Дарахтларда энди «ошхоналар» кам. Борлари ҳам энг узун, энг чуқур ёриқларнинг ичида. Чумолилар энди тўнканинг юмалоқ туйнуклар жойлашган томонига қараб ўрмалашади, лекин ҳаммасига ҳам киравермайдилар. Мана бирин-кетин юмалоқ тешикчага чумолилар кириб келишяпти. Бирданига тақа-тақ тўхтайдилар. Ер ости турар жойига бу тешикдан кириб жойлашишшу билан тамом бўлади. Энди чумолилар тешикка бош суқиб кўрадилар-у, бирдан орқага қайтадилар. Бирмунча вақт утгач, йўлнинг ўртасида тўхтаб қолишади. Бошларини кутарадилар, мўйловларини қимирлатадилар ва ниманидир англаб, орқага буриладилар. Энди улар ичкарига киришга бошқа туйнук сари ўрмалайдилар, лекин бундай туйнуклар борган сари камайиб кетмоқда.

Дарахтдан йулак бўйлаб бир чумоли судралади. У ингача ўрмалаб бориб, тўнка томон бурилади. У ёлғиз. Орқада ҳам, олдинда ҳам чумолилардан дом-дарак йўқ. Тўнкадаги юмалоқ тешикчалар. Битта, иккита, учта. Уларнинг ҳар бирига чумоли бош суқиб кўриб, нари кетади. Сўнгги тешикча. Бунга чумоли жуда аста-секинлик билан яқинлашади. Тешикнинг оғзида тўхтайди. Мўйловчасини секин қимиллатиб кўяди. Орқага бурилиб кетади. Тамом. Ҳамма жой ёпиқ.

Чумоли орқага юриб, инга тушиб келади. Ундан чиқиб йулак бўйлаб ўрмалайди, илдизчаларга етиб боради. Бу ерда эса чумолилар оч сариқ увоқлардан ҳеч нарса қурган эмас. Ишни кеч бошлагандилар, ёмғир халақит берди. Шундай бўлса-да, чумолилар тўнкани макон қилишди.

Чумоли дарахт бўйлаб тепага кутарила бошлайди. Токча. Бу ер ҳам бўм-бўш, бирон жонзот йўқ. Кечагина бу ерда чумолилар тупланишарди... Икки чумоли кейин-

ги оёқларида тик туриб, олдинги оёқлари билан бир-бирини қучоқлаганча, мўйловлари билан бир-бирини силаб-сийпалашарди.

Бу кеча бўлган эди....

Чумоли яна ўрмалай бошлайди. «Ошхоналар». Уларда ҳозир ҳам аввалгидай ширалар туришибди. Уларни ҳеч ким қўриқламайди. Бироқ улар чумолиларни қайтиб келишини кутаётгандай. Рост, мана чумоли яқинлашиб келяпти... Йўқ, бу ёнидан ўтиб кетди. Ширалар жойидан ўрмалаб чиқа бошлайди. Улар чуқурчалардан зўрға титраб-титраб чиқиб, эркинликда яна рангсиз, хунук бўлиб қолади.

Чумоли бўлса дарахт бўйлаб яна баландроқ кутарилди. Кейин бирдан тўхтаб сўнгра ичкарига қараб югурди. Унинг олдидан тўрт чумоли чиқди. У мўйловчаларини узоқ қимирлатиб, булган воқеаларни айтиб берди. Энди у ёлғиз эмас. Улар бешта бўлиб олишди.

Сариқ япроқлар йулакни қоплаб олган, сариқ барглар худди сариқ ёпинғич сингари иннинг устида осилиб турибди, сариқ барглар тунка устида пирпираб ўтиб юрибди.

Ёз тугади. Чумолилар ер остига кириб кетишди.

Н. Романова

ЖУЖАЛАР

Ҳикоя

Собирнинг она товуғи жужаларини эртадан кечгача қа-қақ-лаб эргаштириб юргани-юрган. Ердан битта дон топса ҳам дарров чурқ-чурқ деб жужаларини чақиради. У жужаларига жуда меҳрибон. Уларга дон топишни ўргатади. Собир жужаларга дон, сув берса чўқиб-чўқиб ейишади-да, яна ер титишади. Собир бир кун бувасидан сўради:

— Бува, нега товўқлар ер титади-я? Собирнинг бу саволига буваси шундай деди: одамларнинг ҳам, паррандаларнинг ҳам, қўрт-қумурсқа, тирик жон борки, ҳаммасининг емиши ер билан-да, болам. Шунинг учун ҳам она товўқ жужаларига ер титишни меҳнат қилиб, овқат топишни ўргатади. Эртаси кун Собир боғчада тушлик овқатини еб утирганда гап бошлади:

— Малик, бизнинг овқатимиз стол устида, товўқ,

жужаларники эса ерда бўлади. Агар товуқлар ҳам одам булишганда столда овқат ерди-да? Бувамчи, ҳамманинг овқати ерда бўлади, дедилар. Бизнинг овқат ерда эмаску-я?

Собирнинг гапини эшитган тарбиячи ундан сўради:

— Собиржон, нималарни гапиряпсан?

— Менми? Мен товуқ, жўжа, одам, иннайкейин, ер ...

— Ҳозир кўп гапирмай овқатингни егин.

Тушки овқатдан сўнг тарбиячи болаларни йиғди. Улар ўзларининг кичкина стулчаларига ўтиришиб, опаларига диққат билан қулоқ солишади. Тарбиячи:

— Болалар мен ҳозир сизларга одамлар ўз овқатларини қаердан ва қандай топишларини айтиб бераман.

— Товуқларнинг овқати ерда бўлар экан-а, опа, кеча бувам айтдилар,— деди Собир.

— Ҳа, ерда бўлади, мана ҳаммамиз овқатландик, қандай овқат едик?

— Вермишелли овқат, вермишелли,— деб чувиллашади болалар.

— Вермишел эмас, вермишель,— деб тузатди тарбиячи. Хўп, вермишелли овқат, яна нима единглар?

— Яна-ми? Яна, нон едик, шакар чой ичдик.

— Тўғри, овқатнинг ичида нималар бор эди? Қани, Азиза сен айтиб берчи? Уятчан, камгап Азиза секингина уридан туриб, ингичка товуш билан:

— Вермишель, сув, гушт, кейин ёғ, картошка, помидор ҳам бор,— деди.

— Яхши, қани, айтинглар-чи, нонни қаердан оламиз?

— Магазиндан.

— Нон нимадан қилинади?

— Ундан.

— Тўғри, ундан қилинади. Ун-чи, ун нимадан қилинади?

Болалар бир оз жим қолишди.

— Бўлмаса, мен сизларга айтиб бераман, жим ўтириб эшитинглар. Болалар, ҳаммамизнинг ейдиган овқатимиз ҳам, киядиган кийимимиз ҳам ердан олинади. Ерга буғдой экилади, буғдойни тегирмонда тортиб ун, ундан эса нон қилинади. Ерга пахта экилади, пахтадан ҳар хил газламалар туқилади. Улардан сизларга қўлак тикиб берилади. Чигитидан эса ёғ олинади. Мана

гушт, сут, ёғни олайлик. Ерда ут ўсади. Ўтти қора мол, қуйлар ейди, сигир сут беради, қуй семирса гушт, ёғ беради. Ҳали шакар едик-а? Шакар нимадан олинади, биласизларми? Колхозчилар ерга қанд лавлагини экадилар, ана ўша ширин, оқ қанд лавлагидан шакар олинади. Кишилар ерни тракторларда ҳайдашади, экин экишади, суғоришади, меҳнат қилишади, ерга экилган экинлар қанча куп парвариш қилинса, у шунча куп ҳосил беради.

— Опа, ҳамма нарса ерда дейсиз, олма дарахтнинг тепасида бўлади-ку?— деди Ўлмас.

— Ўрик ҳам, шафтоли ҳам, узум ҳам!— чувиллашди болалар.

— Жим-жим, болалар, шовқин солманглар,— давом этди сўзини тарбиячи. Хўп агар олма тепада бўлса, дарахтнинг ўзи қаерда ўсади, унинг илдизи қаерда бўлади?

— Илдизи, ернинг тагида.

— Олмаси дарахтнинг устида бўлгани билан дарахтнинг ўзи томирлари орқали ердан, тупроқдан озиқланади. Бизнинг халқимиз Ватанимиз тупроғини жонидан азиз севади, шунинг учун ҳам «Ватанимиз — онамиз» деймиз. Қани, болалар, қўлни-қўлга бериб доира ясанглар. «Ватанимиз — онамиз» деган қўшиқни айтамиз. Бир, икки уч.

М. Зайнитдинова

ЧУМЧУҚ БОЛА

Ҳикоя

Бобохон чумчуқ болани роса қийнади; сувга солиб суздирди, икки қўли билан қанотларини ёйиб ҳилпиллатди... Кейин оёғига ип боғлаб, кўчага олиб чиқди.

Кўчада Талъатга дуч келди. Талъат Бобохонни кўрдию қовоғи солинди. Бобохон жудаям ўжар бола эди, шунда Талъат унга ялиниб ўтирмай шоша-пиша ёнини ковлаштирди, киссасида яримта ўчирғич билан кеча очган қалами бор экан...

— Бобохон чумчуқни қаердан олдинг?

— Бугдойзордан, чигиртка тутвотганимда дўппим билан уриб йиқитдим.

— Алишмайсанми?

Бобохон ялт этиб Талъатга қаради, сўнг бир нарса уйлади шекилли.

— Алишаман, ниманг бор?— деди ҳовлиқиб.

— Мана, буёқ қалам, шунга берасанми?

— Фи-и! Тирик чумчуқни битта қаламгами? Бошқа нарсанг йуқми?

— Агар хўп десанг, мана бу учирғичимни ҳам бераман.

Бобохон билагига ураб олган пишиқ, ингичка ипини бушатиб. Талъатдан учирғич билан қаламни олди-да, чумчуқ болани берди. Кейин қизиқсиниб:

— Буни алишволиб нима қиласан?— деди.

— Ҳозир биласан нима қилишимни ...

Талъат чумчуқ боланинг оёғидаги ипни авайлаб ечди. Юраги дук-дук ураётган бечора қушчани бир-икки силади-да, кейин бирдан осмонга қўйиб юборди. «Бор, учавер!» Сўнг Бобохонга қаради...

Бобохон гоҳ қўлидаги учирғич билан қаламга, гоҳ пат-пат қанот қоқиб буғдойзор томон учиб кетаётган чумчуқ болага, гоҳ истехзо билан кулимсираб турган Талъат ўртоғига жовдирар, нима қилишини билмай ҳанг-манг бўлиб қолган эди.

Ў. Усмонов

ТОПИЛМА

Ёш асалари ўзининг икки ҳафталик бўлишини сабр-сизлик билан кутарди, чунки унинг ёши қачон икки ҳафталик бўлса, опалари уни ўзлари билан асал йиғиш учун олиб чиқишга сўз беришганди. Асалари бир ҳафталик бўлмагунча, уни уйдан ҳеч қаерга чиқармадилар.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин унга ўз инидан учиб чиқиб, атрофни озгина кузатишга рухсат бердилар. Бу асалари учун жуда ҳам қизиқ эди, чунки атроф асалари инига қараганда кенг, ёруғ, ҳаво мусаффо эди! Асалари узоқдан доғ шаклида кўринган сариқ, зангори гулларни аниқроқ кўриш учун узоқ-узоқларга учишга интиларди. Асали бор бу гуллар жуда ҳам ажойиб!

Мана, ниҳоят бу кун ҳам утиб келди. Ёш асалари опалари билан асал йиғишга учиб кетди.

— Ҳаммадан кўп асал йиғаман, ҳаммадан кўп олиб келаман,— деб ғинғилларди асалари.

Улар сариқ рангда товланаётган гуллар олдига етиб келди. Бу гуллар жуда-жуда чиройли эди!

Ачинарлиси шунда эдики, ҳамма гулларда ҳам асал

бўлавермас эди: бирида бор, бирида йўқ. Албатта, бу гулларнинг ҳаммасида асал бордек туюлар эди, лекин аслида бир томчи асал йўқ!

Ёш асалари жуда ҳам хижолат бўларди, чунки унинг йиққан асали жуда ҳам кам эди.

— Сен гулларни танлаб ўтирмагин-да, ҳаммасини бир бошидан сўриб кетавергин. Сен барибир қайсида бор, қайсида йўқлигини топа олмайсан,— дейишди асаларининг опалари. Нима учун бунчалик ноқулай қилинган?— асалари ҳайрон бўлар эди. Ва яна кўпроқ асал йиғишга ҳаракат қилди, чунки уни опалари қувиб ўтишидан жуда ҳам қўрқар эди.

У қўрққан нарса содир бўлди ҳам, у жуда кам асал туплаган, лекин ҳаммадан кўпроқ чарчаган эди. У интиқлик билан кутган кун, кўнгилсизлик билан тугади.

Бунинг эвазига эртанги кун жуда ҳам ажойиб бошланди. Разведкачи асалари етиб келди. Уни кўриб ҳамма хурсанд бўлди. Улар разведкачи асалари яхши янгилик олиб келганини фаҳмлашди.

— Топилма, топилма, янги гуллар!— деб ғувиллашди асаларилар.

Разведкачи асалари янги гуллардан олиб келган асални тотиб кўриш учун берди, кейин эса, «топилма» деб аталган рақсга тушиб кетди.

Ёш асалари унинг олдига югуриб келди, мўйловлари билан унинг қоринчасидан ушлаб олди ва улар рақсга тушиб кетишди. Уларнинг орқасидан эса бирдан нига олтига асалари ўйнаб кетишди. Разведкачи асалари ўйнаб туриб, гулларни қаерда топганини ва қаерга учиб боришини тушунтирди. Кейин у инидан учиб чиқди, асаларилар унинг кетидан эргашишди, албатта, ёш асалари ҳам.

Улар дарё соҳилидаги соя-салқин жойга келишди. Шу яқин орада шаршаранинг шовуллаши эшитилди. Унинг шовуллаши худди арихонанинг шовқинига ўхшарди.

— Топилма, топилма, янги гуллар! Бу янги гуллар шундай ажойибки, поясида ҳам пушти, ҳам зангори, ҳам кўк, ҳам бинафша гуллар бор.

Кичик асалари пушти ранг гулни тили билан ялаб кўрди ва гулда жуда ҳам кўп асал борлигининг гувоҳи бўлди. Уни сўриб бўлгач, пушти ранг гулга учиб ўтди. Унда ҳам асал кўп экан. Қандай ажойиб!!! Ҳар қайси пушти ранг гулда асал! Ёш асалари ўзини асал билан тўлдириб олди.

— Фақат пушти ранг гулга қунинглар,— деди опалари,— пушти ранглиси ёш, қолганлари эса қари, уларда асал бўлмайди.

У энди шундай асал йиғдики, ҳатто опалари ҳам ҳайрон қолишди ва уни мақтаб кетишди.

— Қандай яхши, ақлли, гулжон,— деди ёш асалари,— асали борлигини унинг ўзи айтади.

— Ҳа, бу ажойиб гул ҳақида мен ҳар йили эшитаман, унинг исми ҳам ажойиб,— деди опа асалари. Асал— бу дунёда энг яхши нарсаси. Шунинг учун ҳам бу гулни медуница — асалдон деб аташган.

Н. Павлова

БУТА ТАГИДА

Кекса бир бута ўзининг тагида ҳеч бир нарсанинг, ҳатто кичик бир майсанинг ҳам ўсишини хоҳламасди. Баҳорда унинг шохларидаги куртаклари йўғонлаша бошлади. У ҳеч қандай ўт ўсмасмикан деб пастга қараган эди, қандайдир сариқ бир гулнинг ўсганлигини куриб жаҳли чиқди.

— Сен бу жойни танлаганингда нима ҳақида ўйладинг,— деб бақирди у гулга.

— Мен ҳеч нарсаси ҳақида ўйламадим,— деди гул. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. У яшаётганлигига хурсанд эди. У иссиққа, қуёшга, осмонга, унинг гулларига қўнган пашшаларга қараб хурсанд эди. Хурсандлигидан ўзининг япроқларини, гулларини ёза бошлади.

Бута бўлса, пастга қараб ўшқирди:

— Шошмай тур, сен сариқ гул! Ҳали сен соя нима-лигини билиб қўясан.

Лекин сариқ гул қўрқмади, у олдингидек хурсанд эди. Унинг биринчи гуллари ғунчалай бошлади.

Бутанинг бўлса барглари ўса бошлади ва натижада бутанинг ости соя билан қопланди. Энди сариқ гулга осмон кўринмас эди. Шундай катта осмоннинг айрим жойларигина кўринарди холос.

Сариқ гулнинг гуллари гуллаб бўлиб, уруғлари пийша бошлади.

— Эй сариқ гул, менинг соям сенга ёқяптими?— деб бақирди бута.— Энди сенга яшаш яхши эканми?

— Мен бир оз чарчадим,— деди сариқ гул. Энди уйқим келяпти.

— Ёлғон!— деди бута — сен шунчаки бушашяпсан,

яқин орада нобуд бўласан. Менинг соям сенинг ҳамма баргларингни чучитади.

Бутанинг барглари яна ҳам йириклашибди, унинг остидаги соя яна ҳам қоронғилаша бошлабди.

— Сен ҳали тирикмисан!— деб бақирди у яна. Лекин унга ҳеч ким жавоб бермабди.

— Охири ўлибди-да,— деди бута. Яхши бўлибди, менинг соямдан ҳеч нарса қутулолмайди.

Кузгача бу қари бутанинг тагидан ҳеч қандай яшил майса униб чиқмабди. Кузда бутанинг барча барглари тўкилибди. Бутанинг шохлари яна бўшаб қолди. Шохлар орасидан яна қуёш ва осмон кўрина бошлабди. Лекин бунга ҳеч ким хурсанд бўлиб қарамади.

Куз ҳам, қиш ҳам ўтди. Яна баҳор келди. Қари бута ҳали уйғонмаган ҳам эдики, тагида яна қандайдир бақувват — яшил ўсимлик чириган баргларини ёзди. Ундан барглар ўсиб чиқди, яна яшил ўсимлик ҳам юлдузча шаклидаги гулини ёза бошлади.

— Сариқ гул!— ўшқирди бута, сен тирикмидинг?

— Ҳа, мен улганим йўқ,— деди гул.

Ҳақиқатан ҳам у ўлмаганди. У ўша пайтда жуда кичкина эди ва ер остида ётарди, яна баҳорда ўсиш учун бутун ёз, куз, қиш уйқуда эди.

Н. Павлова

БИР ОЛМА ТАРИХИ

Ўрмонда бир олма дарахти ўсарди. Кузда ундан бир нордон олма узилиб тушди. Қушлар олмани, унинг уруғини чуқий бошлади. Шунда бир дона уруғ ерда яшириниб қолди. Бутун қиш у қор остида қолди. Баҳорда қуёш нам ерни қурита бошлаганда, уруғ униб чиқа бошлади. Ерда илдизчалар ёйила бошлади. Юқоридан эса иккита барг ўса бошлади. Икки барг орасидан куртакли поя ўсиб куртакларидан яшил барглар чиқара бошлади. Куртак кетидан куртак, барг кетидан барг, шох кетидан шох чиқиб, беш йилдан сўнг ўша кичкина уруғчадан кичкина дарахтча пайдо бўлди.

Ўрмонга белкураги билан келган боғбон олма дарахтини кўриб «Яхши дарахт экан, у менга жуда ҳам керак»,— деди. Боғбон уни қазиб олди. Дарахт эса қалтираб, нобуд бўлдим деб ўйлади. Боғбон эса уни эҳтиёткорлик билан, илдизларига ҳеч қандай шикаст етказмасдан боғнинг яхши ерига экиб қўйди.

Боғда олма кучати керилиб «Мен жуда камёб кучат бўлсам керак, шунинг учун мени урмондан боққа олиб келишди»,— деб уйлабди. Ён-атрофга қараб, латта билан уралган бутоқларни курибди. У мактаб боғига келганини билмас эди.

Эртаси куни боғбон келиб қайчиси билан дарахт шохларини кеса бошлабди. Олма кучати қалтираб «Мана, энди мен нобуд бўлдим!»— деб уйлабди.

Боғбон кучатнинг юқоридаги яшил шохларини кесиб, бир шохини қолдирди, унинг ҳам учидан қирқиб ташлабди, бунга ёш, яхши олма қаламчасини пайванд қилиб, яхшилаб, боғлабди. Шундан кейин олма дарахтининг бир оз тоби қочиб қолибди, лекин у ёш ва бақувват эди, тезда соғайиб, бегона шох билан ўса бошлабди. Шохлар кучли олма дарахтининг сувини шимиб тез ўса бошлабди. Уч йилдан сўнг дарахт гуллабди. Бу гуллар тукилиб, улар ўрнида яшил тугунчалар пишиб, нордон олма эмас, балки катта, қип-қизил, ширин олмалар пишибди. Шундай қилиб, бу олма дарахтидан бошқа боғбонлар келиб, унинг қаламчаларини пайвандлаш учун олиб кетишибди.

К. Ушинский

КИМДАН ФОЙДА, КИМДАН ЗИЕН

Узун оёқли чивинлар туғрисида кўп ёзишади. Асосан улар сув бор жойда кўп бўлади. Ҳаводаги энгилгина булут гоҳ юқорига, гоҳ пастга шўнғийди. Мана, чақадиган чивин учиб келиб, қўлга қўнди. У секингина, нимадир излаётганга ухшарди, тухтади ва ... қўлимга қаттиқ укол қилди.

— Эҳ, сен аблаҳ! Ҳаётда сен нима учун яшаяпсан!

Балким, сиз қизил капалакни билсангиз керак. Бу чивиннинг уруғи. У сувда яшайди, асосан уни майда балиқ ейди. Балиқ овловчилар капалак билан турли балиқларни овлайдилар. Ким аквариумда балиқ боқадиган бўлса, билади, қизил капалак балиқлар учун яхши овқат. Чивинлар ҳам ҳаётда бекорга яшамайди-ганга ўхшайди.

Мана сирен шохларида қўнғизча секин ўрмалаяпти. У кичкина, думалоқ, устида майда холчаси бор. Унинг икки қаноти ҳам қизил, иккаласида ҳам — еттита қора нуқта бор. У «хон қизи»дир. Агар сен сал тегинсанг у қўрқиб, дарҳол оёғи ва мўйловларини йиғиб яшириниб

олади. Жойидан қимирламай тураверади. Агар уни ҳеч ким ва ҳеч нима безовта қилмаса, у яна ўрмалаб кетаверади. У ўсимлик шираси — жуда кичик, ҳатто нинанинг учидек нимжон бўлган, лекин зарарли ҳашаротлар билан озиқланади. Бу қанотсиз ҳашарот ўсимлик ширалари, олма, нок, ўрик, узум баргларида ўтириб, уларни ейди, мева ва баргларни тешиб, сўради.

Агар уларни ҳон қизи еб ташламаганда эди, улар куп сабзавот ва дарахтларни қуритарди.

Ёзда олхўри ва олма баргларида кичкинагина тирноқдай пахмоқ тукли қўнғизни кўриш мумкин. У узун кулранг тукчалар билан қопланган, орқасида эса оқ доғлари бор. Бу пахмоқ бронза қўнғиз дарахтларнинг гуллари ва баргларини секин ея бошлайди.

Пахмоқ тукли — бронза қўнғизнинг уруғи ерда ва дарахтнинг чириган жойларида бўлади. Бунини бошқа личинкалардан фарқлаш қийин эмас. У доим орқаси билан ўрмалайди. Ҳа! Оёғи осмонда! Олма ва олча дарахтларини нобут қилмаслиги учун уларни йўқотиш керак.

Нимадир осмонда лип-лип этиб учиб борарди. Бу инидан учиб чиққан асалари. У гулкосанинг четида ўтириб секин гулнинг ичига ўрмалайди. Гулнинг ширин-шарбатини ялайди. Шарбатни сўриб ўзининг асосий ошқозонига жойлаштиради. У гуллар бўйлаб куп учиб, гул чангини ўзида олиб юради ва шарбатини ичади. Ари ошқозондаги гул шарбати хушбўй ширин асалга айланади.

Полизда карам ўсиб, унинг тепасида капалаклар учиб юрарди. Уларнинг қанотлари оқ, четлари қора эди. Бу оппоқ капалак карам баргининг қуйи қисмига қўниб, у ерга сариқ тухумларини қўяди. Бу тухумлардан личинкалар пайдо бўлади. Улар катта бўлиб, карам баргларини ея бошлайди. Купинча карам баргларида фақат йирик қолдиқ барглар қолади. Карам капалаги қандай зарарли!

Ёзнинг эрта тонгида олди гўнг билан тўсилган инидан қўнғиз чиқиб келади. Унинг орқаси мовий рангда товланади. Қўнғизнинг ўзи қора тунукадан ясалганга ўхшайди. У йўлда жуда секин ўрмалаб юради. Қўнғиз гўнг излайди, уни топиб олса тезда қийинчилик билан бўлса ҳам ўз личинкаларини боқиш учун инига судрайди, кечқурунлари гўнг қўнғизчалар озиқ-овқат излаб, жуда паст учиб юришади, лекин улар ҳар куни

кечқурун учавермайди. Баъзида кечанинг сокин бўлишига қарамасдан қўнғизлар уз инларида утиришади. У ҳолда ёмғир бўлишини кутинг.

Бошқа пайтда эса ёмғир томчилай бошлайди, қўнғизлар бўлса, учиб юраверишади. Билинг, бунда тунда ҳаво очилади ва ёмғир ёғмайди.

Қўнғизларни кузатинг, улар сизга об-ҳаво ҳақида маълумот беради.

А. Кликов

ЎЗБЕКИСТОН ҚУШЛАРИ

Оқ лайлак

Бухоро ва Шаҳрисабз, Гиждувон билан Қорлуқдаги мадрасаларнинг томларида, қари тут ва чинор дарахтларининг учида қуруқ шохчаларнинг уюмларини учратамиз. Бу лайлакларнинг инидир. Илгари Тошкентда ҳам лайлак инлари учраб турар эди. Ҳозир Тошкент атрофларидаги Янгибозор, Оҳангарон ва Чиноз яқинида лайлак инларини учратиш мумкин. Оқ лайлак Ўзбекистоннинг деярли ҳамма воҳаларида учрайдиган қушдир. Оқ лайлак Арабистон, Африка, Ҳиндистон ва Жануби-Шарқий Осиёда қишлайди. Ўзбекистонга март бошларида учиб келади. Лайлак Тошкент атрофларидан август охири — сентябрь бошларида учиб кета бошлайди. Қўпчилик қисми октябрь ўрталарида учиб кетади.

Қизилиштон

Боғларда, тоғ ўрмонларида ва саксовулзорда чуғурчуқдан бир оз кичик, қанотлари олачипор, дум ости патлари тиниқ рангли қушларни учратиш мумкин. Дум ости пастлари тиниқ қизил рангда бўлгани учун оқ қанотли қизилиштон деб аталади.

У Ўзбекистондаги туқайзорларда, саксавулзорда, воҳа ва тоғ ўрмонларида учрайди. Оқ қанотли қизилиштон пўстлоқ қўнғизлари ва уларнинг личинкалари, капалак қурти, чумоли ҳамда ўргимчаклар билан озиқланади. Зараркунанда ва ҳашаротларни йуқ қилиб боғ ва ўрмонларни қўриқлайди. Оқ қанотли қизилиштон қишда қисқа масофаларга учиб юради. Бу вақтда тева-рак-атрофдаги боғлардан Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон ва Наманган шаҳарларига учиб келаётган оқ қанотли қизилиштонларни кўриш мумкин.

Қалдирғоч

Ўзбекистонда қалдирғочларнинг бир неча тури яшайди. Қишлоқ қалдирғочи Ўзбекистонда фақат воҳаларга уя қуради. Учиб ўтиш вақтида тоғларда ва қумли воҳаларда учрайди. Марказий ҳамда Жанубий Аф-

рикада, Ҳиндистонда ва Бирмада қишлайди. Бизга мартнинг ўрталарида келиб, сентябрда учиб кетади.

Қалдирғоч деярли ёз бўйи ҳашаротлар билан озиқланади. Турли касаллик тарқатувчи чивин, қўнғиз ва капалакларни йўқ қилиб, фойда келтиради. Малла ранг қалдирғоч ҳам қишлоқ хўжалиги зараркунандаларини йўқ қилади. Бу қушларни ҳимоя қилиш керак.

Зарғалдоқ

Зарғалдоқ Ўзбекистоннинг воҳа ва тўқайларида кам учрайди. Бу қуш тоғ этакларидаги боғларда ва денгиз сатҳидан 2000—2500 м баландликда бўлган тоғлардаги баргли ўрмонларда кўп учрайди. Ҳиндистон ва Африкада қишлайди. Бизга апрелнинг охирларида майнинг бошларида учиб келади. Ўзбекистондан августнинг охири ва сентябрнинг бошларида учиб кетади.

Зарғалдоқ, кўпинча, дарахтда яшовчи капалак қурти, қўнғизлар, баъзан қандала ва чигирткалар билан овқатланади. Камдан-кам олча, гилос ва тутларни चुқилайди. Боғ ва ўрмонлардаги зараркунанда ва ҳашаротларни йўқ қилиш билан катта фойда келтиради.

Кўк қарға

Тоғ этакларида, дарё водийларидаги жарликларда, Фарғона водийсининг боғ ва қишлоқларида кўк қарға кўп учрайди. Кўк қарға Африкада (Сахройи Кабир жанубида) қишлайди. Республикамизга апрель охири май бошларида учиб келиб, сентябрда учиб кета бошлайди. Аммо кўп ҳолларда куз охирида, ҳатто ноябргача учиб юради. Кўк қарға ғурракдан бир оз катта ва каптардан кичкина бўлади. У деярли ҳашаротлар билан озиқланади. Баъзан умуртқасиз бошқа жопиворларни ва умуртқали майда ҳайвонларни (калтакесаклар, кемирувчиларни) ейди. Кўкламда қўнғизлар, ёзда чигирткалар билан озиқланади.

Читтак

Тошкент ва Самарқанд боғларида, айниқса, куз пайтида дарахт шохларини титаётган кичкина қушчани учратиш мумкин. Читтак Ўзбекистонда ўтроқ ҳаёт кечиради. Фақат кузда ва қушда қисқа масофаларга учиб боради. Улар овқатни деярли дарахтлардан топиб ейди. Бунинг учун ҳар бир шох, пўстлоқ ва пўстлоқ бурмалари орасидан зараркунанда ва ҳашаротларни

қидиради. Дарахтларга уялар ўрнатиб, уларни боғларга жалб қилиш керак.

Қора қарға

Қорақарға Ўзбекистонда уя қуради ва қишлайди. Қора қарғалар ёзда дарё қирғоғидаги тўқайзорда, дарахтзорда, боғларда ва боғ ўрмонларда (денгиз сатҳидан 3000 м баландликда) яшайди.

Қорақарғаларнинг овқати хилма-хил бўлиб, ҳайвон ва ўсимлик маҳсулотларидан иборат. Баҳорда ўрдак, ғоз, қашқалдоқ ва бошқа қуш ҳамда кемирувчилар тухуми билан, ёзда балиқ, қўқонгул уруғи билан, калтакесаклар, кемирувчилар, қўнғиз ва читтаклар билан, кузда эса жийда, балиқ ва уй сичқонлари билан озиқланади. У Амударёнинг қуйи оқимида кўпинча ондатрани қиради. Қорақарға овладиган қуш ва ҳайвон болалари билан озиқлангани учун энг зарарли қушлардан ҳисобланади.

Саъва

Кузда Тошкент, Самарқанд боғларида саъва галалари пайдо бўлади. Саъваларнинг катталиги чумчуқдай бўлиб, тана тузилиши унга қараганда ихчамроқ, яқиндан қараганда патлари олачипор, ранг-баранг, қанот ва думи қора, қанотида оқ сарғиш доғи бўлиб, бошининг тепаси қора рангда бўлади.

Саъвалар Ўзбекистонда Чотқол, Нурота, Туркистон, Зарафшон Хисор, Кухитанг ва Боботоғ тизмаларида яшайди.

Саъва ўтроқ ва кўчманчи қуш бўлиб, куз ва қишда уясидан узоқ бўлмаган масофаларга учиб кетади.

Саъвалар катта шаҳар ва водийларга октябрнинг охирида келиб, март ойининг охиригача яшайди. Саъвалар қушқўнмас, аломатчой, отқулоқ ва бошқа ўсимлик уруғлари билан озиқланади.

Мусича

Мусича Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида кўп учрайди. У энг кўп тарқалган қушлардан бўлиб, Ўзбекистоннинг аҳоли яшайдиган жойларида учрайди.

Мусича — ўтроқ қуш. Мусича эрта тонгда ҳали қуёш чиқмасдан овқат излай бошлайди. Мусича бугдой, мош, ловия, маккажўхори, узум, қовун, помидор ва бегона

утларнинг уруғлари билан озиқланади. У қишлоқ хўжалигига мутлақо зиён келтирмайди.

Бойқуш

Ёзда Ўзбекистонда бойқуш куп бўлади. Қишда купчилиги жанубга учиб кетади, бир қисми қишлаб қолиб, алоҳида-алоҳида ҳаёт кечиради. Бойқуш куклам ва ёзда зараркунанда ва ҳашаротлар билан озиқланади. Бойқуш эрта кукламда дарахтларга зарар етказадиган йирик қўнғизларни қиради, ёзда эса чигирткаларни куп ейди. Баъзан дала ва ўрмон яйловларига зарар етказиши ва юқумли касаллик тарқатадиган сичқон, олаҳуржун, даласичқон ёки қўмсичқонни тутишга ҳаракат қилади. Бойқуш донли экинлар заволи бўлган чумчуқни ҳам тутиб ейди. Қишда бойқуш, асосан, кемирувчилар билан озиқланади. Бойқуш фойдали бўлгани учун ҳам уни ҳимоя қилиш керак.

Бойқуш тунда ҳаёт кечиради, купинча қабристонларда, ғорларда ва масжидларда юради. Шунинг учун қадимдан кишилар бойқуш уйга бахтсизлик келтиради деб, уни қувганлар. Бойқуш Ўзбекистоннинг фойдали қўшларидандир.

Зағизғон

Зағизғон боғларда, қирғоқдаги туқайзорларда ва тоғлардаги япроқли ўрмонларда куп учрайди. Бу қуш ўтроқ ҳаёт кечиради.

Зағизғонлар қўнғизлар, бузоқбош, барг қурти, узунбурун, тунлам капалагининг қурти, одимчи, қандала, чигиртка ва бошқа зараркунанда ҳамда ҳашаротлар билан озиқланади. Зағизғонни муҳофаа қилиш керак.

Майна

Майна — ўтроқ қуш. Майна, асосан, чигирткалар билан озиқланади. Пашша, сўна каби қўй ва сигирларга қўнадиган паразитларни ҳам териб ейди.

Қишда ахлатхона ва турар жойлардаги ташландилар ҳамда донлар билан озиқланади. Майна чигирткаларни қириш билан фойда келтиради.

Сассиқпопишак

Ўзбекистонда сассиқпопишак воҳаларда, тоғ этакларида ва тоғларда (денгиз сатҳидан 2000 м гача баланд-

ликда) учрайди. Баъзан чуллардаги қудуқлар олдида чорвадорларнинг манзиллари яқинида ҳаёт кечиради. Ўзбекистонга сассиқпопишак март ойининг бошларида учиб келади. Сентябрь — октябрда учиб кетади. Қиш илиқ келган йилларда Тошкент ва Самарқанд атрофларида унда-бунда сассиқпопишак учраб туради. Қушларнинг купчилиги Африка, Ҳиндистон ва Хитойда қишлайди.

Сассиқпопишак асосан, ерда ҳаёт кечиради. У қўнғизлар (визилдоқ қўнғиз, қорақўнғиз), бузоқбош, чигиртка, пашша личинкаси ва бошқа зараркунанда ҳамда ҳашаротларни йўқ қилиб, фойда келтиради. Уни ҳимоя қилиш ва инлар ўрнатиб, боғларга жалб қилиш керак.

Илонхўр қуш

Илонхўр қуш бир йилда 400—500 тагача илонни тутиб ейди. Илон топилмаса калтакесакни ҳам еяберади. Баъзи-баъзида бошқа қушларни ҳам тутиб ейди. Қўзда Ҳиндистон ва Олд Осиёга қишлаш учун учиб кетади. Бир йилда биттагина жўжа очади.

Каклик

Какликлар асосан тоғларда яшайди. Улар ҳар йили 6—19 тагача тухум қўйиб бола очади. Қиш қаттиқ келиб ер устини қалин қор қоплаганда овқат излаб тоғли қишлоқларга учиб кетади.

Қирғовул

Қирғовул ҳозир табиатда жуда ҳам оз қолган. Шунинг учун уларни табиий шароитда учратиш қийин, фақат ҳайвонот боғида бемалол кўриш мумкин. Унинг яшаш жойи асосан тўқайзорда. У ўсимлик уруғлари, далаларда қолган жўхори донлари билан озиқланади. Май — июнь ойларида 10—20 тагача тухум қўяди. Орадан 25—26 кун ўтгач, тухумлардан кичкина жўжалар — қирғовулчалар очиб чиқади. Қирғовуллар ўлкамизнинг доимий қушларидир (учиб кетишмайди).

Чорлоқ

Чорлоқ асосан Орол денгизида, Амударё ва Сирдарёнинг қўйи оқимида, сув омборларида ва бошқа сув ҳавзаларида яшайди.

Сичқонлар, калтакесак ва қурбақалар, купроқ кеми-

рувчи — зараркунандалар билан овқатланади. Сув юзасига чиқиб қолган касал балиқларни еб, сув табиби ва-зифасини ўтайди. 2—3 тагача тухум қўяди. Бир ойдан кейин тухумдан полапонлар очиб чиқади.

Суфитўрғай

Бу қиш баҳорнинг биринчи даракчиси деб аталади. Улар асосан Марказий Устюртдан тортиб Термиз дала-ларигача тарқалган. Апрель ойида 4 тадан 6 тагача тухум қўяди, май ойларида полапонлари учирма бўла-ди. Кейин яна тухум қўяди. Уларни август ойида учир-ма қилади.

Улар одамларга эл бўлади. Ўз уяларини томларнинг қавакларига қўяди. Улар қишлоқ хўжалиги учун зарар-кунанда бўлган турли хил ҳашаротлар билан овқатла-нади. Қишда улар турли хил донлар, нон ушоқлари билан овқатланади. Улар ёзда жуда чиройли сайрайди.

Жаннат қуши

Бу қуш Чотқол тизмаларида, Тошкент областининг Хумсон, Оқтош, Бурчмулла атрофларида яшайди. На-манган тоғларида, Фарғона водийсида ҳам учратиш мумкин.

Жаннат қуши Ўзбекистонга май ойларида учиб ке-лади. Августнинг охирлари, сентябрнинг бошларида қишлаш учун Ҳиндистонга учиб кетади. Ҳар йили 4—5 та тухум қўяди ва полапонлари ўсиб улар ҳам катталарига қўшилиб учиб кетишади.

Булбул

Май оқшомида кеч шафоғи суниши баланоқ, Тош-кент атрофида ва ҳатто шаҳар марказида кичкинагина, қишини ҳайратда қолдирадиган даражада, ҳар хил оҳангда, ёқимли сайрайдиган малла ранг қушча — булбул учрайди.

Булбул Ўзбекистонда қирғоқ бўйидаги тўқайзор ва бутазорда, суви кўп булган боғ ва қишлоқларда, тоғ-лардаги баргли ўрмонларда учрайди. Булбул Арабис-тон ярим оролининг жанубида қишлаб, апрелнинг охи-рида учиб келади. Сентябрьда Ўзбекистондан учиб кета-ди. Булбул, асосан, ҳашарот ва уларнинг личинкалари билан озиқланади. Бу қушни ҳимоя қилиш керак.

Гуррак

Туқайда, саксовулзорда, боғларда, бутазор ва боғ урмонларида гурракни учратиш мумкин. Гуррак Сахройи кабирнинг жанубий қисмида, Сенегал ва Суданда қишлайди.

Тошкент атрофларида дастлабки гурраклар апрелнинг иккинчи ярмида пайдо бўлади. Гурраклар эрта тонгда далаларда озиқланади. Ёзда дон пиша бошлагач, ёввойи ўсимлик ва ғалласимон ўсимликларнинг уруғини териб ейди. Гуррак экинларга кўп зарар етказмайди. Бегона ўтларнинг уруғини кўп ейди.

Какку қуш

Ёзда дарё водийлари ва боғларда «ку-ку, ку-ку» деган баланд овозни эшитиш мумкин. Ўзбекистонда какку қуш дарё водийларида, тоғ этакларида ва тоғларда (денгиз сатҳидан 3000 м гача баланадликда) учрайди. Какку қуш Африка, Жанубий Арабистон, Ҳиндистон, Шри Ланка ва Жанубий Хитойда қишлайди. Какку қуш республикамизга апрелда учиб келади. Бу қуш, асосан, турли қуртлар билан озиқланади. У чигиртка, қўнғиз, чумолиларни ҳам ейди. Какку қуш биздан кузда — сентябрда ва октябрь бошларида учиб кетади. Какку қушни Самарқанд областида 20 октябргача учратиш мумкин. Какку қуш ҳашаротхўр майда қушларнинг инларига тухум қўйиб, зарар келтирса, ҳашаротларни кўплаб қириб, фойда келтиради.

Уй чумчуғи

Уй чумчуғи ўткинчи қушдир. Бу чумчуқ апрелнинг охирида учиб келади. У август ўрталаридан болалаб, сентябрь охиригача учиб кетади. Чумчуқлар майнинг ўрталарида арпа ва буғдой далаларига учиб кетади. Айрим ғаллакор районларда уй чумчуқлари баъзан буғдой ҳосилини 74 % гача камайтириб юборади. Ғалла ўриб олингандан кейин, бу қушлар гала-гала бўлиб, пиёз уруғлари, маккажўхори, жўхори донларини, узум бошлари, тарик ва шоли бошоқларини нобуд қилади.

Уй чумчуғи қишлоқ хўжалигига энг кўп зарар келтирувчи қушлардан биридир.

Оқ жиблажибон

Катталиги чумчуқдай келадиган бу кичкина қушча дарё қирғоқларида ва йўл ёқаларида узун думини ли-

киллашиб тез югуриб юради. Жиблажибоннинг пешонаси, қорни, кўз атрофидаги пати оқдир. Бошининг бошқа қисмлари қора рангда. Қанотларида биттадан қора доғ бор. Оқ жиблажибон Ўзбекистонда ҳайдалган ерларда, катта-кичик дарё қирғоқларида ва йўлларнинг атрофида учрайди. Ўзбекистонга февраль охири ва март бошларида учиб келади.

Оқ жиблажибонлар ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари билан озиқланади. Зараркунанда ва ҳашаротларни йўқ қилиб, қишлоқ хужалигига фойда келтиради. Бу қушларнинг уясини ҳимоя қилиш керак.

Қора каптар

Тоғ этакларида ва дарё водийларида қора каптар яшайди. Ўзбекистонда қора каптар Фарғона, Зарафшон, Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида, тоғ этагидаги қишлоқларда (Паркент, Заркент ва ҳоказо), Қашқадарё, Амударё ва Сурхондарё буйларида, тоғларнинг юқори қисмида учрайди. Асосан Ҳиндистонда қишлайди. Қора каптар баъзан Копетдоғнинг шимолий этакларида, Мирғоб водийсида ва Афғонистонда қишлайди. Қора-каптар дуккакли (беда) ва ғалла (буғдой) ўсимликларининг, шунингдек, бегона ўтларнинг уруғлари билан озиқланади. Қора каптар тукилган донни териб еб, ортиқча зарар келтирмайди.

Зағча

Зағча Ўзбекистонда ҳам қишлаб қолади. Унинг бир қисми эрта баҳорда шимолга учиб боради. Зағча қўнғиз, капалак ва унинг личинкаси ҳамда ҳар хил ўсимлик донлари билан (айниқса қишда) озиқланади. Зағча зараркунанда ҳашаротларни йўқ қилиб фойда келтиради.

Узун думли қарқуноқ

Қишлоқлардаги боғларда, туқайзорда ва тоғ урмонларида узун думли қарқуноқ учрайди. Бошининг тепаси, буйни, орқасининг олди қисми буз кул рангда, елкаси, бели ва дум усти сариқ, думи қўнғир, қорни оқ рангда бўлади.

Узун думли қарқуноқлар Ўзбекистонга апрелнинг урталарида учиб келади. Ҳиндистонда қишлайди. Ўзбекистондан сентябрь ойида учиб кетади. Айримларини

октябрда ва ҳатто, ноябрнинг дастлабки кунларида ҳам учратиш мумкин.

Узун думли қарқуноқлар қўнғизлар, шунингдек дарахт зараркунандалари билан озиқланади. Қалтакесакларни тутиб ейди. У айниқса зараркунанда ва ҳашаротларни, қўнғизларни йўқ қилиб, фойда келтиради. Бу қушни ҳимоя қилиш керак.

Бедана

Кузда бедапоядан утаётганингизда, кўпинча кичкина бўз ранг қуш — беданани учратасиз. Бедана Ўзбекистонда ҳамма ерда учрайди. Чотқол, Қурама тизмалари, Қўхитанг тоғида, Самарқанд тоғларида бир неча бедана инлари топилган. Бедананинг қилиқлари кичкина хонаки товўққа ўхшайди. Бедана бемалол ва тез йўрғалайди. Овқат қидириб юриб, панжалари билан ерни титади. Тупроққа ағанашни яхши кўради. Тунда ва қош қорайганда серҳаракат бўлиб, кундузи дам олиб ётади. Бедана кўкламда (апрель, майда) актив бўлиб, тез учади. Кузда августдан ноябргача учиб ўтади, сентябрь, октябрда айниқса кўплаб учади. Шу даврда бедапоялар, пахтазорлар, жўхорию, маккажўхорию, полиз, чўл, тўқайларда бедана кўп бўлади. Баъзи турлари Самарқанд, Бухоро атрофларида, республиканинг жанубидаги районларда қишлаш учун қолади, кўпчилиги эса Шимолий Африка ва Ҳиндистонга учиб кетади.

Бедана, асосан ўсимликларнинг уруғлари ва новдалари билан озиқланади. Ёзда, баъзан ҳашаротлар ва умуртқасиз бошқа жониворларни тутиб ейди.

Қора жарқалдирғоч

Июнь ойида кун ботиш пайтида узун ва айри қанотли қора қуш тўдалари каттиқ чийиллашиб учиб юради. Булар қора жарқалдирғочлардир. Қора жарқалдирғочлар ерга қўнмайди ва ерда юра олмайди.

Қора жарқалдирғочлар Жанубий Африка ва Ҳиндистонда қишлайди. Ўзбекистонга март бошларида учиб кела бошлайди.

Қора жарқалдирғочлар эртадан то кечгача осмонда тез учиб юриб, тумшугини катта очиб қанотли чумоли ва ўсимлик битларини тутиб ейди. Қора жарқалдирғочлар зараркунанда ва ҳашаротларни йўқ қилиб, фойда келтиради.

МУНДАРИЖА

Суз боши	3
Кириш	7
Табиий ресурслар	8
Қизил китоб	14
ТАБИАТ БИЛАН ТАНИШТИРИШ УСУЛЛАРИ ВА ХИЛЛАРИ	15
Кургазмали услублар	15
Расмларни кўриш, кинофильмлар ва диафильмларни намоиш қилиш	20
Амалий методлар	22
Мактабгача ёшдаги болаларни табиат билан таништириш йуллари	25
Кундалик ҳаётдаги ишлар	28
Табиат бурчагидаги ишлар	28
ИЛК ЕШДАГИ БОЛАЛАР ГУРУҲИ	30
БИРИНЧИ ҚИЧИК ГУРУҲ	33
ИККИНЧИ ҚИЧИК ГУРУҲ	34
Куз	35
Ўсимликлар дунёси	36
Ҳайвонот олами	38
Қиш	39
Дарахтлар	40
Қушлар	40
Қишлар меҳнати	41
Баҳор	41
Ўсимликларни кузатиш	42
Ҳайвонот оламини кузатиш	42
Ёз	43
Ўсимликлар дунёси	43
Жонсиз табиат ҳодисаларини кузатиш	43
Ҳайвонот оламини кузатиш	45
Балиқ билан таништириш	46
Наврўзгул ва фикусни кузатиш	47
Хона ўсимликлари	47
«Қандай гул» ўйини	48
«Шундай дарахтни топ» ўйини	48
Пиёз экиш машғулоти	48
Қатталарнинг экинзордаги меҳнатини кузатиш	50
Қишлаб қолувчи қушлар билан таништириш	50
Баҳор	51
Богча майдончасидаги сайр	51
Овқатланаётган чумчуқни кузатиш	51
«Ажойиб халтача» дидактик ўйини	52
Мушук боласини кузатиш	53
Жужаларни кузатиш	54
Қўнғиз ва капалакларни кузатиш	55
«Бу қандай ҳайвон» дидактик ўйини	55
«Бу қачон булади» дидактик ўйини	56

ЎРТА ГУРУҲ БОЛАЛАРИ

Куз
Жонсиз табиат ҳодисаларини кузатиш
Ўсимликлар дунёсини кузатиш
Ҳайвонот оламини кузатиш
Қиш
Жонсиз табиатни кузатиш
Табиат бурчагидаги ишлар
Баҳор
Жонсиз табиатни кузатиш
Ҳайвонот оламини кузатиш
Табиат бурчагидаги ишлар
Ёз
Боққа мақсадли экскурсия
Куз
«Шундай дарахтни топ» дидактик ўйини
Полииз ҳақида суҳбат
Мевазорга экскурсия
Хона ўсимлиги билан таништириш
Пийёз экиш
Тарвуз ҳақида суҳбат
Ёз ҳақида суҳбат
Қурбақани кузатиш
Тошбақани кузатиш
Типратикан ҳақида сузлаб бериш
Ёввойи ҳайвонлар (типратикан, олмахон, қуён, айқ)
ҳақида суҳбат
Қушларнинг учиб кетиши ҳақида суҳбат
«Эчки — уй ҳайвони» мавзусида суҳбат
Жужаларни кузатиш
Ўрта гуруҳ болаларига ўқиб бериш учун ҳикоялар
Карим ҷумолининг тилини билар экан
Сув ва дарахт
Нега дўст бўлишолмайди?
Ўрмон қўзиқоринлари

КАТТА ГУРУҲ БОЛАЛАРИ

Куз
Қиш
Ўсимликлар дунёсини кузатиш
Табиат бурчагидаги ишлар
Баҳор
Жонсиз табиатни кузатиш
Ёз
Мевазор боққа ёки истироҳат боғига экскурсия
Кузда ўтлоққа экскурсия қилиш
«Қаерда нима ўсади?» дидактик ўйини
«Мевасига қараб ўсимлиkning номини топинг» дидактик ўйини
Хона ўсимликлари билан таништириш
Овқатланаётган ҷумчуқни кузатиш
Мен қушларга дон бердим
Ўтлоққа экскурсия
Ипак қўртини кузатиш.

Ипак қурти ҳақида суҳбат	131
Типратиканни кузатиш	133
Йил фасллари ҳақида суҳбат	135
МАКТАБГА ТАЙЕРЛОВ ГУРУҲИ	136
Куз	137
Жонсиз табиатни кузатиш	138
Ўсимликлар дунёсини кузатиш	139
Ўсимликни қаламчадан кўпайтириш	142
Гулзорга экскурсия	144
Пахта даласига экскурсия	145
Ҳайвонот оламини кузатиш	147
Н. Романованинг чумолилар туғрисидаги «Ёз охирлаган- да ҳикоясини ўқиб бериш ва шу ҳикоя бўйича суҳбат- лашиш	149
Ҳашаротлардаги сеҳрли ўзгариш ҳақида суҳбат	150
Куз ҳақида суҳбат	151
Эчки уй ҳайвони	155
Қиш	156
Жонсиз табиатни кузатиш	156
Ўсимликлар дунёсини кузатиш	158
Иссиқхонага экскурсия	158
Қиш ҳақида суҳбат	159
Баҳор	160
Ўсимликлар дунёсини кузатиш	161
Ўтлоққа экскурсия	161
Қатталар меҳнати	164
Қанотли дустларимиз	166
Тошбақа билан қурбақани солиштириш	171
Ўсимликлар дунёсини кузатиш	172
Богча ҳовлисига обзор экскурсия	180
Ёз	182
Ҳашаротларни кузатиш	186
В. Бианкининг «Чумоли боласининг саргузашти» эртаги- га оид машғулоти	188
Ипак қурти	189
«Ўсимлик ва ҳайвонларни асра» темасида суҳбат	190
<i>1-илова</i>	<i>192</i>
Қарам капалаги	192
Болаларга ўқиб бериш учун асарлар	192
Қарам капалаги, Қўринмас чигиртка	192
Қандай жонивор ўз уйини елкасида кўтариб юради?	193
Типратикан	193
Ёз охирлаганда	194
Жужалар	202
Чумчуқ бола	204
Топилма	205
Бута тагида	207
Бир олма тарихи	208
Қимдан фойда, қимдан зиён	209
<i>2-илова</i>	<i>212</i>

ЮСУПОВА ПАТИМА

**МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ
БОЛАЛАРГА ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ БЕРИШ**

Тарбиячилар учун методик қўлланма

Тошкент Уқитувчи 1995

Муҳаррир Д. Аббосова
Бадий муҳаррир Ф. Некқадамбоев
Техн. муҳаррир С. Турсунова
Мусахҳиҳ З. Содиқова

ИБ 6481

Теришга берилди 26. 01. 95. Босишга рухсат этилди. 5. 04. 95.
Формати 84×108/32. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литератур
ная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.
11.76+0.84 вклейка. Шартли кр.-отт. 14.74. Нашр. л. 11,41+
вкл. Тиражи 17000. Буюртма № 16.

«Уқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 11—49—94.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижар
тоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1995.

